

Михайло Старицький

Людмила Старицька-Черняхівська

Червоний диявол¹

Зимове сонце хилилось на вечір, коли до воріт заїзду, поставленого на вишгородській дорозі хитромудрими отцями-домініканами¹, примчав молодий вершник. Прив'язавши повіддя коня до одного із залізних кілець, вбитих у високий дерев'яний стовп, він спритно сплигнув з коня та рушив до корчми. Однак, підійшовши до дверей, нерішуче зупинився і оглянувся довкола. При стовпі прив'язано було ще двоє коней. Це, видно, додало вершнику отухи, у корчмі, мабуть, небагато було народу, отож швидше вдасться добитися всього потрібного і вершнику, і його коневі. Погляд вершника ласкаво ковзнув по гарній тварині, що зграбно витягала свою блискучу чорну шию, торкаючись м'якими губами морд незнайомих коней. За кінським сідлом прив'язаний був великий згорток, із якого виглядав шмат червоного мов жар сукна. Здавалося, саме цей згорток і змусив молодого вершника нерішуче зупинитись при порозі. Врешті помітив він єврейського хлопчика, що сидів поблизу на

¹ Переклад українською мовою здійснювався за текстом, поміщеним у тому сьомому 8-томному зібранні творів М.Старицького («Дніпро», Київ-1965). Оригінальна назва «Червоный дьявол».

Примітки до тексту поділяються на три категорії:

Кінцеві примітки, помічені римськими числами – примітки видання 1965 року.

Примітки внизу сторінки – або примітки першодруку, або примітки перекладача (ці останні виділені курсивом і помічені як Прим. пер.).

Для пояснення історичних джерел твору додані стаття В.Антоновича «Київські вийти Ходики» та післямова перекладача.

огорожі.

— Гей ти! Шмулю, Лейбо чи як тебе?! — гукнув вершник молодим голосом, підкликаючи хлопчину до себе.

Хлоп'я миттю зістрибнуло з огорожі та, чемно скинувши шапку, зупинилося перед молодим вершником.

— Чи ти тутешній? — спитав його той.

— Так, ясний пане, з тутешньої корчми.

— От і гаразд... На тобі гостинця, — молодий вершник кинув у шапку хлоп'яти велику срібну монету, — приглянь за моїм конем, чуєш, щоб ніхто не підходив та не чіпав. Затямив?

— Затямив, затямив, пишний пане! — радісно крикнув хлопчисько, ховаючи монету за пазуху та кидаючись панові до поли. Але вершник розчинив уже двері та зайшов до шинку.

На нього відразу ж дихнуло гарячим світлом вогню, парою та хатнім теплом. У широкому низькому паленищі горіли величезні поліна. На грубих дерев'яних дзигликах сиділо двоє чоловіків, близько присунувшись до вогню. Новоприбулий не міг побачити їх облич, бо сиділи вони плечима до нього. Біля прилавка стояв поважний сивий єврей, відомий усім людям подорожнім Лейзар Гицель.

— Добридень, Лейзарє! — весело і дзвінко крикнув молодий гість, підійшовши до єврея. — Що ж, чи пізнав мене, чи я так за рік перемінився?

— Ой вей, та як же мені пана не пізнати? — весело заговорив жид, виходячи з-за прилавка і киваючи своєю сивою головою з довгими срібними пейсами, на якій красувалася висока хутряна шапка з навушниками. — Т'адже я пана отакісіньким малим пам'ятаю, — він пригнув руку до самої землі. — Та яким же пан красенем, яким лицарем став! — цмокнув жид губами, схиливши голову вбік та примруживши ліве око. — Либонь, уже зразу стане майстром, а там і паном цехмайстром. Ого-го-го! Такий пишний пан, дасть Бог, далеко піjde!

— А чого ж ти тут шинкуєш? Чи вже не держиш ув оренді подільського шинку?

— Чого ні? — вдоволено усміхнувся жид. — Зібрав трохи гроша, Бог поміг, та й узяв у святих домініканських отців ще й осю корчму. Може, буде пан такий ласкавий, зайде до мене і на Подолі випити вина. Я ж пана ще таким хлопчиком знаю, та й Сура моя помилювалася б вами...

— Ну, старенький, ти там не співай багато, — весело посміхнувся гість, струснувши своєю світловолосою головою, — а дай чого швидше перехопити та й горло промочити, і коня мого не забудь: бач, не зблизька їдемо.

— Та хай поб'є мене святий Паликопаⁱⁱ, як се не знайомий голос! — крикнув один із тих, що сиділи біля паленища.

— Атож, начебто і справді, — неквапом відповів інший.

Незнайомці швидко підвелись і повернулися до новоприбулого. Перший із них виглядав поважно, мав шпакувату, коротко пристрижену бороду і такі самі вуса. Другий видавався зовсім молодим чорнявим парубчаком. Одіж на обох була однаково крою, але відрізнялася кольором. Старший мав на собі темний каптан, що сягав нижче колін, із доброго синього ліонського сукна, опушений широкою лисячою опушкою. Гудзики на каптані були позлотисті, широкий кований пояс охоплював його стан, на ногах були високі чоботи, на голові низька шапка, теж опушена хутром. Каптан на молодому був куди світлішим, а при його поясі висіла довга шабля.

— Мартин Славута?! Яким вітром, якою хмарою? — вирвався в обох радісний оклик.

— Пан цехмайстер²! Гриць Скиба! — радісно крикнув і новоприбулий, обнімаючись із ними та тричі цілуючись за християнським звичаєм.

— Ге, та й справді ж ти красенем став, — рішуче завважив перший, відступаючи на крок і милуючись молодиком. — От жив би небіжчик старий Славута, повтішався б таким синком!

— Пропадуть усі наші городянки, брате! — ляснув Гриць Скиба по плечі Славуту.

— Ну, йди ж сюди до вогника, зігрійся з дороги та й розкажи, звідки ти і як? А ти, Лейзаре, насип-но в келихи меду та дай хлопцеві перекусити: я думаю, геть охляв, — статечно мовив старший, неквапом підсуваючи свого стільця до вогню і залишаючи Славуті місце побіч себе.

— Ой панство, ой пишнее панство! — не переставав лепетати Лейзар, прицмокуючи губами і з таким поспіхом літаючи з одного кутка шинку до іншого, що поли його довгого лапсердака видавалися крилами якогось чорного птаха. — Навіть хата радіє, убачивши таких гостей.

Невдовзі перед гостями з'явилися три високі кубки, солена риба, смажена яєчня і велика скибка хліба.

Вдовольнивши перший голод, Славута задоволено відкинувся на грубу дерев'яну спинку стільця і розстебнув свого каптана. Його одежа була куди моднішою і параднішою, аніж у сусідів. Із-під синього суконного каптана, опушеного сивим бобром, виглянув голубий єдвабний однорядок³, підперезаний кованим срібним поясом. На ногах були високі франтівські чоботи коричневої шкіри, але, хоч Мартин їхав увесь час верхи, шпор на них не було. Тепер, біля яскравого вогню, товариші могли ще краще його розглянути. Його молоде і вродливе обличчя пашило здоров'ям і дихало привітністю. Ясне волосся було коротко обстрижене, вуса підкручені за останньою модою. У блакитних очах, опушених світлими віями, світилося стільки непідробної доброти, що їх погляд волею-неволею настроював усіх прихильно до їхнього власника.

— Ух! — мимоволі зітхнув він, витягаючи ноги перед мінливим вогником.

— Утомився, либонь. Ну, звідки ж тепера їдеш? — спитав пан цехмайстер, наповнюючи свого кубка.

— Тепер просто із Кракова.

— Ну, а ще де бував?

— Де нас лиш не було! Був у Львові, був у Варшаві, був у Нюрнбергу, в німецькій землі.

— Ну й що, від усіх цехів свідоцтва є?

— Тут вони! — вдарив себе Мартин по правій стороні грудей. — Принаймні не дарма тинявся по чужій землі.

— Ех, щасливий же ти, брате, — зітхнув молодий, — так ти вже не сьогодні-завтра майстром будеш.

— Бог дасть, а добрі люде допоможуть, — усміхався Славута.

— От би лишень штуку *misterium*⁴ гаразд зробив, — із гідністю зауважив пан цехмайстер, погладжуючи коротку бороду, — а там вноси вступне⁵, справ *collatio*⁶, а

² Цехмейстер — начальник цеха (Прим. першодруку).

³ Род однорядного кафтана. (Прим. першодруку).

⁴ Штука *misterium* — пробная работа, которую должен был приготовить цеховик для получения звания мастера. (Прим. першодруку).

⁵ Вступное — членский взнос при вступлении в звание мастера. (Прим. першодруку).

⁶ *Collatio* — ужин, который должен был дать вновь вступивший в цех для цеховых братчиков, причем стоимость ужина была строго определена цехом. (Прим. першодруку).

ми тоді враз приймемо у цехові братчики!

На обличчі Славута мигнула весела і лукава ухмилка, яка, здавалось, казала: ну вже, щодо штуки *misterium*, то є в мене така, що вам і не снилася ніколи!

— Що ж діється у нашому Києві? Ви мовчите, нічого мені не розповідаєте? — звернувся він до сусідів спокійним голосом, але в очах його мимоволі зблисло якесь нетерпляче очікування.

— Та що ж у Києві? Нічого доброго. Все, як було, тільки пан воєвода нам прикрість великую учинив, — знову провів пан цехмейстер по бороді, — та й таку прикрість, що і не знаємо, як чинити. Знаєш, там за містом, милі дві, на горі, біля Золотих ворітⁱⁱⁱ, де наша польна сторожа стоїть, коло руїн святої Софії^{iv}, велів він між старих валів слободу заселити та й привілеї⁷ тій слободі на тридцять чотири роки видав. Такі вольності дав, що куди там! Ні капщизни⁸ їм, ні варового⁹, ні солодового¹⁰... Ну й кинулися усі шинкувати, а тепера от виходить, що кому пива чи меду треба, дарма, що до міста далеко, що йти небезпечно, а все у слободу тягне.

— А як же вїт¹¹ наш? — спитав Славута, намагаючись надати своєму голосу цілком байдужого тону, але, попри це, все-таки здалося йому, що молодий його товариш лукаво і з насміхом глянув у його бік.

— Ге, вїт наш добрий! Дай йому боже доброго здоров'я і довгого віку! — пан цехмайстер звів очі до стелі. — Все робить, що може. Стоїть за наші старожитні звичаї, але скрутно йому проти воєводи, вельми притисливим воєвода став. Це все, бач, за новими звичаями, а тепера такі звичаї настали, що можуть наше майтбурське¹² древнє право^v і так, і сяк перевернути! — перекинув він із досадою порожнього кухля догори дном і з силою стукнув ним по столу. — Отак-то! За нашого часу не так було, а тепер!.. — він не договорив і сердито махнув рукою начебто хотів сказати цим: не варто й говорити про наші часи!

Присутні замовкли.

А зимове сонце опустилося вже зовсім низько і заливало тепер вогненным світлом дрібні шибки вікна.

— Одначе пора! — підвівся Славута. — Кінь уже перепочив, а у Києві треба до вечора бути. Ви куди, панове?

— А в Київ же, теж у Київ.

— От і чудово! На, Лейзаре, тримай! — крикнув він весело, кидаючи жиду на прилавок срібну монету.

— Постривайте, куди ж ви поспішаєте? — вийшов Лейзар з-за прилавку, поважно кланяючись гостям. — Ще ж і сонце не сховалося, а такими славними кіньми, ой-вей, можна і за півгодини доскакати.

— Ні, ні, пора! — рішуче заявив Славута.

— Пора, а то, либонь, і через мійську браму¹³ не пропустять, — вирішив і пан цехмайстер, поволі підводячись і розплачуючись із жидом.

Небо усе рожевіло... Рожеві відблиски падали і на сусідні гори, і на далекий Дніпро, і на сніжну пелену, що покривала дорогу. Маленький морозець затягнув тонким шаром льоду великі калюжі, які стояли де-не-де. Хлопчик підвів вершникам коней, гості швидко вистрибнули в сідла і, кивнувши привітно жидові, що стояв на

⁷ Привилегии. (Прим. першодруку).

⁸ Капщизна — налог с водки. (Прим. першодруку).

⁹ Варовое — налог с меду. (Прим. першодруку).

¹⁰ Солодовое — налог с пива. (Прим. першодруку).

¹¹ Вїт — городской голова. (Прим. першодруку).

¹² Майтбурське — магдебургское городское право. (Прим. першодруку).

¹³ Городские башенные ворота. Мийський — городской, от мисто, город. (Прим. першодруку).

порозі, широко розчинивши двері та ревно, майже до самої землі, кланяючись, помчали у напрямку Києва.

* * *

Розмова не клеїлась. Старий цехмайстер похмуро мовчав, заглибившись у свої невеселі думки. Мовчав і Славута, — тільки його очі нетерпляче вдивлялись у далечінь, намагаючись розглянути на ніжно-ліловому крайнебі обриси київських башт і стін. На його обличчі блукала неясна щаслива ухмилка, він кілька разів стискав шпорами¹⁴ свого коня. Кілька разів нетерпляче пересував боброву шапку на ясному своєму волоссі і, здавалося, якби не супутники, вітром-бурею полетів би назустріч київським мурам. Справа потягнулися гори, покриті лісом, сонце сховалося за ними, і лише на лівому березі Дніпра, покритому білою габою і отороченому темною смугою чернігівських борів, ще горіло ніжно-рожеве світло.

— Чого поспішаєш? — звернувся врешті до Славути цехмайстер Щука. — Бач, як розпустило, кінь весь у милі.

— Додому! Легко сказати, пане цехмайстре, цілий рік не бачив.

— Воно, даймо на те, приємно вернутися до своєї сторони, та вдома доброго мало, — понуро заговорив Щука, наче продовжуючи перервану нитку своїх роздумів. — Скажімо, що вийт наш славний¹⁵ і твердо за наші права стоїть, і давнини міцно тримається, та куди йому проти цих собак! Тепер от з Ходикою приязнь завів^{vi}, думає, що той йому допоможе, — адже ж знавець! Недаремно і Ходикою¹⁶ прозвали.

— З Ходикою? — вразився Мартин. — Та ж вони були заклятими ворогами.

— Були-то були, та чи мало за рік води сплигло, — глибокодумно промовив пан цехмайстер, поправляючись у сідлі.

При цих словах неприємне почуття ворухнулося в душі Славути, але тут молодий Скиба весело гукнув:

— Дивись, бра, а от і Щекавиця, тепер і в Києві скоро станемо.

— Так, так, Щекавиця! Вона і є! — втішився Славута.

Дійсно, у далечині, справа від вершників, здіймалась висока гора, покрита густим лісом, дорога вилясь біля її підніжжя. Зліва виднілися невеличкі села.

— Так, так... — захоплено говорив Славута, підіймаючись у стременах та оглядаючи околицю. — От і Приорка, і Оболонь, скоро і Вишній замок з'явиться! Легко сказати — цілий рік!

— Що то — своя земля, — філософськи зауважив пан цехмайстер, слідом за Славутою підіймаючи коня в галоп, — нема в людини у місті ні матері, ні батька, а як його тягне до рідної землі.

Слова пана цехмайстра мимоволі змусили Слауту зашарітися, він зігнувся до луки і почав розбирати наче навмисне заплутане повіддя.

Тим часом Щекавиця почала потрохи знижуватись і раптом за крутим поворотом у юговому морозному тумані випірнув перед вершниками славний Київ-Поділ.

Грізно здіймався на вершині високої гори, наче на крижаній скелі, Вишній замок. Висока стіна йшла короною по всій вершині гори. П'ятнадцять триярусних шестикутних веж піднімалися по боках. Довкола стіни тягнувся широкий рів. Перекидний міст до Воєводської брами^{vii}, що виходила проти Щекавиці, був спущений.

¹⁴ Це суперечить попередньому реченню про те, що на чоботах Мартина Славути шпор не було. (Прим. пер.)

¹⁵ Славний, славутній — постійний епітет київського вийта і поважніших городян у документах XVI-XVII століть. (Прим. пер.)

¹⁶ Справжнє прізвище Ходики — Кобизевич. (Прим. пер.)

Похмуро темніли у стінах амбразури. З-за високої стіни виднілися золоті хрести і куполи церков. Далі до Дніпра йшли такі ж блискучі гори, обходячи півколом нижнє місто — Поділ. А він весь розкинувся біля їхнього підніжжя сіткою кривих вуличок, червоних черепичних дахів, церковних хрестів та куполів. Довкола міста йшов глибокий рів і вал із високим острогом, але замкова гора, увінчана зубчастою короною, царствено панувала над місцевістю, наче зневажливо дивилась зі своєї сніжної вершини на неспокійне сум'яття життя, що притаїлося біля її ніг. А над білим Дніпром, і над сніжними вершинами, і над замковими стінами розливалось тихе саяво догораючого зимового дня.

Славута скинув шапку і, широко перехрестившись, зістрибнув із коня та схилювся до самої землі.

— Ось наш Київ! — зітхнув цехмайстер Щука. — Думаю, такого городу і в німецькій землі немає?

— Немає, пане цехмайстре, немає! — палко скрикнув Славута. — Ані такої святині, ані такої краси!

— Та шарпають вони нашу красу. От домінікани і бернардини^{viii} скільки своїх кляшторів наставили! — показав він пальцем туди, де біля підніжжя гори виднівся гострий шпиль косяулу. — А скільки ґрунтів од міста відволокли! Знов-же воєвода тіснить городян. А усі ції податі! Де вже тут торгувати! Доки товар до міста довезеш, то одного мита возового і мостового¹⁷ уп'ятеро більше віддаси, ніж сам він у Царгороді коштував. От тепер і останнє — шинки наші хоче відсудити.

Тим часом вершники швидко наближались до міста. Уже почали ясно вирізнятися вулиці, будинки, гостра вершина ратуші, міська брама, і, чим ближче під'їжджали вершники, тим понуріше дивився на них грізний замок із вершини гори.

А Щука вів далі, так само повільно та поважно, начебто снуючи довгу нитку своїх тисячу раз передуманих гадок. Казав і про тяжкість торгового мита, і про наміри воєводи, і про хитрість та корисливість напливового нового елементу в місті, але Славута слухав його неухважно: очі його все намагалися вирізнити поміж розступами вулиць певний високий червоний черепичний будинок, коли раптом кілька слів Щуки, рефлексивно долетівши йому до вух, знову привернули увагу.

— А я ж кажу, щоб він Ходиці не вірив, бо Ходика сам перший шахрай, перший зух і пройдисвіт... Знаємо його, він же за воєводою руку тяг, а тепер хоче тільки поріднитися з війтом..., бо ж воєвода стоїть на заваді усім його темним справам.

— Як? Поріднитися з війтом? — мимоволі потягнув повіддя Славута, втупивши у Щуку здивовані, широко розплющені очі.

— А так, найпростішим звичаєм, — стеновав плечима Щука, не розуміючи, що в його словах видалося Славуті дивним. — Просватав за свого брата Федора Галю, війтову доньку.

— Бути цього не може! — із запалом гукнув Славута, і яскравий рум'янець залив його обличчя.

— Гм! — незадоволено усміхнувся Щука. — Ти мене вчиш? Раз кажу — то знаю. Просватав уже, скоро й весілля гулятимуть.

— Не може бути, кажу вам, не може бути! — кричав Славута. — Я кажу, що не піде вона за нього.

— Ти кажеш? А ти почім знаєш? — відповів Щука, чимдалі дужче дратуючись. — А я кажу тобі, що йде, і з радістю йде, і де б така дурна знайшлася з-поміж цих білих голів¹⁸, щоб за Ходичині маєтки не пішла!

¹⁷ Пошлина за товар от воза и за переезд брам. (Прим. першодруку).

¹⁸ Белыми головами називались вообще женщины — от носимых белых намиток. (Прим. першодруку).

— Брехня! Брехня! Брехня! — крикнув Славута, хапаючи нагайку і підіймаючись у стременах.

— Та як ти смієш, блазню, мені, цехмайстрові столярів і теслярів... — схопився було розлючений Щука.

Але Славута не чув уже його слів; як вихор, як буря, мчав він до міста, стискаючи коня. Від швидкої їзди ремені в тороках розпустилися, і червоний, мов жар, розкішний сукняний плащ звисився із сідла. Не спиняючи коня, підхопив його Славута і накинув собі на плечі. От і мійська брама, міст спущений. Шалений кінь промчав по мосту в кар'єр. При в'їзді сторожа хотіла спинити його. «Мито! Мито!» — закричали до нього. Але не бачачи, не чуючи нічого, промчав він повз них у червоному розмаяному плащі. Один із вартових устиг, однак, отямитись і вхопився було за стремено, але розпалений кінь ударив його з такою силою, що бідний стражник непритомно впав на землю. Частина вартових кинулася підіймати товариша, частина погналася за Славутою, але Славута застиг і слід.

На шум і крики переляканих сторожів зібрався строкатий натовп. Городянки у білих намітках, городяни у високих хутряних шапках.

— Що трапилось, що трапилось? — грізно кричав задиханий кругленький чоловічок у військовій одежі, протискаючись вперед крізь юрбу.

— Червоний диявол, пане Лою, до міста влетів, — тремтячим голосом відповів один із вартових, — на чорному коні... із ніздрів вогонь валить... червоний плащ розвівається... Степан кинувся було схопити його за стремено, та так і впав як неживий...

— Ловити! Ловити! Боягузи! Страхополохи! — закричав зі всіх сил кругленький чоловічок, кидаючись уперед і щезаючи в найближчих дверях. Але натовп не чув уже його слів. «Диявол, диявол до міста влетів!» — зашуміли довкола безтямні від страху голоси і вся площа перед мійською брамою вмить спорожніла.

* * *

Похмурий і сердитий вийшов пан війт київський Яцько Балика^{ix} зі свого багатого дому. Ще раз звелівши молоденькій доньці Галі зачинити і дім, і ворота на залізні засуви і нікого не впускати до його повернення, війт рушив до магістрату^x на вечірнє засідання. Повільно йшов війт, обережно пробираючись по кривих і вузьких вулицях. Він опирався на товсту палицю з гострим вістрям, прикрашену дорогим золотим набалдашником. Сива голова війта була низько опущена, обличчя, зазвичай добродушне і привітне, було тепер похмурим та сердитим. Інколи у війта виривалися невдоволені слова, він сердито постукував палицею, посилаючи комусь у вечірній туман найстрашніші прокльони, які тільки знав.

— О-го-го-го! Та який же війт сьогодні сердитий! — зауважували одна одній балакучі городянки, сидючи ще на лавочках біля своїх воріт і киваючи гарненькими голівками, загорнутими у білі намітки. Зустрічні городяни кланялися війту, але сердитий війт нікого не помічав. Та як же було не сердитися війту? Не далі, як позавчора, воєвода так його образив, що він того довіку не забуде. Панові воєводі знадобилися підводи їхати на полювання, на влови, а пан воєвода прислав до нього, до війта, з вимогою доставити коней. Так, війт знає, що є таке правило у гродських книгах давати коней, якщо воєвода їде за потребою і то не далі, ніж за дві милі. Але війт чудово знав і те, нащо потрібні коні воєводі, та й воєвода, діставши підводи, навмисне промчав по місту з гиканням і криком, зі всіма своїми нахлібниками, з хортами і рушницями. Що ж? Коні повернулися ввечері, заїжджені, загнані вкінець. Та не жаль війтові коней, досить у нього статків-маєтків, щоб і нових закупити, а не може він

стерпіти порушення прав мійських і своїх! А от учора знову прислав воєвода своїх дозорців наказати городянам вогні в домах гасити¹⁹... Не має він на це права! Пан війт знає всі права і привілеї напам'ять, хоч уночі його розбуди! Знає він, що гасіння вогню в домах вечірньою порою йому належить, і воєводі у грамоті суворо наказано: «А нічим ся в него не вступовати». Хоче воєвода відсудити у нього права, та не на такого напав: нелегко зігнути війта! Правда, є в нього і вороги у місті, зате всі старожитнії люде горою за нього постоять! От був ворог і хитрий, і лютий — Ходика, а тепер сам поріднитися хоче. За брата, Федора, як просив. Вельми, каже, сподобалась йому, пане війте, донька твоя... «Ну, даймо на те, кому Галя не сподобається, де такого дурня пошукати?!» — задоволено усміхнувся війт і по серці його пропливла тепла хвиля. — Та й не безприданниця, є, слава Богу, що дати! Правда, нема таких маєтностей, які от тепер придбав собі Ходика, зате давнє добро, дідівське, чесно нажите, а не награбоване, як у тих харцизів!» Війт сердито стукнув палицею по снігу. Ех, не лежить його серце до цих нових людей, себто, отак не лежить, а що поробиш? Треба ріднитися! Обіцяє Ходика, як тільки він повинчає доньку з його братом, скрутити воєводу і взяти в шори! А він це може! Він же всі закони вміє потилицею наперед перевернути. Дожився, пане війте, до краю, довелося на старості літ у Ходики допомоги шукати, до нових звичаїв звикати... Війт похмуро понурих сиву голову і, заглибившись у сумні роздуми, не помітив, як повз нього пробігло кількоро переляканих городян із криком: «Червоний диявол! Червоний диявол!»

Чи ж так було у добрі старі часи? Жили собі люди просто, зате сито. Ніяких цих нових звичаїв не знали. Пили мед та пиво, горілку дзюбали, а ні тих угорських, ні мальвазій і знаку не було. Їли добре по-старожитньому кашку з грибками, чи вареники, чи гуску з капустою, а на свята і кашу рижову з шафраном та дзіндзівером¹⁹, а тепер спорудять усяких цих легумін та паштетів: наче гори стоять! А хоч би й одежа: мудрує вельможне панство, а за ним і городяни тягнуться. І людям соромне, і богу противне носити стали: черевики на високих підборах, шапки-магерки, кунтуші усілякі! «Ех, — махнув війт рукою, — не так жили у давнину, зате міцно стояли за свої привілеї, за свої права, — усі, як один!»²⁰

Війт підняв голову і оглянувся. Він вийшов на велику торгову площу, посеред якої височіла темна і похмура будівля ратуші. На вершинах гонтових і черепичних дахів будиночків, що оточували площу, де-не-де загорялися великі олійні ліхтарі. На площі було порожньо і безлюдно. Раптом погляд війта упав на високий дерев'яний стовп, що стояв посеред площі. На ньому був прибитий великий аркуш пергаментного паперу.

В кінці аркуша на шовковому шнурку висіла тяжка печатка. У темряві не можна було розібрати тексту паперу, та війтові цього і не треба було, він знав, що у ньому трактується про нову золоторітську слободу. «Ух! — стиснув війт палицю в руці,

¹⁹ Дзіндзівер — імбир. (Прим. пер.)

²⁰ Вважається, що розмірковування війта є перефразуванням відомої із XVI ст. пародійної «Промови смоленського каштеляна Івана Мелешка». Справді, порівняймо:

«Торты гетые цынамоном, мигдалами цукроваты. А за моей памети прысмаков гетых не бывало! Добрая была гуска с грибами, кашка з перчыком, печонка з цыбулькою или чосныком, а коли на препышныя достатки — каша рижовая з шафраном! Вина венгерского не заживали перед тым. Малмазию скромно піяли, медок и горѣлочку дзюбали. А грошы подостатком мѣвали, муры сильныя муровали и войну славную крѣпко и лучшей держали как тепер».

Оскільки фраза про «скромну малмазію», вочевидь, є іронічною (як і попередня про куплений у Києві на тандеті дзигарок), Старицький дещо її видозмінив, запевняючи, що достойні предки навіть і не знали мальвазії.

наче бажаючи розламати її на тисячу кусків. — І не знайдеться ж ворон та шулік, щоб розірвати цей клятий папір! Ні, не можна цього так попустити! — вирішив він. — Слід, хай там як, посилати скаргу королю: сил немає більше так жити».

Підійшовши до дверей ратуші, вїт вийняв із кишені зв'язку тяжких ключів і, вибравши один із них, вставив його у щілину і з зусиллям повернув у замку. Клацнув замок і тяжкі двері тихо закрипіли на своїх іржавих петлях.

Лойові свічки у мідних шандалах освітили темну магістратську залу. Із довгих, посірілих від часу стін дивилися портрети покійних — зойшлих²¹ князів та королів. Крізь високі готичні вікна виднілося темне, синє небо. Тяжкі похмурі тіні, ледве розігнані неясним полум'ям лойових свічок, повисли темним покривалом під високими склепіннями. Вїт сів на своє місце біля стола і задумався. Його сива голова опустилася на руки. Чи то згадався йому той щасливий час, коли він уперше молодим чорнявим радником-райцею увійшов до цієї ратуші, чи то пропливали перед ним довгі роки, проведені у цій, посивілій, як і він, залі, роки втомливої, упертої і переважно даремної боротьби за відчайдушний захист своїх вольностей, своїх старожитніх прав... Хвилини повзли тяжко і повільно... Свічки нагорали, а темні тіні все нижче і нижче опускалися над схиленою при столі сивою головою.

Жалібно та протяжно закрипіли двері — і до кімнати увійшов високий худий чоловік у чорному оксамитному каптані та теж оксамитній чорній шапочці. Був він дещо сутулуватим і згинався вперед. Обличчя мав сухе і жовте, наче пергамент. Загострений ніс, великий, наче розрізаний рот із тонкими безкровними губами, чорні очиці, трохи навкіс прорізані, і рідкі та чорні, мов смола, борідка й вуса. Не було в його обличчі ні привітності, ні щирості, зате світилася завжди якась глибоко прихована думка. Різкі складки вздовж усього обличчя свідчили про численні небезпеки і тривоги, що пролетіли над ним, а очі дивилися так пильно і підозріливо, наче хотіли пронизати кожного наскрізь.

Приходень ішов такими м'якими котячими кроками, що Балика, заглибившись у свої роздуми, майже не помітив його.

— Добридень, пане свате! — неголосно мовив приходень, намагаючись надати своєму сухому голосові якомога більше привітності. — Про що задумався, пане вїте? Що, знову воевода доїжджає?

— Сам знаєш. Вчора знову своїх дозорців прислав із наказом гасити вогні, коли це право моє, — він блиснув очима, — і в нього комусь вступатися зась! Та от і в грамоті воно є.

Балика тяжко підвівся і, відштовхнувши залізні дверцята у стіні, вийняв тяжку книгу в темній шкіряній палітурці. Перегорнувши одну за одною кілька поживклих сторінок, списаних великими латинськими та слов'янськими буквами, вїт вказав Ходиці пальцем: «Читай сам!» Ходика з виглядом знавця присунув до себе книгу і прочитав два параграфи, вказані вїтом: «Також, коли в ночі с огнем на месте в домех сиживали, за то на них воевода биривал; ино мы то им отложили: нехай о том вїт видает, как мает то в грози мити; а если бы не хотил вїт того смотрети, а того недбалостью, которая бы ся от огню мисту шкода стала, тогда ми маем сами за то виною нашею карати»^{xii}.

У другому стояло так: «А коли воевода от замку за две мили едет або в лову, подвод им под него не давати».

— Так! — закрив він книгу, перше ретельно оглянувши підписи і печатки. — Папір правильний.

— То що ж, і можеш виграти справу? — спідлоба глянув на нього Балика.

²¹ Зойшли — покійні. (Прим. пер.)

— За два тижні і рішенець привезу.

— Та ти все лишень обіцяєш, а й досі нічого не робиш.

— Та й ти, пане свате, все лишень обіцяєш, — усміхнувся Ходика, — а наперед нічого не годиться давати. Зате, щойно одружимо своїх молодят, — не тривожся ні про що, доручи мені цю справу, і ми воєводу доїдемо. Мені з саксоном²² возитися не первина! — посміхнувся він знову, а довгий рот його розтягнувся ще ширше і обличчя прибрало якоїсь хижої міни. — Вже ми йому насолимо! Виграємо справу і у трибуналі, і в самому королівському задвірному суді!

Останні слова Ходики прозвучали щиро і в його чорних очах засвітився сухий злобний вогник. Та Ходиці було чого лютувати на воєводу, не за мійські права, це його тривожило мало, а за те, що йому, Ходиці, вперек дороги став. Позаздрив воєвода, бо простий міщанин Ходика розбагатів так, що й князя за пояс заткне. Що йому до того, як Ходика привлащує свої пожитки? Хай пильнують у судах, — як не піймався, то й прав. Вудочка для дурних риб, а розумна і з мережі утече! Та ж чи він, воєвода, сам не грабує, не вигадує усіляких видеркафів²³. Ні, йому кривдно, що простий міщанин Ходика такі княжі маєтки захопив! Та він, Ходика, вдома чорний хліб їсть, сам дрова рубає, щоб парубка не тримати, та йому кращого і не треба: звик із дитинства до такого життя, а захоче — весь Київ оксамитами вистелить і самого воєводу в золоті утопить. Так! На жовтому обличчі Ходики від сильного припливу крові виступив блідий рум'янець. Ні, пане воєводо, ні, злидні та приниження не минаються даремно. Вже він помре, а буде вельможним паном! Скоро, скоро вже й ім'я міщанське з себе скине²⁴... Тільки б війта Балику в сіті свої уплутати, щоб він на перешкоді його таємним справам не стояв.... А тоді — руки розв'язані! Роби, що знаєш. А коли вже Ходика вельможним паном стане, ух, всім тоді покаже, як з людей масло вибивати!

Довгі чіпкі руки Ходики хруснули під столом, тонкі губи напіввідкрилися від припливу жаги, чорні очі дивилися ласо і зажерливо.

«Бр... от же ж гадюка! — подумав війт, із-під сивих брів слідкуючи за своїм співрозмовником. — А що поробиш? Треба ріднитися! Він один зможе воєводу дійти».

Ходика уже помітив недобре враження, справлене ним на війта.

— Ну, пане свате, — промовив він улесливо і м'яко, — то ми, поки те та се, часу не гаятимемо. Як повернеться брат, то й весілля згуляємо... Бенкет справимо, а тоді і справами займемося, як великими, так і поточними²⁵.

— Воно так, — кивнув головою війт, — та яке весілля, як ще й жениха нема.

— Прибуде, не тривожся, прибуде, я вже дістав звістку, що він зі Ржищева виїхав... Не завтра, то позавтра буде тут... І товари всі цілі, нічого не трапилось.

— Вельми дорогу розпустило, — серйозно зауважив війт, суплячи брови, — товар у мене, знаєш, все цінний: камка золота, адамашок, златоглав, оксамит. Боюся, щоб тут на узвозі, знаєш, — війт знизив голос і, глянувши кудись у темний куток, додав так: — Щоби чого не трапилось.

— Про це, пане свате, і не думай! Брату не первина, не раз він мені товар звозив і, Бог дав, жодного разу не попався, ну, а майбутньому тестю щоб не постарався? Ой-ой! І не гадай такого, пане свате! А от якби весілля далеко не відкладати... Бачиш, свате, останній тиждень іде, там і заговини²⁶... А вже любить брат Федір Галю твою —

²² Магдебургское право. (Прим. першодруку).

²³ Грабительская придирка. (Прим. першодруку).

²⁴ Здобувши шляхетство, Ходика став зватися Ходикою-Креницьким. Його син залишив собі лише прізвище Креницький. (Прим. пер.)

²⁵ Общими. (Прим. першодруку).

²⁶ Останній день перед постом, коли можна їсти скоромне. (Прим. пер.)

слів не знайду. Та й жених у городі не останній, сам, свате, поміркуй.

— Та й Галя ж не в сорочці піде, — вїт невдоволено набурмосив сиві брови, — є що дати, дідівське добро, предковичне, чесно нажите.

— Хе-хе, свате! — злобно посміхнувся Ходика, потираючи худі безкровні руки. — Грошенята, і старі, і нові, і чесні, і грабовані пальців не печуть, свате, ні, не печуть, а гріють!

Вїт звів сірі широко розплющені очі на свого співрозмовника і хотів було щось заперечити, але у той час двері знову протяжно й жалібно заскрипіли, і до зали по трьох кам'яних сходинках спустилися двоє поважних райців. Вони мовчки поклонилися вїтові і зайняли свої місця на довгих лавках біля столу. Ще і ще раз скрипнули двері, впускаючи сивих достойних городян, панів райців та лавників²⁷. Зала тихо і безшумно наповнювалась. Ті, що входили, з шанобою кланялись вїтові, а в бік Ходики переважно кидали спідлоба зачасні неприхильні погляди. А все-таки і довкола нього утворилася невелика групка. Були то все люди більш-менш нові в місті, які всеможливими кривими шляхами захопили і гроші, і владу. Їхнє ставлення до Ходики було улесливим та підлабузницьким.

Коли, врешті, всі тридцять місць були зайняті, двоє крайніх городян звелися з місць і підійшли до дверей. Дзвякнув тяжкий залізний засув. Вїт стукнув по столу, і стриманий глухий гомін, що де-не-де лунав у півтемній залі, миттю затих.

— Шановні міщани і городяни, бурмистри та райці, уся річ посполитая київська, — почав вїт, підіймаючись зі свого високого стільця, — не на веселу раду скликали ми вас. Самі гаразд знаєте, які нині круті часи настали: обклали нас пани воєводи та старости усіляким митом, усілякими видеркафами з усіх боків. Платимо ми і мостове, і возове, і подимне, і капщизну, і осип, і солодове, і варове, і чопове, і десятину, і весільну куницю²⁸, і чого вже ми не платимо воєводам, славетній городяни київські — та все мало: що не день, то все хочуть більше й більше відтягнути у нас наші старожитні, невідкличні права, що дарували нам зойшли князі та королі! От вже й посивів я, панове городяни київські, обороняючи ваші вольності й права, а все не хочеться голови гнути, не хочеться своїх прав попустити.

Вїт замовк і втупив свої сірі очі в глибину кімнати, звідки на нього дивилися такі ж утомлені, такі ж постарілі обличчя.

— От уже з півроку, шановні пани райці і лавники, — вів далі вїт, — як велів пан воєвода київський слободу межи старих валів біля руїн святої Софії оселити і привілеї їм видав. Тільки відібрала ця слобода наші останні прибутки: несила нам більше ратушних шинків тримати і за них воєводі двадцять тисяч і чотири тисячі золотих платити! Зосталося нам одне: написати королю скаргу, що не можемо ми при порядках таких ні шинків мійських держати, ні капщизни платити²⁹!

— Скаргу, скаргу! — зашуміли довкола підбадьорені голоси.

— Хай зменшать капщизни!

— Так, так!

— Нехай повернуть нам наші давні вольності, яких ми заживали за старих королів, — вів далі вїт, — щоб знову все сталося у славному городі, як і здавна було!

— Слава, слава панові вїту! — озвалися зусібіч дружні голоси.

²⁷ Лавник соответствует нашему гласному, а райца — советник — члену управы. (Прим. першодруку).

²⁸ Мыто — налог, чоповое — налог на розничную продажу (Прим. першодруку).

²⁹ Для 16–17 століть дуже характерними були суперечки між київськими міщаними та «замковою» владою за право шинкувати в межах міста. Зазначимо, що вигравали у цих суперечках переважно міщани, які не раз не вагалися збройною рукою втілювати в життя сприятливий для себе судовий вирок. (Прим. пер.)

— Ну, пиши ж папір! — скомандував війт писарю.

Коли папір був закінчений, війт тяжко підвівся зі свого місця і, відімкнувши залізні дверцята у стіні, вийняв міську печатку, кушу, на якій на блакитному тлі була зображена тятива з півмісяцем. Приклавши печатку, війт вмочив у чорнило велике гусяче перо і підписав своє ім'я. За ним, один по одному, по порядку, підходили райці та лавники, підписуючись під війтовим іменем.

Тишу порушував тільки скрип пера.

— Та цього ж мало, свате, — підійшов Ходика до Балики, — річ у тому, хто скаргу повезе? Адже мало папір одвезти, треба ще так там поворожити, щоб його затвердили. Пошлеш якогось дурня, то й уся справа пропаде.

— Правда, — згодився Балика, — та кого ж такого зналого відшукати, oprіч тебе нікому.

— Воно-то так, — хитро посміхнувся Ходика, — знаю я, що коли хтось інший поїде, то й діло пропаде, а ще митом великим обкладуть, щоб не піднімали голів... Ну, та що ж робити? Не можу... Не виходить час, а жаль... Як би прийняли нашу просьбу, ого-го-го! Як би наші городяни піднялись... Хоч куди!

Війт пильно на нього глянув.

— Чого ж ти хочеш? — суворо спитав він.

— Нічого, сватоньку, не хочу. А от бачиш, річ у тім, якби вже повінчав я свого брата Федора, ну, тоді міг би доручити йому всі поточні справи, а сам би поїхав зі спокійною душею, а то як же я тут усе своє покину, а сам поїду про мійські справи клопотатись? Воно, даймо на те, як нашої просьби не уважать, то всім тут хоч пропадай, та що робити, — своя сорочка...

— То ти, значить, хочеш, — перебив війт, — щоб якнайшвидше дітей повінчати?

— Хто ж своєму братові, пане свате, щастя не захоче? Та й папір слід швидше везти, бо пропустимо термін. А сьогодні, бачиш, маємо середу, в п'ятницю чи в суботу прибуде брат, а в неділю і вінчання останній день. Перевінчали б їх, ну, тоді я одразу ж би виїхав.

— Та як же се, — скипів війт, — щоб одного дня і дітей вінчати, і весілля зіграти^{xiii}?... Галя ж неабихто, а війтова донька!

— Те-те-те, сватоньку, так воно й краще, зайві грошенята збережемо, — але, помітивши невдоволення на обличчі Балики, Ходика одразу ж перемінив тон. — А якщо захочемо, то і на масницю такий бенкет влаштуємо, що ну! Та й чого дітей томити? Вирішили повінчати, то й вінчаймо, не відкладаймо у довгий мішок!

— І ти обіцяєш провести скаргу в трибунальському суді та згоду привезти?

— Ставлю голову об заклад.

— І одразу ж у неділю виїдеш?

— Годинки не зволікатиму.

— І на підвоєводія за порушення прав мійських та війтових управу знайдеш?

— От тобі моя рука!

— Амінь! — промовив пан війт, стискаючи його руку і опускаючись на свій високий стілець.

* * *

А тим часом у доброму кам'яному будинку пана київського війта з-під закритої віконниці маленької горнички пробивалася вузька смужка світла. У горниці, на своїй парадній постелі, накладеній мережаними білими подушками сливе до самої стелі, сиділа єдина донька пана війта, просватана Галя. Вона сиділа, опустивши руки на коліна, звівши голову на груди.

На точеному столі у мідному шандалі горіла воскова свічка. В інших київських домах світили і скіпкою, але пан вїйт нічого не жалів, а жив широко і привільно, як жили у старовину. Тут же лежала покинута робота — вишивання подушки³⁰ для церкви, лежала на срібних тарілках і незаймана вечеря. На середину кімнати виступала висока грубка з лежанкою, складена із зелених кахлів; персидський килим покривав кам'яну підлогу; такі ж килими висіли і на стінах; біля стін стояли низькі канапки, покриті особливими килимками — коцами і червоним сукном; біля образів теплилася срібна лампадка. У горниці було і тепло, і затишно, але Галине личко здавалося невтішно сумним. «Господи, господи, та що ж це буде, — тисячу раз повторювала вона те саме питання. — Невже батько віддасть її за Ходику? Ух, гидкий який, як жаба, як змія!» Прохати? Плакати? Але Галя знала, що це марно, знала, що коли вже пан вїйт забрав собі щось до голови, то не виб'єш звідти і сокирою, а прохання і сльози ще більше його роздратують. «О Господи, Господи, хоч би запізнився Ходика з товарами із Царгороду. Хоч би затримався! От, слава Богу, середа, там четвер, п'ятниця і субота, а неділя вже й останній день. Господи, затримай його у дорозі, тільки б до суботи не приїжджав, та й тепер усього три дні, не схоче ж її батько сьак-так заміж віддати. Може, Бог змилується, а там піст, святий тиждень, тим часом під'їде Мартин. Та й Мартин теж, — зітхнула Галя, — передавав через торгових людей, що повернеться до Різдва, а от уже і заговини, і піст не за горою, а його все нема та й нема! Якби ж знав, якби ж відав, що тут затіває без нього батько, забув і слово своє давнє, що його батькові давав; поспішив би він до своєї Галочки, на крилах би прилетів! — Галочка охопила коліна руками і тужно закивала головою. — А, може, забув, може, і не згадує, може, знайшов іншу... Хіба мало у Кракові та Варшаві краль і красунь! А вона що?» Галя з тугою глянула на свою дрібненьку постать, на свої ніжки, взуті в червоні чобітки, на вузьенькі плічка, що просвічували крізь тонке шиття сорочки, — і глибоке зітхання вирвалось із її грудей. — «Нема за що мене любити!», — сумно промовила Галя і вийняла з-під подушки прегарне кругле венеціанське люстерко, за великі гроші куплене їй батьком у чужоземних купців. От внучка покійного вїйта, Богдана Кошколдівна³¹, оце красуня, так красуня! Груди високі, плечі повні, обличчя біле та рум'яне, коса до землі... Галя зітхнула і глянула в люстерко: «Ну, і за що мене любити?! От брови тонкі, як нитки, ніс до неба задерся... обличчя чорне!» Але, незважаючи на Галині слова, люстерко казало їй зовсім інше. Воно казало, що брови тонкі й оксамитні, як шнурочки, що носик маленький і, хоч трішки й кирпатенький, зате з такими гарненькими тонкими ніздрями, що світиться, наче рожевий корал; що обличчя в неї не чорне, а смаглявеньке, з нижнім рум'янцем; що з-за напіввідкритих губ виглядають зубки, маленькі і рівненькі, наче у мишеняти. І, крім того, з венеціанського дзеркальця дивилася на неї пара таких ласкавих, таких милих очей, що сама Галя мимоволі до них усміхнулася³². Ох, а не приїде він чи приїде надто пізно і застане Галю із зав'язаною головою... Але ж ні, ні! Господь цього не допустить, Ходика запізниться. А, якщо й приїде, якщо батько захоче вчинити по-своєму, то й вона покаже, що батькова донька: заріжеться, утопиться, а за Ходику не піде!

Хтось смикнув двері. Галя здригнулася, поквапом сховала люстерко під подушку і втерла очі.

³⁰ Воздушок — покривало на чашу з т. зв. «святими дарами».

³¹ Богдана Кошколдівна — внучка київського вїйта Василя Черевчєя (Прим. пер.)

³² Дуже схоже, що при написанні цієї сцени автор надихався епізодом із «Ночі перед Різдром» М.Гоголя, у якому героїня, Оксана Чубівна, так само вдивляється у власне відображення. Варто зазначити, що М.Старицький написав сценічну обробку «Ночі перед Різдром». (Прим.пер.)

До кімнати вбігла висока і пишнотіла білявка з дещо грубуватими, хоча й гарними рисами обличчя.

— Добридень, Галочко, чого сумуєш? — весело і жваво заговорила вона, підбігаючи до Галі та сідаючи поруч із нею.

— Добридень, Богдано.

— А я оце біжу від пані цехмайстрової та й думаю, дай-но заскочу до Галочки, перевідаю її.

— Спасибі, голубко.

— Що ж це ти знову зажурилася? Чи Ходика приїхав?

— Ні, слава Богу, ще не приїхав, а все таки боюся, щоб не поспів...

— А! Не приїхав, — дещо розчаровано протягнула Богдана, — а я думала, що він уже тут.

— Ні, ні! Що ти думаєш, Богданочко, — схопила її за руки Галя, — як ти думаєш, правда, якщо б він навіть тепер і приїхав, — батько не захоче нас прихватцем, сяк-так повінчати?

— Ну?

— Ой, яка-бо ти, Богдано! — сплеснула руками Галя. — Та ж у посту сім тижнів, а там ще й світлий, — от і виходять цілих два місяці, а тим часом Мартин під'їде і вже він не допустить, щоб мене силоміць віддали за Ходику!

— Ти так у цьому певна? — І на якусь мить у складках губ Богдани з'явився злий, глузливий вираз. — А чому ж він досі не їде?

Рука Галі випустила Богданину руку.

— Бо... завадило щось... затримався, — розгублено промовила вона, дивлячись Богдані в очі, і раптом із жахом відсахнулася. — Ай! Богдано! Ти так дивишся?! Ти щось знаєш... скажи!

— Ха-ха-ха! — дзвінким робленим сміхом засміялася Богдана, аж її пишні груди заходили ходором. — Ти вже і налякалася! Та що ж я можу знати, — нічого... От тільки пані цехмайстрова говорила, що багато вже підмайстрів з закордону вернулося, казали, що бачили Мартина. Ти не тривожся, голубонько, — обняла вона рукою шию Галі, — живий він, здоровий і веселий... Таким паном, кажуть, ходить, що хоч куди! Всі красуні за ним гинуть...

Богдана підняла Галину голову і заглянула їй в очі.

— А ти вже й зажурилася знову... Ну чого ж? Чого? — труснула вона нею.

— Так, — сумно протягнула Галя, опускаючи голову на груди.

— Все боїшся, щоб Ходика не під'їхав?

Галя нічого не відповіла.

— І чого ж ти так боїшся? — вела далі Богдана. — Ніяк не здогадаюся! Ну, Мартин і гарний, і ставний, і молодий, та й Ходика теж не старий! Не такий красень, як Мартин, а все ж — людина як людина. А зате, що Мартин супроти нього? Ніщо! Підмайстер, ну, приїде, майстром стане... і там уже років через двадцять цехмайстром виберуть. А Ходика і тепер перший дука і ще багатшим буде, бурмистровою будеш, першою городянкою в місті. Золотом, самоцвітами засипле він тебе! — Богданіне обличчя розгорілося. — А то Мартина чекати... Коли ще він приїде? Та чи й приїде? Щось не надто поспішає...

— Приїде, приїде, приїде, — скрикнула Галя.

— Ну, — стонула плечима Богдана, — чекай... А що, коли зовсім не приїде?

— Все одно за Ходику не піду... Не люблю я його, Богданочко, бачити не можу! Нехай Мартин мене і розлюбить, нехай забуде, а за Ходику не піду, не піду.

— Що ж, так у дівках і сидітимеш?

— Якщо не за Мартина, то ні за кого!

— Гм — підкинула Богдана свої пишні плечі, підводячись. — А мені вже й набридло дівувати!... Ну а тепер прощай, моя ясочко, — обняла вона Галю і поспіхом заговорила, накидаючи хустку, — ото я засиділася. А надворі вже темно... Не журися, не сумуй, ой Господи! Буде мати лаяти, а то і поб'є! — засміялася вона, вибігаючи з кімнати...

У дверях Богдана зіткнулася із зігнутою ветхою старенькою.

— Ой Господи, — скрикнула та, — та чого ти так прожогом біжиш, ледь не перевернула зовсім.

— Даруйте, даруйте, бабунцю, засиділася, додому поспішаю.

— Отож, — сердито пробурмотіла старенька, — коли згадала. Чувана річ — досі дівці сидіти? На башті дванадцять ударило, а вона тиняється чужими дворами.

Старенька ввійшла до кімнати і, боязко оглянувшись по сторонах, тремтячою рукою зачинила низькі двері на засув.

На ній був темний байбарак³³, голова була пов'язана білою наміткою³⁴. Вся вона, зморщена і зігнута, нагадувала старий зсохлий грибок. Голова її тремтіла, а руки постійно дрижали.

— Господи! Чи ти чула, дитиночко, що у місті сталося? — заговорила вона півшепотом, трусячи сивою головою.

— Що, що таке? — злякано підвелася Галя.

— Червоний диявол до міста влетів.

— Ой! — скрикнула Галя.

— Кажуть люди, що це найстрашніший, найлютіший із них, дитино моя, а ми тут із тобою, як на гріх, самі дома zostалися, — перехрестилася вона. — Спаси і сохрани!

— Та як же він влетів? Хто бачив? Хто сказав? — говорила вже зблідла Галя, втупивши очі в тасмничий напівморок ледь освітлених кутків.

— Всі бачили, всі, моя ясочко, — ще тихше промовила старенька, наблизившись до Галі. — Прилетів на чорному коні, у коня крила розпущені, пара з ніздрів, іскри з очей сиплються, сам у червоному плащі, як вогонь горить. Через міст не їхав, та при всіх здійснювся в повітря і пе...

Тихий стукіт у віконницю перебив слова старенької. Галині очі ще більше розширились. Кілька хвилин ніхто не зважувався заговорити. Галя судорожно стисла бабусині руки і почула, що тії руки були холодними та вологими, наче у мерця, що встав із могили.

Зрештою старенька тихо і уривчасто спитала Галю:

— Чи чу-ла?

— Чула, — хотіла було вимовити Галя, але новий, ще виразніший стукіт змусив її закам'яніти; вона так і застигла із напіврозтуленим ротом. Стукіт повторився ще і ще наполегливіше.

— Стривайте, стривайте, бабусю, та це, може, тато з ратуші повернувся, — заговорила врешті Галя, опановуючи себе.

— Куди йому! Ще рано!

— Ну, а, може бути, всі там і розійшлися. Я, бабусю, гляну.

— Ой, наробиш біди, ой, накоїш. Господи помилуй, Господи помилуй, — шепотіла старенька, поспіхом хрестячись і хапаючи Галю за руки, але Галя, вже трохи заспокоївшись, підійшла до вікна, опустила кватирку і, штовхнувши віконницю, висунула голову у вікно. Висунула та так і відскочила: біля вікна перед нею стояла

³³ Длинная верхняя женская одежда. (Прим. першодруку).

³⁴ Род фаты. (Прим. першодруку).

висока дужа постать, загорнута у червоний, наче жар, плащ.

— Він! він! — нажахано крикнула Галя, відсахнувшись та затраскуючи вікно.

Довго стукав, довго кричав Славута, та ніхто не відгукувався на його поклик. Геть не розуміючи, чому його поява так нажахала Галю, Мартин мимоволі починав уже вірити словам цехмайстра Щуки, мовляв, за Ходичині маєтки кожна з радістю піде, що Галя просто злякалася, — раптом він своєю появою завадить її весіллю. «Та ні ж, ні, — підіймалося з глибини його серця. — Адже Галочка твоя, вона тебе кохає, тобі присягалась. Може, війт наказав їй не бачитися з тобою і не розмовляти. Може, був удома хтось чужий... Так чи не так, а слід завтра ж про все довідатись! Як не пустили до хати, то і на подвір'ї знайдемо» — вирішив Мартин і, насунувши шапку, рушив до воріт. Відкривши хвіртку, він уже ладнався переступити поріг, як раптом перед ним виросла висока, трохи зігнута постать війта.

— Гей, хто там? Чого ходиш по ночах? — грізно крикнув війт, відступаючи і почувуючи, як по його спині побіг крижаний струмок.

— Я... Чи ж ви не пізнали мене, пане війте?.. Мартин Славута, — скинув шапку Мартин, кланяючись майже до землі.

— Хто ж тебе і пізнає в такій блазенській одежі, — сердито буркнув війт, скосяглянувши на червоний плащ.

— Я щойно сьогодні з закордону прибув... Уже всі свідоцтва на майстра отримав.

«Тебе тільки й бракувало», — майнуло в голові війта.

— То чого ж ти по ночах ходиш, чого тривожиш добрих людей? — уголос промовив він.

— Простіть, пане війте! А вже дуже стривожила мене одна звістка, почув я... — Мартин зупинився, наче не відважуючись вимовити страшне слово, — що ви Галю за Ходику просватали.

— Ну, просватав, ну й віддаю! А тобі що до того? — із запалом крикнув війт, ударяючи палицею по снігу.

— Змилуйтесь, пане війте, — поклонився Мартин до землі, — ви ж іще покійному батькові моєму обіцяли дітей поєднати... Згадайте старе...

— Старе, старе!! — війт усе більше і більше гарячкував. — Старе тепер нікому непотрібне... Нове йде... Та коли б ти старе пам'ятав, то не смів би такі речі серед вулиці вести!

— Сам знаю, даруйте, пане війте, — Мартин ще раз зняв шапку і глибоко поклонився. — Та й терпіти було несила, хотілося самому дізнатись... Пане війте! — знову заговорив він. — Що ж ви дієте?! Подумайте... адже у вас добре серце! За кого ви доньку віддаєте?! Та хіба ж Ходика жалітиме її так, як я? Хіба ж він буде сином для вас? Нові вони люди, пане війте, з новими звичаями, а вже про звичаї їхні всеньке місто знає. Чи ж вам із ними ріднитися?

— Мовчи, блазню!! Ти що, війта учити надумав? Чи таких звичаїв ти в чужій стороні навчився?! Сам знаю, що мені робити! Сам знаю, за кого доньку віддавати... — старий стукав палицею по снігу, і голос його звучав якось надто роздратовано, надто різко.

— То ви хочете свою єдину доньку зжити зі світу? — вже й Мартин крикнув із запалом, підступаючи до війта. — Та не піде вона за нього, втопиться, а не піде!

— Не піде? — перепитав війт, і обличчя його побуряковіло, а в очах спалахнув той вогник, що ясно показував — тепер війта не стримати. — А я тобі кажу, що йде, — повільно мовив він, карбуючи кожне слово, — йде з радістю.

— З радістю йде? — перепитав Мартин, відступаючи і наче не розуміючи почутих слів.

— З радістю, з радістю, — уперто промовив війт, стукаючи палицею і проходячи повз приголомшеного Мартина. — Землі під собою не чує!

Наступного ранку по всьому місту бігла і страшна, і нечувана новина, що червоний диявол, влетівши учора до міста, добивався вночі до війтового дому.

— Підлетів, червоні крила розгорнувши, та й так і опустився біля вікна, — розповідала бабуса жінкам, які з'юрмилися довкола неї. — Ми вже з Галею почали усі молитви читати, страсні свічки біля образів запалили, окропили вікна та двері святою водою — так він і пропав, так і пропав, — повторювала вона, розводячи руками, а сусідки з жахом кивали головами, — наче крізь землю провалився чи хмарою здійснюється!

На Житньому торзі і на ратушній площі, і біля мійської брами, і навіть на Вишньому замку тільки й говорили, що про цей дивний випадок. При цьому редакції оповіді поділялися на дві версії: одні запевняли, що диявол у вогняному стовпі провалився крізь землю, інші сперечалися, що полетів вогняною хмарою над землею. Настрій був тривожним... Чекали усіляких нещасть: голоду, повені чи нашествя татар...

Лише війт більш-менш знав, ким був той червоний диявол, що звечора добивався до його дому. Але після вчорашньої зустрічі він увесь час мовчав, похмуро втупившись у куток і підперши голову рукою. Коротка війтова люлька раз у раз гасла, видно, думи його були дуже глибокими... Але війт не зважувався залишити дім, побоюючись, щоб червоний диявол не постукав до нього і серед білого дня.

Вже Галя з наймичкою подоїла корів і, закінчивши денну господарську роботу, присіла перепочити і помріяти в сутінках, коли двері горнички весело скрипнули і до кімнати вбігла Богдана.

— Добридень, сестричко, знову зажурилася? — швидко й голосно заговорила вона, підбігаючи до Галі, що сиділа, підперши голову, біля маленького вікна. — Я тобі новину несучу, хорошу, веселу!

— Яку, яку? — стрепенулася Галя, встаючи назустріч подрузі, і все її сумне личко раптом ожило при словах Богдани.

— Мартин Славута приїхав! — випалила Богдана разом, зупиняючись перед нею.

— При... приїхав... — захлинулася Галя, вся кров відпливла в неї від обличчя, ноги затремтіли і, не в силах устояти, Галя опустила на стілець.

— Що ж ти? Чого злякалася? — затаракотіла Богдана, смикаючи Галю з усіх боків. — Чи ж ти не рада? Ні?

— Рада, рада, сестричко! — скрикнула Галя, кидаючись Богдані на шию і відчуючи, як гаряча краска заливає їй усю шию, все обличчя. — Така рада, така рада, серденько, що й сказати не можу, — повторювала вона, притискаючись до Богдани. — Коли б ти знала, як я його чекала, як молилася, — але тут Галині губи несподівано затремтіли, вії якось розгублено і швидко замайоріли, і раптом великі-великі сльози одна за одною покотилися з очей.

— Чого ж ти плачеш, чого плачеш, дурненька? — цілувала Богдана темноволосу голову, що припала до її пишного плеча, але на її обличчі, повному і вродливому, якого Галя тепер не могла бачити, відбилосся вкрай неприємне заздрісне почуття.

— Від щастя, Богдано, від радості, — звела на неї Галя свої щасливі, повні сліз очі. — Горенько моє нещаснее! Я ж на Бога нарікала, думала, що Мартин і забув мене... Дурна... Дурна... — посміхнулася вона щасливою сяючою посмішкою і додала, тихо зітхнувши: — Думала, що іншу полюбив...

— А ти певна, що ні? — спитала її Богдана з якоюсь недоброю химерною посмішкою.

— Спершу думала, що так, — усміхнулася Галя, обіймаючи руками шию подруги, — а тепер певна, певна того, що він мене не забув! — палко скрикнула вона, відхиливши своє личко від подруги і дивлячись на неї блискучими від захвату очима. — Якби ти знала, Богданочко, як я його чекала, як молилася... як Бога просила... — знову говорила вона, кваплячись, наче намагаючись обігнати свої слова. Думала, що він уже застане мене з білою головою³⁵, але ж ні, ні! Померла б, а за Ходику не пішла б! Господи, Богдано, скажи мені, — усміхнулася вона, опускаючи руки на плечі подруги і закидаючи голівку назад, — скажи мені, чи всі закохані дівчата такі дурні.

Але, не почувши від Богдани відповіді і не помічаючи враження, справленого її словами на Богдану, Галя продовжувала з новим припливом захоплення.

— Ой, та я в тебе головного не питаю: коли він приїхав? Звідки ти про нього довідалася?

— Вчора ввечері, а прийшов він сьогодні до нас сам.

— До вас? — протягнула Галя, здивовано глянувши на неї. — А чому ж він до нас не прийшов?

— Не знаю... — якось непевно відповіла Богдана і відвела очі.

— Ах так, — згадала Галя, киваючи головою, — мабуть, довідався про моє горе, та й не хотів одразу втрапити батькові на очі. А ти казала йому про моє лихо?

— Казала.

— Що ж він? — стисла Галя руки Богдані.

— Нічого, — відповіла Богдана таким самим дивним невиразним голосом.

Але Галя усміхнулася про себе: звичайно, їй він нічого не скаже, адже вона знає свого Мартина, знає, яке в нього горде зухвале серце.

— Богдано, голубонько, ріднесенька! — зашебетала вона, заглядаючи подружці в очі. — У мене до тебе просьба: зроби ласку, моя рибонько, пошли когось переказати йому, що я змучилась, його дожидаючи, що не люблю Ходику, що заміж за нього не піду, що, як не за Мартина, то хоч під лід води пити.

По обличчю Богдани пробігла якась сумнівна усмішка.

— Добре, добре, голубонько, я йому все розповім.

— Ну от, от! — скрикнула Галочка, дзвінко цілуючи подругу. — А завтра на цеховому празнику, може, вдасться хоч словом перекинутися... Ти скажи йому, моє сонечко, хай робить, що знає: я рада за ним і на край світу піти!

* * *

Не встигло ще ліниве зимове сонце піднятися з-за київських гір, а вже Галочка підвелася зі своєї м'якої постелі. Поспішно витягла вона з-під подушок свій дорогий скарб, — венеціанське люстерко — і, поставивши його на столі, почала свій туалет. Сьогодні Галя хотіла прибратися так гарно, як лише могла. Господи! Та вже більше року, як він не бачив її! Хай би побачив, що і в Києві можуть одягнутися не згірше краківських красунь! «Радосте моя, щастя моє, соколе мій ясний, голубе мій сизий», — шепотіла Галя, виймаючи з великої скрині, розписаної барвистими квітами по зеленому полі, одну за одною і свої, і материнські, і бабчині сукні та іншу одежу. Вона розклала на ліжку цілий ряд найяскравіших сатєних, оксамитних і златоглавових жупанів, байбараків і спенсерів. Довго Галя нерішуче стояла перед ними, підперши щічку рукою і не знаючи, на чому зупинити свій вибір. Врешті, зважилась. Оперезавши свій тоненький стан шовковою, затканою золотом плахтою і поправивши шитий

³⁵ Себто заміжною — від білої намітки, якою покривало (зав'язували) голову заміжніх жінок. Звідси відоме окреслення «білоголові», яке вживалося стосовно заміжніх жінок навіть тоді, коли звичай прикривати голову вже відійшов у минуле. (Прим. пер.)

золотом поділ, Галя одягла ніжно-блакитну шовкову попередницю, темно-червоний оксамитовий спенсер, зашнурований спереду золоченими шнурочками, і ніжно-рожевий оксамитовий байбарак, густо опушений соболем.

Галя оглянула себе, наскільки це було можливим, і залишилась задоволеною своїм одягом. Тепер починалася найважливіша частина туалету. Галя присунула стілець до стола і відкрила дорогу штучну шкатулочку, теж куплену батьком у чужоземних купців. Галя виймала одну за одною низки перлів уріанських³⁶, венеціанських, рожевих коралів, гранатів і туркусу-бірюзи. Коли ж її тоненька шийка уся кілька разів обвилася коштовним намистом, Галя повісила ще посередині великий золотий дукат, а в рожеві вушка вдягла довгі, тяжкі сережки з перловими підвісками. Глянувши в дзеркало, Галя не могла не посміхнутися тому милому зображенню, яке в ньому відбилосся. Залишилося вдягти лише головний убір. Галя вийняла зі шкатулки чорну оксамитну пов'язку у вигляді діадеми, всю вишиту золотом і діамантами. Галя ще раз глянула в дзеркало, все її продовгувате личко з пухнастим волоссям здавалось у цій дорогоцінній рамі ще мініатюрнішим, ще миловиднішим. Задоволена усмішка пробігла їй по обличчі, і в глибині, у самій глибині серця Галі ворухнулася потаємна думка: ну, якщо в нього не кам'яне серце, не може він не зізнатися, що і в Кракові таких дівчат пошукати. Але Галочка одразу ж засоромилась своєї думки і, вся зашарівшись, засунула люстерко під подушку та сіла край вікна чекати батька.

Ніколи, здавалось, не зволікав так вийт, як цього дня! Нарешті він з'явився на порозі — в довгому коричневому оксамитному каптані і в бобровій шапці на сивій голові.

Коли Галя йшла з батьком по вулицях, мійські кумасі, кланяючись війтові, шепотіли одна одній: «Яка ж красуня війтова донька! Жаль, що Ходиці дістанеться такий крам!»

І від цього похвального шепоту похмуре обличчя пана війта світлішало, під сивими вусами з'являлася добра усмішка, і поважний пан війт київський привітно відповідав поклонами на поклони зустрічних городян.

Тим часом до церкви Стрітенної Господнього, братської церкви цеху золотарів, прямував київськими вулицями яскраво виряджений натовп. Городянки, гарно вбрані у свої єдвабні та золоті байбараци з хутряною опушкою; старші з головами, пов'язаними довгими білими шовковими серпанками, йшли гідно і спокійно; молоді в чорних оксамитових пов'язках насилу стримували свої усмішки та веселу мову, зате їх карі оченята так і стріляли врізнобіч. Статечні городяни в довгих темних каптанах і хутряних шапках поважно виступали біля свої жон, а вічно невгамовна молодь веселим натовпом йшла посеред вулиці, то підкручуючи вуса, то кидаючи більш-менш дотепні зауваження стосовно городян. Сонце світило яскраво і ласкаво. З усіх дахів швидко й весело капала вода. Довкола дзвінко щебетали горобці та снігурі.

Багата церква цехових братчиків була вже заповнена і самими цеховими, й іншими запрошеними почесними гостями, коли війт вступив у неї разом зі своєю донькою. При вигляді пана війта всі присутні шанобливо розступилися і пропустили їх уперед. Війт зайняв своє місце на кліросі серед найповажніших цехмайстрів, а Галя відійшла до лівої сторони, у так званий бабинець, де стояли всі жінки. Попереду всіх, біля самої решітки, гордо виступивши, стояла поважна Духна Кошколдовичева³⁷, дочка покійного війта, мати Богдани; вона тяжко дихала, знемагаючи від задухи та важкого хутра, в яке була одягнута. З її повного грубуватого немолодого обличчя, що

³⁶ Уріанські — перські. (Прим. пер.)

³⁷ Згідно із Н.Білоус, цю достойну пані звали Полонією Василівною, натомість В.Антонович називає її Палагеею. Вона була донькою Василя Черевчея та дружиною Андрія Кошколдовича. (Прим. пер.)

мало тепер синьо-багряний відтінок, градом котився піт, вона раз у раз витирала обличчя вишиваною хусточкою, виставляючи напоказ свою пухку білу руку, внизану численними коштовними перснями. Байбарак Богдани був такого яскравого червоного кольору, що, хто б на нього глянув, крутилися йому в очах червоні кола. Помітивши Галю, Богдана весело закивала їй головою і, відступивши, дала місце побіч себе. Галя з першого ж погляду побачила, що і її подруга постаралася зі всіх сил, щоб виглядати сьогодні якомога привабливіше. Але, незважаючи на церковну службу, на всю суворість та урочистість дня, Галя не зуміла втриматися, щоб не глянути в ту частину церкви, де стояли чоловіки, і погляд її відразу зустрівся з ним. Галочка вся спалахнула від радості. А він стояв такий ставний і вродливий, не зводячи з неї очей... Але, на свій подив, Галя помітила, що обличчя Мартина була незадоволеним і очі дивилися похмуро... «Голубе мій рідненький! — подумала Галя. — Мабуть, сердиться за батька і не знає, що я однаково його не послухаю, а за своїм Мартином і босоніж піду!» Галя хотіла було ще раз оглянутися на Мартина, але, зустрівши суворий погляд в'їта, потупила очі та почала радісно, швидко шепотіти молитви.

— Богдано, — промовила вона потім ледь чутно, не повертаючись до подруги, — ти все переказала Мартинові?

— Все, все! — посміхнулася Богдана.

— Ох, голубонько моя, коли б ти знала, яка я щаслива! — стисла Галя її руку. — Що ж він сказав тобі, що?!

— Сказав, що сам до тебе піде і все тобі розповість.

— Сонечко моє, рибонько моя! — шепотіла Галя, притискаючи руку подруги.

Служба тяглася дуже довго. Галі здавалося, що ніколи їй не прийде кінець. Вона ледве могла втримати сміх та усмішку, їй не стоялося на місці, ця могутня хвиля радощів душила її, їй хотілося говорити, сміятися, плакати, а обличчя так світилося щастям, що сусідні городяни зауважували одне одному, із сумнівом похитуючи головою: от як вибрикує, дарма, що в церкві! Дивіться, а казали, що не любить Ходику! Ні, що там не кажи, а гріш до гроша котиться. Цей шум долинув і до Мартина, він невдоволено кусав вуса, не зводячи з Галі очей. «А спалахнула-таки, мене побачивши, себто, є ще совість, не зовсім пропала. Так правду от і люди, і пан цехмайстер кажуть, поласилася на Ходичині скрині! Вірити вам, вірити!.. Голубкою прикидається, а так і пильнує, щоб кігтикком дряпнути!» Мартин стис кулаки, відчуваючи, як його груди сильно і часто підіймаються, і бажаючи якось приховати своє хвилювання. «Ну, скажімо, тоді ввечері батько не велів пускати, може, хтось чужий у горниці був. Та могла ж потім через Богдану щось передати, адже ж подруги! — посміхнувся він недоброю усмішкою. — Тільки й сказала, що батько за Ходику видає. Коли б силою видавав, не красувалася б так, як тепер. А для кого вирядилась так? Думає Ходику своїми самоцвітами полонити, он, обплутала шию, наче свічка горить! А сміється... Ледь не танцює, забула, що й Божий храм! Думає, либонь, що приїхав дурень, буде тут пропадати, страждати через неї? Та ні, не діжде, не слинявого знайшла». Мартин стиснув брови і, відвернувши очі від Галі, втупився в образи.

Галя кілька раз крадькома зиркала з-під опущених вій, але, помітивши, що Мартин і зовсім на неї не дивиться, образилася. «Наче й не радий, що бачить мене, — казала вона сама собі, сердито надимаючи губки. Міг би потім відмолитися... А тепер і не дивиться... Даремно я йому передавала через Богдану, що ладна за ним і на край світу йти... Ще подумає, що накидаюся йому! Ну, та ні, от закінчиться служба, і він підійде до мене!» — потішала себе Галя, дождаючи кінця.

Нарешті служба закінчилась. Городяни висипали галасливим натовпом, розміщуючись на цвинтарі в очікуванні хресної ходи. От рушила і хресна хода у всій своїй пишноті та красі. Наперед усіх вийшли з церкви півчі, всі цехові підмайстри,

одягнені в сині жупанчики. Вже за ними соборно рушило і духовенство. Хрести і хоругви несли почесні гості з міських крамарів. Слідом за ними виступили цехи. Перед усіма, одразу ж за хоругвами, пройшов цех золотарів. Мартин ішов першим, несучи на золоченому древку велике знамено, на якому з одного боку була зображена храмова ікона цехової церкви, а з другої — на червоному полі золотий ланцюг. Слідом за ним йшов цехмайстер, поважний сивобородий старець, за цехмайстром йшли майстри, а вже за ними — підмайстри й учні. За цехом золотарів пройшов цех кравців. Знамено ніс молодий цеховик. З одного боку знамена було зображення Миколая Доброго, а з другого красувалися величезні ножиці, наперсток і голка... Цехмайстер, майстри і підмайстри йшли у такому ж порядку. За шевцями пройшли кушніри з горностаєвою мантиєю, зображеною на блакитному тлі. За кушнірами рушили шевці з великим чоботом, зображеним на жовтому оксамиті, далі йшли сідлярі, столярі і теслі, каменярі, і перед зачарованими очима городян довгим ланцюгом розгорталася цехова процесія: мерехтіли строкаті знамена із зображенням інструментів ремесла з одної сторони та іконою патрона — з другої; неквапом виступали цехмайстри і майстри. Хор радісно і весело співав; сонце теплим світлом заливало цю блискучу, барvistу юрбу; легенький вітерець підіймав волосся на непокритих головах, ворухив знамена. Розтягнувшись довгою стрічкою, процесія обігнула церкву. Перед Галею знову з'явився Мартин зі знаменом у руках. Її бідне серце забилося і радісно, і тривожно. Ах, який же він був їй любий у своєму синьому жупані з цією милою світловолосою головою! Але, проходячи повз Галю, Мартин відвів очі в той бік, де стояла Богдана Кошколдівна, і знову разом із процесією сховався за церквою. Галя відчула, як гостра болісна образа прокинулася у її серці; вона глянула в бік Богдани. Богдана голосно сміялася, про щось розповідаючи своїм сусідкам. Галя відвернулася і помітила, що до них наближається Василь Ходика у своєму незмінному чорному оксамитному вбранні, яке робило його схожим на католицького монаха.

— Добридень, пане свате, добридень, красуне невісточко, — усміхнувся безкровними губами Ходика, наближаючись до них. — Що за донька в тебе, пане війте! Що за красуня! — говорив він, не зводячи з Галі очей. — Дарма, що сонце світить, а вона і на сонці, як діамант, горить!

Війт глянув на доньку із самовдоволеною гордістю та лише додав:

— І дитина слухняна... Так!

«Господи, тільки б вони не помітили на моєму обличчі, тільки б не помітили! — подумала Галя, стискаючи зуби і силоміць зображуючи усмішку, а в її голові швидко-швидко пробігали думки. — На мене не дивиться... Богдані посміхається... До неї першим підійшов».

Тим часом процесія обігнула церкву вдруге. Мартин кинув швидкий погляд у бік Галі. Ходика люб'язно розмовляв із нею, а Галя, здавалось, уважно його слухала, і весела посмішка не сходила з її обличчя. Світлі очі Мартина стали чорними; проходячи повз Богдану, він усміхнувся їй і молодецьки закрутив свого вуса.

Богдана почервоніла від задоволення і потупила очі, а сусідні кумасі схвально захитали головою. Все це помітила Галя. Цехові знамена замерехтіли перед нею, наче в тумані: вона дивилася і нічого не бачила; чула все, що казав їй Ходика, і нічого не розуміла.

Огрядна пані Кошколдовичева вела тим часом таємну розмову з двома сухорлявими літніми жінками, пишно й багато одягненими.

— Вже повірте мені, пані цехмайстрова, — говорила вона з віддишкою, — повірте, даремно б диявол до їхнього дому не підлітав... Ну, скажіть мені, чого б йому так даремно без усякої потреби летіти, та цього, прости Господи, і проста людина не зробить, не те що чорт!

— Так, так! — кивала головою пані цехмайстрова, і жовте її обличчя з погаслими очима загорялося жадібною цікавістю. — Для чого до Пріськи Горбачівни із шевського цеху диявол щоночі прилітав? Гм? Розумієте?.. Доти прилітав, доки не народилася дитина з двома головами... Га? — Вона обтерла долонею губи і, похитавши головою, додала: — Що з того, що вона дівчина? Тепер всяка дівчина кожну бабу перехитрує!

Пані Кошколдовичева нічого не відповіла, але, поважно надувши волю своєї повної шиї, зобразила на обличчі вираз, що ясно говорив: а запевне, звісно, зайве про це й говорити.

— Так, так, — підхопила пані цехмайстрова, кинувши на Галю злорий заздрисний погляд. — Особливо ж від тієї вїтївни усякого можна сподіватися... Така вже горда, така пихата!.. Ні пошанівку від неї, ні привітання...

— А що ж, коли батько не вчить! — Пані Кошколдовичева тяжко зітхнула і заговорила, надавши обличчю плаксивого виразу: — Покійний мій батенько теж вїтом був, а як учив поважати людей, не пишатися, не чванитися...

— Ох... ох... — закивали головами кумасі. — Царство йому небесне, вічний спокій, добрий був чоловік!

— Та і я ж була першою нареченою в місті і з виду була хоч малюй! — пані Кошколдовичева вип'яла вперед свій пишний бюст. — А не дерла носа, як це кошеня!

— Яка там вона перша наречена! — аж скрикнула пані майстрова. — От Богдана, оце пава... А ця... ні поступу, ні походу, тьху! — сплюнула вона.

Тим часом процесія обійшла церкву втретє і востаннє. Помітивши, що Галя весь час слухає Ходику з веселою посмішкою і дзвінким сміхом, Мартин рішуче підійшов до Богдани.

— Добридень, Богданко! — промовив він навмисне так голосно, щоб його слова долетіли до Галі. — Весь день від тебе очей не відводжу. Багато я краль і красунь бачив, а кращої від тебе жодної не знайшов!

«А, то ось воно як!» — закусила Галя губу, ніздрі її маленького носика роздулися, а в очах спалахнув недобрый погляд.

— А коли ж, пане, прибуде брат твій? — голосно спитала вона Ходику. — Чогось забарився?

— Успіє до весілля, успіє, — відповів Ходика, потираючи руки. — А тоді вже загуляємо на все місто, так!

— Отож, — зауважив пан цехмайстер, наближаючись до них. — А мені вчора цей блазень, — він сердито глянув у бік Мартина, — брехню завдавав... Казав, що не захоче вїтова донька за твого брата йти.

— Хто? Він казав? — стукнув палицею вїт і його обличчя збагрянїло. — Ну стривай же, провчу я його!

Мартин посміхнувся злою глузливою ухмилкою і, зміривши Галю зневажливим поглядом, звернувся до Богдани:

— А вїтївна, схоже, дуже рада, що за Ходику йде?

— Ні, — протягнула Богдана, — вона не хоче, видають її.

«Сміється з мене, глузує!» — пробігло у Галиній голові, і обурення, і образа, і відчай бурею знялися в ній. Серце її стислося від болю... Якийсь клубок підкотився до горла.

— Додому, додому, додому, — скрикнула вона здушеним голосом, хапаючи батькову руку.

* * *

«Господи, та як же це і за що покохала я його?» — говорила собі Галя,

підіймаючись із білих подушок і прибираючи розкуйовджене волосся, що прилипло до мокрого від сліз обличчя. Коли ж це трапилося з нею? Коли?

Галя зовсім сіла на постелі, опустила ноги і втупила заплакані очі в темний куток. Сонце вже сховалося і сірі сутінки наповнювали кімнату. Так, це трапилось на Водохреще. Який тоді був чудовий морозяний день! На Дніпрі городяни зробили з різнобарвного льоду прегарну Йордань. Всі цехи зі своїми знаменами стояли вздовж берегів Дніпра. Сонце світило і тисячею яскравих леліток грало на снігу та льоду, півчі співали, молоді городяни палили з мушкетів, а з Вишнього замку ревли гармати. Вони з Богданою весело гомоніли, розглядаючи городян, і раптом їхній погляд упав зразу на нього. Галя з дитинства знала Мартина і навіть бавилася з ним, але з того часу, як він розпочав цехову науку, вони зовсім не бачились. Навіть і не пізнала відразу в цьому ставному і видному парубкові того хлопчика, з яким колись гралася.

— Який красень! — звернулася вона до Богдани, а Богдана і так не відводила від Мартина очей.

Коли закінчилося водосвяття, Мартин підійшов до них.

— Добридень, Галю, — сказав він привітно і весело, не відриваючи від неї захоплених очей. — Тебе й не пізнати!

Так покохалися вони, так віддала вона йому своє серце навіки.

— Господи, та за що ж я люблю його, за що?! — стисла Галя руки, а очі її загорілись. — Поганий, білобрисий! Волосся біле, очі білі, як у щуки! — люто повторювала вона, а губи її все сильніше тремтіли, а по щоках текли сльози. — Ні, ні, не поганий, — шепотіла вона, притискаючи руки до грудей, — такий милий, такий хороший, такий добрий, і очі зовсім не білі: добрі, славні, блакитні, а якими чорними і великими робились вони, коли Мартин дивився на неї! І голівка моя кохана! І вуса мої золоті!

Галя знову залилася слізьми і закрила руками обличчя. А він не любить її, розлюбив, забув, з Богданою весь час сміявся, знущався з неї. За що, за що він її розлюбив?! Хіба ж вона не так само кохає його, як раніше, хіба ж вона за нього і душу свою не віддала б?! Туга все дужче охоплювала Галя. А тим часом Ходика привезе із Царгороду батьківські товари, а тоді й весілля гуляти... І окрутять її проти волі, зав'яжуть голову білою наміткою, і зостанеться вона, бідна, жоною Ходики на все життя, навіки! «Ох, як дивитися на нього, як із ним розмовляти, як жити з ним усе життя?» Галя упала в подушки і зарилася в них з головою. І чому вона така нещасна, така бідна, така одинока? Якби матуся жила, хіба трапилося б із нею те, що тепер? Нікому слова мовити, ні з ким порозмовляти! Сама вона, сама на світі, як палець, і ніхто не має до неї ні жалю, ні співчуття!

Галя тихо і сумно заплакала, здригаючись вузькими плічками. Що робити? Прохати батька, плакати, благати? Галя заперечливо похитала головою. Та й нащо прохати? Адже Мартин не любить, не любить її, то ж чи не однаково їй, за Ходику йти чи кинутися під лід води пити?! І нащо вона переказувала йому через Богдану, що кохає його, що ладна за ним на край світу піти? Нащо? Щоб він сміявся з неї? З Богданою зі своєї Галі глузував... Не підійшов до неї... Батька боявся? Ні, якби кохав, нікого б не побоявся! Навіть словечка через Богдану не переказав! «Ох, Мартине, Мартине! Соколе мій! — заламала Галочка руки. — За що ти мене розлюбив?! Один ти і був у мене на всьому широкому світі, та й той...» Галя припала головою до долонь. Довго невтішно здригалася її маленьке тільце, врешті Галочка відвела руки від обличчя. «А, може, любить? — тихо прошепотіла вона, з надією вдивляючись в образи. — Може, так лиш... на батька сердитий?»

А тим часом у кімнаті зовсім потемніло, і слабенький вогник лампадки ледь освітлював занурену в сутінки горничку.

— Ні! Ні! Ні! — раптом скрикнула вона з припливом гострої гіркої образи, схопившись із постелі і зупинившись посеред кімнати. — Хіба ж я не передавала йому через Богдану, що на край світу за ним піду, що треба поспішати, що не сьогодні-завтра приїде Ходика, а тоді вже я навіки пропаду! А він навіть не підійшов... З Богданою розмовляв, Богдані посміхався... А! — раптом скрикнула вона, завмираючи у якійсь стражденній підозрі, і несподівано її очі спалахнули ревним здогадом; тепер жіночі думки помчали нестримно, без роздуму, наче хвилі, що прорвали греблю. — Так, звісно, що йому в мені? До неї, до неї першої прийшов!.. Богдана перша красуня, Богдана зем'янка³⁸, у Богдани маєтки, як у княгині! Тільки за що ж він душив моє бідне серце? Що він зробив зі мною? — сплеснула Галочка руками і впала головою на стіл. — Ні! Ні, тільки б довідатись напевне, а там... вже вона знає, що! — Галя підвелася, гарячковими рухами поправила волосся, що вибілося з-під пов'язки, відшуквала хустку... Її груди високо підіймалися, очі збуджено блищали.

— До ворожки, до ворожки! — уривчасто шепотіла вона. — Я знаю... Богдана мені казала... Там, під замковою горою, за домініканським монастирем... Вона все знає... Вона всю правду скаже... Батько довідається? Гніватиметься? Нічого, нічого... Їй байдуже... Хай навіть уб'є!

Галя обережно прочинила двері і, помітивши, що поблизу нікого немає, шугнула з двору.

На вулицях темніло. Майже закривши личко великою хусткою, Галя покvapом пробиралася вуличками з Боричевого Току на Житній торг, намагаючись йти ближче до будинків. Але, незважаючи на всі ці застереження, пильний погляд пані цехмайстрової не пропустив її. Цікавська пані цехмайстрова, єдиним заняттям якої було суворо слідкувати за моральністю київських городянок, ще сиділа на своєму посту біля різьблених воріт свого маленького дому.

— Ге..., а гляньте-но, пані майстрова, — звернулася вона до своєї сусідки, — хто це по вулиці біжить? Їй-богу, як не дурять мене старі мої очі, то вїтова дочка.

— Та, так! Вона, вона! — зайшлася від цікавості сусідка.

— А куди ж це вона такою пізньою порою? — витягнула свою суху шию пані цехмайстрова, слідкуючи за тим, як віддаляється Галя.

— Куди? — усміхнулася пані майстрова. — Хіба ж я вам не казала, голубко, що теперішні дівчата кожну бабу перехитрують?

— Ну, вже я за нею простежу, — вирішила пані цехмайстрова, — до вїтового дому немає іншої дороги, як повз мої ворота.

Але Галя не чула шепоту кумась. Швидкою ходою спустилася вона з Боричевого Току і, проминувши кілька вуличок, вийшла на Житній торг. Просто перед нею, в кінці Житнього торгу, виступав на високій сніжній горі Вишній замок. Здавалося, він гнітив своєю величезною масою все розкидане місто. Його стіни і башти високо здіймалися до неба і своїми темними обрисами затуляли останнє вечірнє світло. Вліво від замкової гори висувалася невеличка площадка, наче навмисне зрізана в горі. На ній здіймалися два високі стовпи з перекладиною; посеред перекладини гойдалося щось темне і довге. Галя зиркнула в той бік, і жахливе почуття охопило її; своїми зіркими очима вона ясно розрізнила пониклі, як петлі, руки і голову, схилену на груди... З жахом відвернулася Галя, швидко проходячи вперед. На площі було вже зовсім безлюдно. Крамниці стояли мертво і похмуро, наче покійники із закритими повіками. В ніші, зробленій у церковній ограді, слабеньким червоним вогником теплилася перед іконою лампадка. Раз, два, три... пробіло на вишній вежі

³⁸ Землевласниця. Богдана Кошколдівна дійсно була спадкоємицею великих земельних володінь (Прим. пер.)

дев'ятнадцять лунких і повільних ударів. «Дев'ятнадцять!» — сплеснула руками Галя. Але було вже пізно повертатися додому. Стиснувши руками своє завмираюче від страху серце, Галя швидко побігла вперед. «Вартуй!» — протяжно пролунало із замкової стіни. «Вартуй!» — так само протяжно відповів глухий голос із воєводської сторони. «Вартуй!» — донеслося понуро з нижніх мійських воріт. От і домініканський монастир. Ох, який же він похмурий і страшний!.. Сірий, оброслий мохом, сперся на свої тяжкі колони, наче сивий старигань на сукувату палицю. Лячно... В ньому, наче сови в ущелинах скелі, гніздяться чорні голені монахи... Галя зашепотіла беззв'язні слова молитви і, обігнувши монастир, пішла по вузькій та нерівній вуличці, що тулилася по той бік гори між її підніжжям та міським валом. Звідси замок дивився ще грізніше. Над воєводським перекидним мостом бовваніла найвища шестикутна башта; амбразури темніли в ній, наче порожні очниці черепів. Високі стіни і башта, здавалося, заступали півнеба. Галя вже не йшла, а бігла. Тисячі найстрахотніших думок гналися за нею. Там, на березі Дніпра, біля шинку Лейзара, площа, куди злітаються відьми... Що, коли легітимуть повз неї?.. Або ж стрінеться по дорозі червоний диявол?.. Недаремно ж він до них позавчора у вікна стукав... Наче крижаною водою обілляло Галю з ніг до голови. «Господи Боже! — поспішно захрестилася вона під хусткою. Та коли б вона тільки згадала про це, нізащо б з дому не пішла. Однак бажання довідатись правду пересилило страх. Галя бігла і бігла вперед. Нарешті вона помітила зовсім перекошену хатку, що приліпилася до самого схилу гірки. Все було так, як описувала Богдана. Галя штовхнула хвіртку та увійшла до двору. В маленьких віконцях хатини світився червонуватий вогник. Галя підійшла і боязко стукнула у вікно. Світло у вікнах миттю погасло. Галя повторила свій стук вдруге і втретє. У хаті почувся шелест, через кілька хвилин низенькі двері розчинилися, і на порозі з'явилася ветха-ветха старенька у якомусь дивному червоному одязі, що широко розходився на грудях, з головою, загорнутою в брудну жовтогарячу хустку.

— Хто там добивається? Чого там треба? — заговорила вона гортанним голосом, киваючи головою і ретельно зачиняючи двері.

— Я, тіточко! — ледь чутно прошепотіла Галя.

— Ти? — стара пильно подивилася на Галю і, помітивши молоду перелякану дівчину в багатій одежі, відповіла значно лагідніше: — А чого ж тобі, дитинко, треба?

— Поворожити, тіточко! — відповіла Галя, затинаючись.

— Поворожити? Бог із тобою! — замахала стара і руками, і ногами. — Я бідна перепечайка, куди мені ворожити?

Але Галя вже трохи отямилась.

— Тіточко, голубочко, що скажете, все дам, нічого не пожалію... Тільки не відмовте: така потреба, така...

Тим часом стара кинула оком на дороге намисто довкола Галиної шиї, і ще більше полагіднішала.

— Шкода мені тебе... Ну та хто тобі таких небилиць наговорив?

— Богдана Кошколдівна, тіточко... Ви вже мені не відмовте... — У голосі Галі почувлися сльози.

— Ну йди вже, йди, — зовсім лагідно заговорила стара, пропускаючи Галю вперед. — Але щоб нікому анічирк, бо...

Галя не розібрала останніх слів: у неї шуміло у вухах, стукало в скронях, а ноги підкошувались від неслухняного тремтіння. Вони увійшли в темні сени, і Галя почула, як стара клацнула за нею засувом. Забобонний страх так сильно охопив Галю, що вона хотіла було стрімголов кинутись назад, але тут чиясь худа рука вхопила її за плече, і голос старої, що видався Галі хрипким та зловісним, прошепотів над нею:

— Сюди, за мною!

Галя спіткнулася в темряві об високий поріг.

— Ще, ще сюди, — казала стара, ведучи Галю за собою.

Галя відчула, як вони переступили через ще один поріг і як стара, поставивши її посеред кімнати, зачинила двері.

— Зніми хрест, дай сюди, — прошепотів над її вухом голос старої. Галю з ніг до голови облило смертельним холодом.

— Зніми, дай сюди! — ще вимогливіше прошепотів гортанний голос. Крижаною рукою дістала Галя з-за коміра сорочки золотий ланцюжок із хрестиком та поклала в руку старої. — Як є ікона, ладанка, все зніми, чуєш, — далі шепотіла стара, не випускаючи Галиної руки, — все зніми, не можна утаїти!

Галина рука затремтіла. На грудях у неї на шовковому шнурочку висіла ладанка з мощами печерських святих... Але Галя зважилась нізащо не віддавати цього останнього захисту.

— Немає, — насилу прошепотіла вона, так пересохло її горло.

— Чи правда? — стисла стара Галину руку і діставши від неї ствердну відповідь, так само хрипло і вимогливо вела далі. — Зніми всі персні з правої руки, та не бійся, я не візьму, назад віддам... Чуєш, усе зніми! Нічого не можна утаїти.

Галя один за одним зняла з себе коштовні персні і поклала їх у руку старої.

— Тепер стій, не ворущись! А я роздую вогник!

Стара облишила Галину руку і по звуку її кроків Галя зрозуміла, що вона відійшла в глибину.

Через кілька хвилин у кімнаті на мить зблиснуло і згасло слабке червонувате світло... Пройшла ще хвилина і одразу червонуватий відблиск освітив уже кімнату на триваліший час. Відчувалося чиєсь важке дихання. Ще раз спалахнуло світло, і Галя побачила схилене над купою вугілля обличчя старої. Її губи роздулися від напруги, обличчя почервоніло, розпатлане рідке волосся висіло по боках, очі блищали, як у кішки, причому Галя помітила, що одне з них було покрите більмом і дивилося непорушним скляним поглядом, наче око покійника. Галю охопив жак. Вона хотіла читати молитву і жодної не могла згадати. Врешті синювате полум'я розпеченого вугілля освітило кімнату. Галя оглянулася довкола. Злиденна хатина, обірвана ззовні, всередині зовсім не була такою убогою. На її стінах висіла якась строката тканина, ніколи не бачена Галею, на підлозі лежав килим... Не було жодного вікна, і лише в кутку стояла жаровня, біля якої сиділа стара. Стара підвелася і підійшла до Галі, й тоді лише дівчина помітила, що ворожка мала на собі жовтий строкатий халат, що трималася вона зовсім прямо, не кивала головою, і що голос її звучав наполегливо і хрипко, а мертве око так і впалося в очі Галі...

— Йди сюди! — стара взяла Галю за руку і підвела її до палаючого вугілля... — Кажі все, як на сповіді. Як його ім'я?

— Мартин... — прошепотіла Галя.

— Розлучницю як звати?

— Богдана.

Стара труснула рукавом над полум'ям і раптом спалахнув синій вогник, супроводжуваний сильним задушливим запахом сірки.

— Дивись сюди! — штовхнула стара Галю, нахилиючи її голову над відром води і опускаючи на його дно коштовний перстень. — Дивись туди? Щось бачиш?

Вся тремтячи і завмираючи, Галя схилилася над відром... Якись темні тіні при мерехтливому полум'ї ворухнулись на дні.

— Що бачиш там? — спитала стара, підкидаючи на розжарене вугілля якісь трави.

— Наче темні хмари блукають довкола.

— Хмари... хмари... — повторила стара. — І над твоїм молодим життям висить темна хмара. Правду кажу? — втупила вона в Галю своє мертве нерухоме око.

— Правду... правду... — відповіла Галя.

— Дивись, дивись, чи бачиш його в персні? — шепотіла ворожка, стискаючи Галину руку і нахилившись разом із нею над відром.

— Нічого не бачу.

— Не любить, не любить тебе твій коханець, розлюбив, проміняв на іншу, — різко крикнула стара. — А тепер глянь, чи не бачиш кого за перснем? Дивись, от!! — вказала вона кістлявим пальцем у темний бік відра.

І Галі здалося, що темний тремтячий кружок раптом розпливається у дві постаті. От ясно вирізнилися дві голови. А стара стискає її руку все болячіш і болячіш, і Галя чує над собою її тепле уривчасте дихання. От образ стає яснішим і яснішим, от чітко вирисувалась чоловіча голова у високій бобровій шапці, зі світлими вусами і привітним поглядом блакитних очей.

— Він, він! — зойкнула Галя, стискаючи руку старої і не відриваючи розширених очей від тремтячого зображення.

— Дивись, дивись! Хто друга? — уривчасто шепотіла стара, майже навалюючись усією вагою на Галя.

І ось інший образ загойдався в освітленому місці води. От виділилась на голові чорна пов'язка, от спустилася білява коса. Зображення наблизилось до силуету в бобровій шапці, і зненацька на Галя глянули із води світлі опуклі очі Богдани.

— Вона! Вона! — закричала Галя, хапаючись обома руками за серце, і відсахнулася од відра.

Зображення затремтіли, злилися і зчезли, а темна вода гойднулася... Стара підняла з обличчя розпатлане волосся, витерла рукою піт, що виступив на лобі, і, схопивши Галину руку, заговорила швидко і уривчасто, розглядаючи лінії на долоні.

— Не любить тебе твій милий... розлюбив... Знайшов іншу... Багату, пишну, вродливу... Сміється з нею із тебе!

— Тіточко, тіточко, чи ж немає сили, щоб повернути його назад?! — зі сльозами скрикнула Галя, відчуваючи, як серце крається у неї в грудях.

Стара уважно глянула на звивисті розбіжні лінії маленької долоні.

— Немає ні на небі, ні на землі! Ваші шляхи розійшлися, як дві ріки, не злитися їм ніколи, розділила їх сира земля. А ти, дівчино, не журися! — вела вона далі. — Є в тебе інше щастя. Відвертаєшся, а воно саме до тебе лине. Гей, не жени його, будеш щаслива, будеш уродлива, будеш у золоті ходити!

Як правцем уражена стояла Галя, нічого не чуючи: їй палив очі глузливий погляд світлих випуклих очей Богдани, в голові оберталися ті самі слова: розлюбив, полюбив іншу, сміється з тебе! Тим часом циганка, скинувши у відро всі зняті з Галі коштовності, швидко зашепотіла якісь незрозумілі слова, водячи руками над водою.

— Тьху, тьху! — тричі плюнула вона у відро. — На перехрестя піду, всю нечисту силу зберу, на золото поскликаю, усе лихо заберу. Тепер плюнь, відвернись! На золото не дивись! — повернула вона Галя спиною. — Не жалій, не смій! Як його вода покриває, так на твоєму горі щастя засіяє! Згинь!!! — раптом крикнула вона диким голосом. Почувся шум, плюскіт води, сильне шипіння і кімнату покрив непроникний морок. Знову кістлява рука ухопила Галя за плече і повела її в темряві, штовхаючи через поріг. Але Галя не відчувала ні страху, ні жалю за втраченими коштовностями, вона йшла машинально, наче нічого не розуміючи. От вони вийшли в сіни. Стара клацнула засувом і виштовхнула Галя надвір. Свіже холодне повітря вдарило Галя в голову і частково привело її до тями. Вона оглянулася, перед нею у дверях перекошеної хатини стояла сива стара в червоному одязі з брудною жовтою

хусткою на голові. Галя оглянулася довкола, не розуміючи, що ж це було з нею. Хто з нею розмовляв, що їй казав? Хто? Коли? Наче якась мара пригнітала їй голову. Але стара не дала Галі опам'ятатися.

— Біжи, тікай, — прошепотіла вона зловісним голосом, витягуючи вперед кістляві руки, — не оглядайся, біжи!

І Галя побігла. Вона бігла і бігла кривою підгірною вуличкою, наче за нею гнався цілий рій потворних тіней. От знову замок. Як похмуро, як грізно всівся він на вершині цієї білої гори. «Вартуй!» — протяжно лунає звверху. «Вартуй!» — відповідає здушений глухий голос із нижньої мійської стіни. Ух! Страшно, довкола ні душі... Якись похмурі тіні доганяють її... Галя вибігла на середину Житнього торгу і на мить зупинилася, щоб перевести подих. Куди їй тепер іти? Що робити? Болісна туга стисла їй серце і Галя виразно та ясно відчула, що їй нікуди більше йти і нічого робити.

— Не любить, розлюбив!.. Боже мій, розлюбив! — сплеснула вона руками, притулившись до стіни. — Що ж тепер? Додому йти? Ай, ні, ні! — забилася вона тривожно. — Вдома Ходика жде, вінчатися з ним, цілувати його, обіймати все життя, все життя усе разом із ним! Ой Боже мій, Боже, сили не стане! Та краще ж умерти, краще душу свою загубити! Не любить, розлюбив, сміється з нею із тебе. Сміється?.. Сміється з нею із мене, — повільно повторила Галя, витягуючи вперед голову і начебто упиваючись болісним жахом цих слів. — Та не буде ж цього, не буде! — стисла вона руки і навіть жили надулися у неї на чолі.

Вона швидко рушила вперед... Раптом за поворотом вулиці перед нею наче з-під землі виросла висока постать у червоному, як вогонь, суконному плащі. «Він, він, червоний диявол!» — зблисло у неї в голові.

— Ай! — скрикнула Галя, мов божевільна, і відсахнулася до паркану, скам'янівши од жаху; червона постать загородила їй дорогу. — Проби! Цур мене! — закричала Галя, витягуючи вперед руки, наче намагаючись захиститися. Серце в неї німіло... мозок крижанів... Вона затулила очі рукою.

— Чого ж так злякалася? — залунав біля неї глузливий голос.

— Цур, цур! Да воскреснет Бог... — шепотіла збілілими губами божевільна від страху Галя.

— Чи ж я таким страшним став? — прозвучав ближче знайомий дорогий голос.

Галя відвела від обличчя долоні і, не вірячи своїм вухам, підвела вражені очі: перед нею стояв Мартин Славута. Так, зіркі очі не могли її обманути. А, може, диявол прибрав його подобу, щоб обманути, заморочити її? Галя зі страхом позадкувала, повторюючи:

— Цур мене, не підходь!

— Та не бійтесь так, пані! — пролунала ще глузливіша, ще їдкіша відповідь. — Не зачеплю! Та й потреби великої в цьому нема.

Галя ще раз глянула на Мартина: ані хиби, то був він, але якою злобою, яким глузованням було тепер перекривлене це миле, кохане обличчя. Забобонний страх минувся, але серце її здригнулося від болю.

«Та й потреби великої в цьому нема», — повторила вона собі і гірка образа спалахнула в ній.

— Що ж? Це, може, до ворожки ходили? Чарів шукали, щоб Ходику повернути? — продовжував Мартин, закручуючи свого світлого вуса.

Яскрава краска залляла все Галине обличчя: знає, може, здогадався, буде сміятися.

— Ходила! — відповіла вона, закидаючи голову і обпікаючи його вогнем гнівних очей. — А чарів мені шукати не треба: любить і без чарів!

— Помагай Боже, помагай! — припідняв плечі Мартин. — Тільки не знаю, як

це? Чи солодко його в сині губи цілувати, його кістяк обіймати?

— Солодко! Солодко! — скрикнула Галя, закусуючи губу. — Бо я його люблю!

— Любиш? — протягнув Мартин і його очі потемніли. — Що ж, — хруснув він пальцями, — кому що до смаку... Кому й здохлий кіт кращий від сокола! Так...

Галя мовчала.

Тим часом у невеличке віконце, пророблене у хвіртці воріт пана цехмайстра, виглянули дві жіночі голови в білих намітках.

— Вона, вона, їй-богу! — зашепотів один голос.

— А хто з нею другий?

— Стривай, не видно його, а ось... Ой!

— Ой! — скрикнула друга голова, відриваючись од віконця. — він, він, червоний диявол! Так і є!

Дерев'яна віконничка з шумом зачинилася, і голови сховалися за нею.

Але ні Галя, ні Мартин не помітили цього шуму. Вони наближались до війтового дому.

— Що ж, — спитав Мартин після короткої паузи, — і підеш за нього?

— Піду! — просто в його очі заглянула Галя, і зухвала самовпевнена усмішка перекинула її обличчя.

— Плакати не будемо! — їдко посміхнувся Мартин.

— Бурмистровою буду! В золоті, в оксамиті ходитиму! — казала Галя, захлинаючись і відчуваючи, як її нижня щелепа починає неслухняно здригатися, а горло душить спазм і заважає їй говорити, заважає дихати.

— За золото продаєш свої поцілунки? Гаразд! — шарпнув Мартин плечем, зупиняючись біля хвіртки війтових воріт. — Прощай же, дівчино, але пам'ятай, — його голос звучав похмуро і глухо, — що і крізь золото сльози ллються.

Галя стояла перед ним бліда, немов мармурова. Чорна пов'язка, внизана діамантами, при зоряному сяйві блякло горіла на її голові. Карі очі, розширені від хвилювання, здавалися зовсім чорними.

— Не поллються! Не поллються! — скрикнула вона і раптом несподіване ридання урвало її слова.

— Чого ж ти плачеш? — зупинив її Мартин.

— Бо кохаю тебе! — несподівано вирвалося у Галі, і вона кинулася, похитуючись, у двір; але в цю мить чийсь сильні міцні руки охопили її стан.

— Пусти! — крикнула Галя.

— Ні, вже тепер не відпущу, нізащо, на все життя! — шепотів над нею Мартин, задихаючись, притискаючи до себе її темноволосу голівку, покриваючи цілунками її волосся, її тремтячі плічки і мокрі очі. — Кохаєш, кохаєш, щастя моє, радосте моя, зірочко моя! — повторював він беззв'язно, тулячи до себе її тоненьку фігурку і знову цілуючи мокрі оченята, і плечі, і волосся...

Галя судомно, нервово ридала в нього на грудях.

Раптом біля самих воріт почувлися кроки війта. Галя шуснула, наче мишеня, і сховалася у кімнатці. Мартин пересунув шапку на голові і, зітхнувши широкими грудьми, зостався так, як і стояв. «Спробую ще раз щастя», — вирішив він.

Війт йшов сердитий, постукуючи палицею, не підіймаючи сивої голови. Раптом перед самими воротами перед ним знову виросла червона постать Мартина.

— Ти чого далі тут? — зупинився війт. — Чого ти ходиш по ночах, дім мій соромиш? — стукав він палицею. — Та коли б не пам'ять про твого батька, я б тебе давно засадив за ті одні слова, що ти панові цехмайстрові сказав! А тепер востаннє кажу, як ще раз мені попадешся, у в'язниці замкну!

— Пане війте, батечку рідний! — зняв Мартин шапку, кланяючись війтові до

самої землі. — Не губіте ви нас! Віддайте мені Галю!

— Мовчати! — закричав запальний війт. — Щоб я про це більше ні слова не чув. Завтра Ходика приїжджає — завтра Галя під вінець іде!

І сердитий війт із силою стукнув дубовою хвірткою та клацнув перед розгубленим Мартином залізним засувом.

— Гм, — розвів руками Мартин, штовхнувши дубову хвіртку і впевнившись, що тепер уже ніяк неможливо дістатися до війтового двору.

Що ж тепер робити? Мартин кілька хвилин стояв нерухомо, не знаючи, що почати. Врешті гнівний оклик досади вирвався з його грудей.

— А! — з силою жбурнув він шапкою об землю. — Треба щось вигадати, чорт забирай! — І великими широкими кроками рушив вниз по Боричевому Току. — Хіба поставити Івану Воїну догоридригом свічку? — зупинився він на мить, і його очі загорілися злою радістю. — Він, він завжди послухає! Так цього проклятого глистюка і скорчить, правцем поставить! Та так йому і слід!.. Але ні, — махнув рукою Мартин і знову рушив уперед, — мала надія! Адже ж Ходика такий пролаза: якщо вже він і суддів трибунальних та задворних обвів довкола пальця, якщо вже він саксона зверне і виверне, то чи багато йому потрібно, щоб Івана Воїна перехитрити? Не одну, либонь, свічку йому поставив! А тут і зволікати не можна, так треба, що, хай як, а придумати за нинішню ніч! Завтра той рудий глистюк приїде, а позавтра вже й останній день, там заговини і масляна. А! — ляснув він себе рукою по лобі. — Що ж діяти, що ж діяти? Невже віддати йому цю кохану голівку? Нізащо!

Щоки Мартина спалахнули, от всього десять хвилин тому тулилася вона до його грудей; він притискав до себе цю дитячу постать, цілував мокрі оченята, слухав любую розмову... — І щоб це було востаннє?! Щоб він, Мартин Славута, віддав її тому глистюкові?

— Не бути цьому, не бути! — вголос крикнув Мартин, зупиняючись серед вулиці і не помічаючи, як при його появі двоє запізнілих городян із числа шинкових разуразників кинулись було навтьоки, та так і розтяглись біля цехмайстрових воріт.

Мартин повернув на ратушну площу, проминув ратушу, проминув нову кам'яну Богоявленську церкву і зовсім машинально, не дивлячись, куди, пішов доволі широкою вулицею, що вела просто до Дніпра. Раз... два... три... пролунав за ним двадцять один удар із замкової вежі, але Мартин їх не чув.

«Що ж удіяти, що ж удіяти? — з відчаєм повторював він, термосьючи свого світлого вуса. — Вбити собаку, чи що? За цим би затримки не було, та яка ж від цього Мартину користь? Таж звелять і його «ничим не уводячись, на горло скарати». «Ех, — стиснув він кулаки, — завезти її чи що, та як завезти і куди? Приписатися до чужого міста? Пропадуть усі старожитні мастки і права. Та й не гаразд таке діло затівати: не вже наслідувати буйну шляхту?»

І, оскільки ніяких інших гадок більше не було, Мартин звів уже було очі до неба, як раптом погляд його упав на високий дім зліва, що всього двома вікнами виходив на вулицю. Над одностулними дверима погойдувались на жердині пляшка і пучок соломи; з-під щільно зачиненої віконниці ледь помітною смужкою пробивалося бліде світло. Мартин так сильно штовхнув ногою двері, що вони з гуркотом зіскочили із завіс та розчинилися перед ним.

— Ой вей! — пролунав переляканий крик, і високий худий жид із довгою сивою бородою і такими ж сивими пейсами всім своїм тулубом упав на прилавок.

Мартин зупинився на порозі. Велику кімнату тепер порожнього шинку ледь освітлювала тонка скіпка, що горіла на прилавку. Дерев'яні столи і лавки тепер були присунуті до стіни. З-під розтягненого тулуба Лейзара викотилося кілька синіх згортоків, з яких де-не-де висовувались золоті червінці. Лейзар дивився на Мартина

розширеними застиглими очима, на його змертвілому обличчі виступив піт, зуби вибивали дріб, губи тремтіли, але жодного звуку не злітало з них.

— Та що ти, Лейзарє, чи здурів? Чи думаєш, що я хочу ограбувати тебе?! — сердито крикнув Мартин, ще стоячи на порозі.

— Ой вей! — заговорив було Лейзар, але його губи й зуби так дрижали, що він не міг і слова закінчити.

Мартин переступив поріг і зачинив двері.

Побачивши ці рухи, жид судомним жестом ухопився за прилавок, ще більше притискаючись до червінців, і закричав так голосно, як лише міг, відчайдушним здушеним голосом:

— Гвулт! Вейз мір!

— Та чи ти, Лейзарє, очумів, чи не пізнаєш мене? — крикнув уже зовсім сердито Мартин і тяжко опустився на сусідній стілець. — Вина мені! — вигукнув він.

Його голова звислась на руки. Тяжкі думи не залишали, і надії попереду не виднілося. Плащ і каптур упали з нього і скотилися на підлогу.

— Ой вейз мір! — вдарив себе рукою по голові Лейзар, підходячи до Мартина. — Та що ж це зі мною приключилося? Це ж шановний пан Славута, а я думав, що... — жид понизив голос і, підозріливо оглянувши кімнату, додав, — що він червоний диявол!

— Ух, та й хотів би я цього разу дияволом бути! — стукнув Мартин кулаком по столі.

— А що ж там таке? — зацікавився Лейзар, схиливши свою голову до самого Мартина, так що його сиві пейси аж торкнулися стола.

— А таке, — зблиснув Мартин очима, закусуючи губу, — що або сам себе уб'ю, або весь Київ спалю!

— Фуй! — відсахнувся Лейзар, притискаючи розчепірені руки до грудей. — Чи ж можна такі страшні слова говорити?

— Не те що говорити, а й робити, коли заступають світло! — крикнув Мартин, стискаючи голову руками. — Давай меду, вина, трунку, трукки дай!

— Нащо трукки? — поволі заговорив жид, потискаючи руками. — Меду і вина можна, а трукки... фе!

Перед Мартином з'явилися два високі кубки. Мартин перевернув один із них і залпом висушив до дна.

— Мало, — подав він жидові кубок, — дай вогню, щоб все тут спалити! — вдарив він себе кулаком у груди.

— Вогню? Боже сохрани! Я й так боюся, щоб не видно було світла на вулиці, а то як помітять бурмістри світло в таку пізню пору, одразу з мене штраф заберуть! А, може, пан Мартин з ласки своєї скаже мені, що з ним трапилось? — заговорив він м'яким, улесливим голосом. — Лейзар старий жид, Лейзар пана ще маленьким знав, Лейзар пана любить, Лейзар все знає і всьому зуміє допомогти!

— Ти зможеш допомогти? — звів Мартин на нього очі. — Та якби ти зміг мені допомогти, я б тебе золотом засипав!

— Ух! — зітхнув жид і очі його зайнялися. — Нащо осипати, я з пана так багато не візьму, нащо? Маленький даруночок, а Лейзар завше радий панові послужити.

— То слухай же, — почав Мартин, — е, та що там говорити! — знову скрикнув він із припливом досади. — Тут допоможе тільки Бог або чорт.

— Говори, говори, ясний пане, — замотав головою Лейзар, передчуваючи головоломну задачу, — у Лейзара не порожньо в голові!

Мартин глянув на жидове обличчя, яке пожвавішало та розгорілося, і почав тихо шепотіти, пересипаючи свою мову прокляттями.

— Ходика?! — радісно скрикнув Лейзар, притискаючи пальця до рота, і перед його очима одразу постали орендні шинки і крамниці, перебиті в нього Ходикою, гроші, роздані тим на проценти... Тепер бажання Лейзара допомогти Мартинові проти Ходики стало ще палкішим. — Можна, можна, — натхненно прошепотів він, схвально киваючи головою, так що його довгі пейси загойдалися над столом.

— Та ж завтра брат його, Федір, до міста в'їжджає, на післязавтра війт і вінець призначив.

— Пс... пс... пс... — зацмокав Лейзар губами. — А звідки він їде?

— Та везе війтові товари із Царгороду. Вже зі Ржищева виїхав, завтра в'їде до Києва.

— Через митницю проїжджає? — гарячково спитав Лейзар, впиваючись очима в Мартина.

Мартин ствердно кивнув головою.

— І війт воєводу не терпить? — вів далі Лейзар із завмиранням, ще сильніше наблизивши своє обличчя до Мартина.

— Щоб воєводу доїхати і доньку за Ходику віддає.

— А! — відсахнувся Лейзар, вдаривши себе по чолі. — Є, є! Знайшов. Слухай, пане, слухай. Чи немає в тебе якоїсь коштовної штуки? Адже ти із золотарського цеху.

— Є! Така, що весь Київ здивує.

— Тим барзей, тим барзей. Воєвода сохне за молодою княгинею Крашковською, очі його вже погасли, то, може, діаманти їм блиску наддадуть.

І Лейзар заговорив палким швидким шепотом, киваючи головою, витягуючи руки і шию з такою швидкістю, наче боявся, щоб блискуча думка, яка його осінила, не щезла, не випарувалася, доки він шукатиме годящі слова.

Чим більше шепотів Лейзар, тим сильніше світлишало Мартинове обличчя, в його очах загорялося юнацьке завзяття.

— Лейзарє! — захоплено скрикнув він урешті, на крок відступивши від жида. — Та ти не людина, — ти чорт!

Але це порівняння не зовсім сподобалося Лейзарові.

— Фуй! — скривився він і кинув підозріливий погляд на червоний плащ, який лежав на підлозі. — І нащо таке казати проти ночі? Та й часу гаяти не слід: от-от вдарить двадцять друга година.

— Це все добре, Лейзарє, — спохопився Мартин, — та як же я туди проберуся? Скажімо, біля воєводської брами мійська сторожа стоїть, можна б і підкупити кого. Але ж від мене в цьому червоному плащі кожен дурень тікає, як чорт від ладану.

— У цьому й річ, у цьому й річ! — з новим припливом енергії скрикнув Лейзар. — Не треба буде і грошей тратити! — І, тягнучи за собою Мартина у найтемніший куток, Лейзар знову зашепотів, так само палко, так само поспішно, сильно жестикулюючи руками.

* * *

Чвертю години пізніше з дому Лейзара обережно вислизнула висока і ставна постать у червоному, наче вогонь, плащі і такому ж каптурі на голові. З-під каптура стирчали два підвищення, а обличчя було зовсім закрите широким плащем.

Постать вислизнула непомітно, тримаючи під полою невеличкий потайний ліхтарик, і швидким кроком рушила у напрямку ратушної площі та Житнього торгу. На вулицях не було ні душі. На великому замковому годиннику вибило двадцять два удари.

— Ого-го, — сам до себе промовив Мартин, — до півночі всього дві години.

Проминувши ратушну площу та Житній торг, Мартин підійшов до того місця

Замкової гори, де вилися вирубані у кризі східці, що вели до Воєводської брами. Біля підніжжя гори тяглася вуличка, за нею йшов земляний вал, міцний дерев'яний острог, а за ним рів і за ровом круто й обривисто здіймалася Щекавиця-гора. Її вершина була покрита густим гаєм, а сніжні кучугури покривали всі боки. Воєводська брама з шестикутною високою баштою підіймалася просто навпроти Щекавиці. Тепер, при слабкому зоряному світлі, замок здавався якоюсь чорною громадою, що здіймалася на вершині сніжної гори. Мартин почав обережно підійматися по крижаних східцях. Піднявшись до половини гори, він на кілька хвилин зупинився, щоб перевести подих, і глянув униз.

Ще не добравшись до половини гори, Мартин уже стояв на доволі значній висоті. Там, внизу, біля його ніг, тісними кривими вуличками розкинулось місто. Червоні черепичні та гонтові покрівлі високих домів підіймаються близько-близько одна до одної. Там і сям між ними встають куполи церков. Де-не-де на них відбився бляклий зоряний блиск. А от наліво і сірі шпилі домініканського монастиря. От міський вал, от і мійська брама — видно, як гріється біля неї група вартових. А там направо гора за горою, сніжні, високі, вони наче льодовим кільцем охопили місто до самого Дніпра... І білою, блякло виблискуючою смугою розлився широкий нерухомий Дніпро біля міського підніжжя — Подолу, і, звиваючись, припав до гористих берегів. «Вартуй!» — ледь чутно донеслося з мійської брами. «Вартуй!» — глухо відповів голос угорі над головою. Мартин ще раз вдихнув прохолодне свіже повітря і рушив уперед... От над ним уже ясно вималювались замкові стіни, високі, совиті³⁹, розділені на численні городні⁴⁰. Кожна міська сім'я мусила за свій кошт вибудувати і підтримувати певну частку фортечної стіни; за це вона діставала право прибудовувати до своєї ділянки з внутрішнього боку комору, де сім'я і ховала своє добро під час облог та нападів. П'ятнадцять високих шестикутних башт здіймається на стінах. Глибокий рів оточує їх; по стіні розміреним кроком то там, то сям рухається вартовий. Обережно, майже зовсім пригнувшись, Мартин пробирався до Воєводської брами.

«Що, як перекидний міст піднятий?» — задавав він собі питання, яке весь час його тривожило. — Не повинно б, час спокійний, татар не чути, там і завжди стоїть невсипуща сторожа. Ну, а що, як раптом?»

Мартин навіть зупинився від такої моторошної думки. Однак зволікати було ніколи! Діставшись до самої вершини гори, Мартин поповз уздовж рову, наближаючись до воєводської брами. Не доходячи кроків п'ятдесяти до неї, він ледь підвівся і виглянув: звідси мусило бути видно перекидний міст. Радість охопила його: просто з другого ярусу шестикутної Воєводської брами з темних амбразур на той бік рову спускалися тяженні залізні ланцюги.

Тим часом біля підйомних воріт, у невеликій сторожці під склепіннями башти група вартових зібралася довкола замкового хорунжого, пана Лоя. Низенький і товстенький пан Лой сидів на дерев'яній лаві. Попри те, що все його кумедне тіло, здавалось, складалося лише з неохопного черева, посадженого на куценьких ніжках, з круглою пробкою замість голови, пан Лой завжди мав гідну поважну поставу, особливо коли розмовляв зі своїми підлеглими. Вартові гуртком стояли довкола нього.

— І ви самі це бачили? — допитував їх пан Лой зі зневажливою ухмилкою на круглому блискучому обличчі.

— Аякже, та пан і сам тоді вибіг на площу...

— Гм, — махнув рукою пан Лой, — коли ж це я вибіг? Пізно! Він-то, мене повидівши, і кинувся навтьоки, підібгавши хвоста. Так що й слід застиг... Коли б я з

³⁹ Сложенные в сруб. (Прим. першодруку).

⁴⁰ Участок городской стены. (Прим. першодруку),

вами був у ту пору, як він на міст влетів, не втік би він од мене, нізашо, хоч би верхи на відьмі сидів. А чого ж ви його не ловили?

— Де ж його ловити? Сам пан бачив, — Семен торкнув було його за стремено, та й гепнув, мов неживий.

— А чому гепнув? Га? — прикрикнув пан Лой. — Бо неuki ви, гречкосії, от що! Хто ж до чорта так просто підходить? Ти спробуй простого бика за ногу взяти, то й він тебе рогом бодне! А ти чорта хотів рукою піймати! Тьху тільки! — сплюнув він убік. — І більш нічого! Ось я вже пізно на площу прибіг, — вів далі пан Лой, прикладаючись до похідної баклажки, що висіла в нього при поясі, — а чи ви бачили, як я кинувся його доганяти? — обвів він присутніх переможним поглядом, підіймаючи плечі і вип'ячуючи груди вперед.

І, хоча вартіві чудово пам'ятали, як пан Лой поспішно сховався в сусідньому домі, але слова його були вимовлені таким упевненим тоном, що їм і справді здалося, — мабуть, вони помилилися, і то був не пан Лой, а хтось інший.

— Отож, — продовжував пан Лой, насолодившись ефектом своїх слів, — і не будь я пан Лой, зі славного герба Свічок, коли б оцей самий диявол не трапив мені до рук, якби ж я, на лихо, не забув удома однієї штучки. Так! А все тому, що ви боягузи, а не військові люди, та й не знаєте нічого! Слухайте ж: перший проти них засіб от що, — він підняв ефес своєї шаблі, що утворював хрест, — другий — заговорна молитва, а третій... — тут пан Лой зам'явся і потім додав таємничим шепотом. — Третього нікому не можна розказати! Мені його один чаклун передав і страшно на нього закляття наклав. Так! А, думаєте, мало я на своєму віку відьом переловив? Ого-го! — задоволено потер він руки, слідкуючи за зляканими і цікавими обличчями своїх слухачів. — Деякі, ті, що молодші, навіть загравали зі мною, — підморгнув він бровою і поправив свого щетинистого короткого вуса. — Та ж їм, бідолашкам, теж обридає все зі своїми чорнопикими паничами водитися, а був я, треба вам, панове, сказати, і молодцем, і красенем першої руки. І-і! Жінки мліли! Не одна панна через мене прогулялася на той світ, м-да! — оглянувся він, взявшись в боки і зсунувши шапку.

Слухачі кинули сумнівний погляд на кругленьку постать пана Лоя, але ці слова були вимовлені так впевнено, що вони з ним погодилися.

— Отак-то! А згадалася мені одна історія, — вперся він лівою рукою в коліно і, приклавшись до баклажки, обтер вуса рукавом. — Славна була штука! Хто інший на моєму місці зі страху би з місця не зрушив, а я... Та ось, слухайте! — Пан Лой посунувся на лавці, широко зітхнув, при чому сколихнувся весь його величезний живіт, розправив вуса, відкашлявся і почав:

— Було це під Смоленськом... Обложили ми його... Нудьга у стані, нудота смертна! Битв великих немає, а от тільки моримо місто. От влаштували ми бенкет... Та й пробенкетували до півнів... А мені додому через ліс дорога... Йду я, в голові постукує, на серці тоскно... Хоч би, думаю, чорт якусь відьму послав чи сам попався мені для розваги... І тільки я це, панове, подумав, як переді мною вона і є! Молоденька така, гарнісінька, як панночка... Усміхається мені, пальцем манить! Я за нею, а вона в хаші... Я за нею туди, а вона ще далі, дразниться зі мною! Лечу я по ярах, по проваллях, через пеньки перескакую, а вона то вигляне, то знову сховається... Тільки ж я ухитрився, плигнув із розбігу та й ухопив її... Що б ви думали? На рівному місці спіткнувся і зірвався в якийсь яр... Лечу... міцно відьму тримаю, а мене щось товче та й товче... Скотився на дно, а воно як затопить по довбешці, аж іскри посипалися... Я глянь, — а це я не відьму, якусь сучкувату колоду тримаю... Перекинулася, шельма!.. А то раз я із чортом у карти грав... Вигадали цікаву гру, назвали її дьябелкою... Не такий сатана страшний, як його малюють, не такий і хитрий... Завжди у людській подобі ходить, лише рукавички на руках... А от, у якій подобі був той, кого ти перший

побачив?

— Такий, як ми, — неохоче заговорив наймолодший із вартових, — тільки плащ на ньому вогненний, як жар, з очей іскри сиплються, у коня вогонь із ніздрів валить.

Тихий шум біля входу перебив його слова.

Очі пана Лоя одразу ж стали круглими, мов у сови, багряні щоки зблідли, погляд застиг.

— Чули? — спитав він.

— Чули! — тихо відповіли йому.

Кілька хвилин тривала повна тиша.

— Гм, — урешті відкашлявся пан Лой, поправляючись на лавці, — певне, собака блукає, їх тут... — але пан Лой не договорив: на дерев'яному мості виразно залунав звук важких кроків.

— Кроки! — насилу вимовив тремтячим голосом молодий вартовий.

Кроки залунали ще виразніше, але на мості нікого не було видно.

— Йде! — шепнув інший, хапаючись за мушкета.

— Ок... ок... ликни, — ледве зумів сказати пан Лой.

— Хто йде! — боязко крикнув молодий вартовий.

Відповіді не було.

— Гасло! — гучно крикнув інший.

І раптом серед повної тиші виразно та голосно почулося: «Червоний диявол!» — і червона, як вогонь, постать виросла у баштових воротах.

Не крик, а якийсь здушений зойк сколихнув склепіння. Всі кинулися тікати, немов розсипані клубки. Пан Лой так і беркицьнувся на землю, жах, що охопив його, скам'янив коротенькі ніжки, і пан Лой покотився під ноги своїх вартових. Двоє з них спотикнулися об огрядне тіло пана хорунжого і впали зверху, інші заплуталися у купі та простяглися тут же. Важка дубова лава, позбувшись тягаря, високо здійнялася в повітря і з гуркотом полетіла на розпластаних людей.

Червона постать безперешкодно пройшла під баштовими склепіннями і вступила на замковий двір.

У замку все вже було тихо і спокійно. З внутрішнього боку стіни тягнувся ряд прибудов; біля кожної городні особлива комора, куди на випадок облоги городяни, що її будували, мали право ховати свої пожитки.

Це було зовсім окреме маленьке містечко. Направо і наліво тягнулися конюшні та склади зброї і пороху. Мартин трохи знав пана воєводу і часто бував у замку, тож йому нескладно було відшукати дорогу до воєводського будинку. Все ще не спускаючи з голови червоного каптура, він рушив уперед. От він проминув довгий сарай — шопу, де стояли діла⁴¹; от лазні⁴², кліті, пекарні; Мартин і їх проминув та вийшов на саму середину замкової площі. Тут у великому безладі тіснилися численні маленькі десятинні будиночки. Ось направо здійсмається славний кам'яний дім Печерського монастиря, а недалеко від нього дім багатих зем'ян Горностаїв; от і знайомі церкви із зеленими куполами та золотими хрестами зверху, а онде, в кінці замку, майже біля самої Драбської брами^{xiv}, видніється шпиль костюлу. Нарешті Мартин зупинився перед найбільшим і найбагатшим домом, домом пана підвоєводія київського.

Посередині дому висувався просторий і високий ганок. Дім був білим, кам'яним, із червоним черепичним дахом. Великі вікна була закриті розмальованими віконницями, але з-під двох із них сміливо та зухвало виглядали яскраві смужки світла, начебто сповіщаючи усім перехожим, що в цьому вишньому городі кінчається влада

⁴¹ Пушки. (Прим. першодруку).

⁴² Бани. (Прим. першодруку).

війта. Мартин вийшов на ганок і, вступивши в сіни, повернув наліво. Двері не були зачиненими; Мартин обережно відкрив їх і зайшов до світлиці.

У світлиці було темно, тільки із прочинених дверей, які вели до сусідньої кімнати, широкою смугою падало світло. Мимохідь Мартин помітив багату обставу і дорогі килими. Мартин поспіхом пішов далі та нерішуче зупинився на порозі. Пан воєвода не помітив його. Він сидів за великим столом, покритим темним килимом, у високому шкіряному кріслі. На столі в незграбних мідних шандалах горіли жовті воскові свічки і освітлювали велику пожовклу книгу, розкриту перед воєводою, та його нахилене обличчя. У волоссі воєводи, по-модному закучерявленому і напарфумованому, просвічувала сивина, старанно зафарбовувана його перукарем; на жовтих в'ялих щоках лежав шар ніжного рум'янцю; вуса були нафабрені, підкручені та підмальовані. Взагалі все обличчя воєводи доволі жалюгідно поєднувало вицвілу, зношену старість і ніжні юнацькі кольори. На його пухкому, пешеному тілі красувався оксамитний домашній каптанчик на дорогом хутрі, ноги тонули у ведмежій шкурі. Пан воєвода так сильно захопився своїм читанням, що зовсім не почув шуму, спричиненого приходом Мартина. Та й було чим захопитися! Попри сиві пасма, що пробивалися серед підфарбованих кучерів воєводи, серце його нізачо не хотіло схолонуту, а оскільки пан воєвода вдруге овдовів, то йому захотілося і втретє випробувати сімейне щастя. Тут послужливий амур, як на зло, підсунув перед його гаснучі очі молоду вдовичку, пишну, мов стигла вишня, — княгиню Крашковську. «Усе б гаразд і княгиня без великих зусиль була вельми прихильною, якби ж не особлива старість, що так і повисла отут на карку, — ляснув себе воєвода по потилиці. — Ех, якби хоч десяток із плечей! Не хизувалась би вона! Сама би повзала біля підвоєводських ніг!»

Але на всякий замок знайдеться відмичка. Так і тепер перед паном воєводою лежала не проста книга, а підручник чародійства, у якому зібрані були всі замови, каміння та трави, якими можна було і зачарувати, і приворожити, і головне, чого й шукав пан підвоєводій київський, молодість повернути. Цю книгу пан підвоєвода за велику ціну купив у приїжджого московського чародія і тепер упивався нею в нічній тиші.

«Приворот зілля: кукос, одоєн, — читав він, — хто тебе не любить, то дай пити, не зможе від тебе до смерті відстати...» Не те, не те! — перегорнув воєвода жовтий тяжкий аркуш. — «Орловий камінь, — Бог йому дав такі дивні угіддя, що незналим людям неможливо і віри пійняти». Добре і цей камінь роздобути, та тільки це все ще не те, — і пан воєвода жадібно читав далі. — : «Трава ізлюдин, хто цюю траву їсть, і той живучи ніякої скорбі ні тілу, ні духу не уздрить! Та ні, не те. От, от воно, — майже скрикнув воєвода, схилиючись над книгою, — «ріг єдинорога, хто при собі ріг такий імє...» Раптом короткий кашель, що залунав на порозі, перебив думки підвоєводи. Він оглянувся і скрикнув: на порозі стояв Мартин у червоному, як жар, плащі.

— Хто ти? Чого тобі? — скрикнув пан підвоєвода, підіймаючи і притримуючись тремтячою рукою за спинку крісла.

— Даруйте, вельможний пане, не тривожтесь: це я, майстер із цеху золотарів, Мартин Славута.

Але пан підвоєводій ще не зовсім довіряв очам і вухам.

— Звідки ж це ти такою пізньою порою? — насилу промовив він, мимоволі згадуючи розповіді про червоного диявола, які перелякали весь гарнізон.

— Щойно прибув із закордону, хотів вам, пане княже, зі свого ремесла маленький подаруночок піднести, — низько поклонився Мартин і, вийнявши цінну оксамитну скриньку, розкрив її і поставив перед підвоєводою.

— Ху ти, ну й краса ж! — скрикнув той, забувши всі перестороги перед чудом

краси, яке перед ним відкрилося.

На червоному оксамиті лежало золоте кольє, таке гарне і розкішне, якого пан підвоєводій ніколи не бачив. Все кольє складалося із невеликих, майстерно зроблених золотих пластинок у формі гербів, посеред кожної блищав діамант, а ще від кожного герба на тонкому золотому ланцюжку спускалася велика перлина.

— Ху ти, ну й краса ж! — із новим захватом повторив пан воєвода, відхиляючись від скриньки і підносячи її до свічок.

Каміння засяяло зеленими та червоними вогнями. І перед очима пана підвоєводія постала пишна шийка пані Крашковської, чорні, мов смола, кучерики, що вилися на рожевій потилиці... О, що то була б за дивна картина побачити це кольє на її пишних грудях!

Пан підвоєводій навіть очі примружив, губа його відвисла, а по обличчі пробіг вираз надзвичайної насолоди.

— Так, проти такої краси жодна жіноча холодність не встоїть, — посміхнувся він і потім, повернувшись до Мартина, поважно провів по вусах і з великою гідністю мовив, поволі опускаючись на стілець. — Гм... вацьпане, я бачу, що ти славний городянин, обдаровуєш воєводу, не забуваєш старовини... Це мене тішить... так... І будь певен, у твоїй потребі я теж тебе не забуду. Але чого ж ти поночі ходиш? І як ти повз вартових пройшов?

— Вельможний пане, — поклонився Мартин пану підвоєводію в ноги, — якби не було наглої потреби, то чи смів би я рушити до вас такою пізньою порою.

— Та що ж там таке? Кажи! — зацікавився вже й воєвода, розсівшись у кріслі.

— Вся надія на вельможного пана воєводу! — скрикнув Мартин.

Під час розповіді Мартина пан воєвода посміхався все милостивіше і милостивіше. Питання було дуже зрозумілим його серцю, що згорало від нерозділеної пристрасі. Суперником виявився Ходика, а воєводі видалося дуже приємним насолити цьому запанілому міщанину, що зазнався понад усяку міру. Коли ж Мартин закінчив, пан воєвода розреготався тяжким розкотистим сміхом.

— Ну й молодець же ти, пане майстре! — весело скрикнув він, ударивши Мартина по плечі. — Видно, що і в чужих землях побував, і закони знаєш, та й хитрий же ти, як чорт знає що! Провчити шельму Ходику мені на руку, — уже серйозно і повагом заговорив він, — та й кому іншому до речі урок дати, щоб і заводу не було! Будь по-твоєму. Я бачу, що ти чоловік розумний, згодишся мені ще й іншим разом. Я згоден. Але ж і губа в тебе, вацьпане, не з лопуцька: красуня війтова донька — сам бачив.

— Гарна чи ні, — скрикнув з воскреслою надією Мартин, — а для мене у цілому світі кращої нема!

— Ото-то! — посміхнувся пан підвоєвода, підморгуючи бровою. — А скажи, чи багато товару буде? — перемінив він одразу тон.

— Хто ж його знає, товар цінний: тисячі на три кіп литовських грошів.

— Так цьому й бути, — підвівся пан підвоєводій, спираючись обома руками об стіл. — Вже для тебе зроблю. Поклади мені тут же тисячу кіп литовських — і бери жовнірів та чини, як знаєш... Бо, бач, не можна і замку мита втрачати!

Великою була сума, заломлена підвоєводієм, але Мартин не звернув на це уваги.

— Нічого не пожалію, — крикнув він, розстібаючи золотого пояса, — бо, як не вдасться моє діло — однаково мені головою наложити! — І, труснувши поясом, він висипав на стіл перед підвоєводієм купу золотих монет.

* * *

Вечоріло... У лісі, що тягся по горах і долинах, на далеку відстань від Золотих воріт, вже темріли сутінки. Краплі води, які вдень падали з дерев, тепер застигали і опускалися тонкими крижаними бурульками. Сніг, ніздрюватий і весь наче сколотий, покривався тонкою блискучою кіркою. Після теплового дня наступав вечірній морозець.

Вузькою і звивистою дорогою, що здійснювалася вгору, повільним кроком сунув обоз. Попереду обозу їхав верхи чоловік доволі високого зросту в темній міщанській одежі. Його фігура була надзвичайно худою та кістлявою, голова довгою, наче стиснутою, звуженою доверху, з-під хутряної шапки вибивалося рудаве волосся, а брови були геть чорними, що страшенно різко і неприємно виділялося на блідому, густо покритому веснянками обличчі. Його зеленуваті очі швидко з-під лоба зиркали по боках. Бліді безкровні губи доповнювали немиле враження від цього обличчя. Вершник їхав поволі, та й обоз ледве тягся. Дорога вузька, мало в'їжджена, тепер геть зіпсувалася; вози раз у раз потрапляли у великі калюжі чи провалювалися у розмоклий сніг. Поряд із саньми флегматично крокувало шестеро погоничів, одягнених у сірі свитки з такими ж каптурами, насунутими поверх шапок.

— Ну й дорога! — зауважив один із них, підтримуючи плечем віз, що сильно перехнябився. — Коней геть ухайдокали.

— Та тут уже недалеко, ліс рідне, скоро йому й кінець, — відповів передній вершник, — а там, за лісом, невеликий перегін полем і самі Золоті ворота.

— Так, Золоті ворота, а від тих Золотих воріт ще скільки до міста! — погонич невдоволено стьобнув коня.

— Та не так і багато, до митниці верстви дві, півтори, а там під горою вже й місто.

— Хоч би чарку пропустити, а то охляли зовсім!..

— Можна буде, можна, — повернувся до них вершник, — там між старими Софіївськими валами воєвода слободу посадив і шинків наставив, там і мед, і горілка, і пиво, та ще й дешевше, ніж у самому місті Подолі.

— Оце діло! — втішилися погоничі, поплескуючи рукавицями. — Коли б уже швидше на місці стати; вечоріє і в лісі цьому не зовсім безпечно: звіра багато буває...

— Та от уже скоро й галявина, — поспіхом заговорив вершник, — чи ж не можна, панове товариші, коней підігнати?

Погоничі закричали, замахали руками і, напружуючи останні зусилля, обоз швидко рушив угору.

Тим часом ліс усе рідшав і рідшав. Нарешті вершник ударив каблуками коня і через кілька хвилин зупинився на галявині.

Перед ними простягалося рівне, місцями вже зовсім чорне поле, направо і наліво тяглися яри, кручі і гори, покриті лісами, а прямо підіймалися високі земляні вали; вони тяглися півколом, круто закругляючись по боках. Серед валів здійснювалася арка, складена із позолочених каменів, з тяжкими масивними воротами посередині. На арці над воротами стояла невелика капличка з куполом і хрестом⁴³. З боку поля біля воріт прив'язано було кілька коней, покритих попонами, кілька душ польної сторожі походжало по валах, інші сиділи гуртом біля розкладеного багаття. За валами на тлі ніжного неба виднілися силуети якихось білих високих руїн, а більше нічого... Здавалося, це було зовсім порожнє місце, покинуте і Богом, і людьми, і, коли б не гурток вартових, скупчених довкола вогнища, можна було подумати, що життя сюди і

⁴³ Порівняймо цей опис Золотих Воріт з фрагментом із «Подорожніх записок» Мартіна Груневега.

«Золоті ворота ще стоять, але переважна частина їх поруйнована. (...) Зверху над ними влаштована каплиця — за звичаєм русинів, які прикрашають зверху свої брами гарними церковцями, віддаючи їх Богові в охорону. (Прим. пер.)

не заглядало.

Оглянувшись довкола і впевнившись, що ніхто його не помітив, вершник швидко підскакав до zostavlених возів.

— Ну, тепер розвантажуйте швидко, — заклопотався він, сплигуючи з коня, — он вже і Золоті ворота.

— А на скільки возів будемо вантажити, господарю?

— На два!

Погоничі несхвально похитали головами.

— Ой пане Ходико, пане Ходико, — зауважив перший, — негаразд робиш: знаєш, який крутий Десятинний спуск, дивись, щоби чого не трапилось!

— І-і! — впевнено махнув пан Ходика. — Що, чи мені першина? Сам бачиш, усі митниці на двох возах проїхали.

— Та там що, по рівному і на двох можна, а тут спуск крутий, гора як піч.

— У мене вози міцні, навмисне на те й зроблені, та й усіляке приладдя до них є.

— Ну, як знаєш, пане Ходико, справа твоя, господарська, але таке часто трапляється, що за грошем поженешся, а копу втратиш!

Однак Ходика навіть не вважав потрібним відповісти на останні слова, він тільки самовпевнено посміхнувся і махнув рукою. Та й справді! Щоб він через такі марні страхи стільки грошей потратив?! Дурнем був би, а не Ходикою! Підвод-то всіх шість, значить, і мито треба платити за шість, а коли він усюди його платить за два вози, то кругленька сума лишку збирається у чересі, і був би він дурнем, якби запропонував цю рештеньку майбутньому тестеві! Ці грошики йому належать за дорожні труди. Так! Усміхнувся пан Ходика, потираючи руки, а на київській митниці найбільше мито, і щоб він цей пожиточок зі своєї руки випустив? Ні, пане брате, Ходика вміє жити та й пожитки наживати і там, де хто інший тільки рота б роззявив! Адже всі так роблять; мито платиться не від товару, а від воза. Себто, накладай товару побільше... От коли обламаєшся, то суворо: весь товар забирає воевода на скарб... Але в мене вози міцні!

Невдовзі два вози, високо накладені в'юками цінних товарів, стояли вже майже зовсім готові. З чотирьох сторін возів Ходика наказав вставити навмисне для цього заготовані жердини і все це густо зашнурувати вірьовками, наче сіткою. Нарешті, коли все було закінчено і дві високо накладені підводи, наче дві башти, стояли вже готові рушити в дорогу, Ходика звернувся до погоничів.

— Ну ж, пани товариші, ви тепер порожняком поспішайте скоріше, в шинку золотоворітському не засиджуйтеся, нате от, хильніть по чарці, — подав він їм дрібну монету, — та й чимшвидше рушайте і чекайте нас із Іваном на Кожум'яках, внизу під Десятинною горою; а я почекаю і, як стемріє трохи, сам туди ж рушу.

Погоничі зневажливо глянули на нікчемну монету, і, навіть не подякувавши господареві, стьобнули коней та швидко рушили вперед.

* * *

У великій просторій хаті нового золотоворітського шинку за окремим столом зібралася доволі весела компанія. На столі стояли кілька кубків та великий корець меду. На чолі всіх сидів Мартин Славута, поряд із ним поміщався веселий Грицько Скиба і ще кілька підмайстрів із цеху шевчиків та золотарів. Народу в шинку було небагато: двоє жовнірів із замкової залоги сиділи за одним столом та ще двоє міщан, передбачливо віддалившись від молодого компанії, тихо шепотілися про щось у кутку. На Мартинові був добрий синій жупан, такий, як у більшості київських городян.

— Ну, панове, ще по чарці, щоб наша справа вдалася! — налив Мартин усім чарки.

— Будьмо! — крикнули молоді голоси, весело цокаючись кубками.

— Пора б уже йому їхати, — зауважив один із молодих гостей.

— А от я гляну! — крикнув Грицько Скиба, встаючи з лавки і виходячи на вулицю. — Їде, їде! — сповістив він весело, відкриваючи двері в шинок.

Посеред вулиці повільно сунули від Золотих воріт два високо навантажені вози. Попереду йшов Ходика, за ним, поруч із другим возом, — погонич, верховий кінь був прив'язаний позаду переднього воза.

Коли Ходика порівнявся з шинком, його зустріли радісні оклики:

— А, пан Ходика, либонь, з товарами повертається?

— Здоров! Здоров!

— Здоров, панове! — неохоче відповів Ходика, зсовуючи шапку на голові.

— Та куди ж це ти? Хочеш, схоже, шинок минути? — зупинив його Мартин. — Ні, пане брате, так не годиться! У нас велика гульня йде! Гриць Скиба всіх пригощає, женитися задумав. Та й ти, здається, теє, — підморгнув він, — славну, брате, дівчину береш, по всьому місту чутка йде!

— Заходь, заходь! — закричали інші, обступаючи його, — це вже й не звичайно — шинок минати, та ще коли в ньому свої люди сидять!

Якийсь час Ходика стояв нерішуче: не хотілося і часу гаяти, а все-таки перспектива випити за чужий кошт видавалася спокусливою.

— Товари! — нерішуче сказав він.

— А що товари? — усміхнувся Мартин. — Дядько ж із ними зостанеться, та поставити їх тут, навпроти вікна, ніхто й не зачепить!

— Хіба що навпроти вікна, — невпевнено згодився Ходика.

— Та ти не бійся! Дорога проїжджа... всюди народ, — підхопив його під руку Скиба, і Ходика, разом із молодими городянами, рушив до шинку.

— Ну, будьмо ж, браття, здорові! — налив усім кубки Скиба. — За твоє, пане Ходико, щасливе повернення і за твою наречену!

— Слава! — загули всі.

— Дяка! Дяка! — відкланявся Ходика, обережно відпиваючи з кубка.

— Та що ж ти до дна не п'єш? Так не годиться! — зашуміли довкола.

— Я, браття, не звик багато пити відразу!

— Дарма! Доливай йому! На радощах п'ємо!

Кубок Ходики наповнили знову. Мартин підморгнув Скибі. Скиба наповнив високий кубок медом і непомітно вийшов із ним за двері.

— Та як же не пити? — заговорив Мартин. — Проїхати з такими товарами таку далеку дорогу і щасливо додому повернутися... це в наш час...

Тут він спохопився, наче сказав щось зайве і якось незугарно додав:

— Як же не тішитися? Пий, брате, пий ще! — цокнувся він із Ходикою і, змусивши його осушити кубок до дна, наповнив його знову медом.

Ходика помітив недомовленість у Мартинових словах, але в цей час заговорив Гриць Скиба:

— Та вже, правду сказати, я не з боязких, а й то тепер, як з дому ввечері виходжу, разів п'ять молитву прочитаю та ще зо два келихи меду для відваги переверну.

— А чого ж це? — вже не зовсім спокійно спитав Ходика.

— Та що! Не варто проти вечора і говорити! — махнув рукою один із молодих підмайстрів.

— Та в чому ж річ, панове? — вдруге спитав Ходика, оглядаючись довкола.

— Ет, друже, — перебив його Мартин, — про це і згадувать не варт! От ти краще розкажи нам, коли думаєш весілля гуляти?

— А ось приїдемо... то, дасть Бог, завтра і повінчаємось, — розсунув він усмішкою свого широкого рота.

По Мартиновому обличчі пробігла глузлива ухмилка.

— Щасливий ти, брате, славну дівчину береш!

— Та й не голу.

— А ти і про це подумав?

— Ого! — Ходика поважно повів головою. — Я про це думаю насамперед. Що там краса? З лица води не пити! От посаг, придане — не остання річ... Та ще й вйтова донька.

— Розумний ти, пане-брате, — зашуміли довкола. — То вип'ємо ще по чарці за твоє здоров'я.

Кубки знову наповнилися і осушилися до дна.

Від незвички Ходика відчув, як його очі посоловіли і приємна млість охопила все тіло; він більше не відмовлявся від вина.

Мартин ще раз підморгнув Скибі, і, коли той знову вийшов із повним кубком, підвівся з місця.

— Ну, панове, щасливо ж вам залишатися, а тобі, пане Ходика, усілякого добра та благополуччя!

Ходика вдоволено усміхнувся.

— Куди ж це ти? Чого поспішаєш? Чого тікаєш од компанії? — зупинили було Мартина товариші, але Мартин рішуче заявив:

— Ні, друзі, мені до Василькова поспішати слід, я й так засидівся, іншим разом погуляємо.

Мартин вийшов. Ходика встав услід за ним, але, впевнившись, що його товариші стоять цілі і неушкоджені, знову повернувся до столу.

— Ну, треба ж правду сказати, хоробрий же цей Мартин, не взяв його враг, — глибокодумно зауважив Гриць, входячи до шинку. — Я б у такий час нізащо сам не поїхав, адже ж од нього, — він понизив голос, — не те, що від людини, ножем не відіб'єшся!

— Ні, брате, є такі кулі заговорені, від них, кажуть, і він не втече, — перебив інший.

— Та хто він? Що такого приключилося? — вже не зовсім бадьорим голосом спитав Ходика, переводячи очі з одного на іншого.

— Хіба ж ти не чув? — здивувався один із гостей. — Червоний диявол учора до міста влетів!

Кубок, який Ходика підніс було до рота, так і завмер у нього в руках.

— Диявол? — промовив він урешті, обводячи всіх наполоханими очима. — Та хто ж бачив? Хто сказав?

— Хто бачив? Хто сказав? — заговорило відразу кілька голосів. — Усе місто!

І страшні розповіді посипалися, як із мішка, перебиваючи одна одну. То запевняли, що червоний диявол летів на вогненній хмарі, то на крилатому чорному коні. Казали, що він задушив старого міщанина Крупа; що, зустрівши на дорозі бабу Гапку-перепечайку, перевернув її білим собакою, і так цей собака бігає по ночах та виє і ніхто не може його відчарувати; казали, що у Миколаївській церкві всі ікони позривалися з іконостасу і попадали на підлогу; розповідали, як він уночі спустився над ратушною площею і, розкинувши вогненне покривало, скликав до себе усіх відьом з-за старого друкарняного двору. Розповідь зацікавила усіх присутніх: жовніри, взявши свої кубки в руки, підійшли до столу, навіть міщани припинили шепотітися і, перейшовши за сусідній стіл, прислухалися до розмови.

— Та стривайте ж, панове гості, — завважив урешті з-за прилавку господар, — і

до нас такі чутки доходили, але, думаю, багато тут брехні!

— Яка брехня? Дідько мене забори! — стукнув жовнір кубком пива об стіл. — Коли в нас не далі, як минулої ночі, що в замку сталося?

— Що, що? — спитали одночасно і зацікавлений господар, і бенкетуюча компанія, навіть міщани підійшли ще ближче.

— А от що! Ми стояли з товаришем на Драбській брамі, а мійська сторожа з паном Лоєм, хорунжим замковим, була біля Воєводьких воріт. Сидять вони, розмовляють. Б'є двадцять друга, саме їхня година. Раптом чують шум: «Хто йде?» — питають. Мовчок. «Гасло!» — «Червоний диявол!» — гукнув жовнір таким громовим голосом, що Ходика аж пригнувся, злякано зиркнувши на вхідні двері. — Що ж ви думаєте? — вів далі оповідач. — Просто з-під перекидного мосту вирвався вогняний стовп, і сам він у червоному, як жар, плащі, у червоному каптурі, бо, знаєте, по боках його голови роги стирчать, — розставив він руки по боках своєї голови, — зупинився у дверях. Кинулись було наші вартів до нього і пан Лой попереду, — він на цих речах знається, — та що ж би ви думали? Тільки глянув на них... очі у нього вогненні, так вони всі мертво й попадали. Зранку ми їх знайшли, так і лежали, як неживі, ледве святою водою відпоїли. А то б зовсім пропали, бо цей диявол, кажуть знали люди, найсильніший, та, на щастя, на панові Лою знайшовся хрест, заговорений печерським схимником. І що ж ви гадаєте? Дарма він до замку пробрався? Куди?! Ввійшов у дім до воєводи, — заговорив оповідач, знову знижуючи голос, — та як увійшов? Двері були зачинені на замок, підійшов до них, — одразу замки й упали. Завмер воєвода. «Чого ти явився?» А той йому: «Нічого тобі не заподію, тільки Чорну книгу мені віддай!» А це така книга чаклунська, — пояснив він, — її воєвода за великі гроші у московських звіздарів купив. Бачить воєвода, що погана справа, підступає до нього диявол, руки простягає, а на руках чорні кігті так і закручуються, так і закручуються. Здогадався, нащо це воєводі книга знадобилася, бо в ній проти нього закляття є, підняв книгу та й давай на нього наступати, давай наступати, а про себе, знай, молитви читає. Завив диявол, застогнав, корчитись почав, а потім як заверещить, так що у воєводи аж волосся дибки стало, а руки ходуном заходили, так і провалився крізь землю у вогненному стовпі.

— З нами Бог, — злякано перехрестився господар, а оторопілі слухачі не змогли і слова мовити. Ходика глянув у бік городян і, побачивши й там бліді обличчя, відчув раптом, як холодна крижана змійка побігла у нього по спині, здалося навіть, що червона постать промчала повз вікно.

— А нащо ж диявол до міста влетів? — спитав один із молодих цеховиків.

— Відомо, нащо, — вставив старший міщанин, — на те, щоб мучити і тривожити добрих людей.

— Ну, а нащо ж йому до воєводи йти?

— До воєводи? — перепитав жовнір. — А я це пречудово розібрав. — Та ж ви знаєте, що вїт із воєводою ворогує? — Всі схилили голови. — Так, а диявол же до вїтрової доньки прилітав?

— Як до вїтрової доньки? — підстрибнув на місці Ходика.

— Брехня, брехня! — підтримали і цеховики.

— Яка брехня? — розсердились жовніри. — Сама ж баба вїтова усім розповідала, як до них диявол прилітав, усім розповідала, а потім уже вїт звелів дурній бабі мовчати!

Ходика, охоплений невимовним жахом, підвівся з місця. У кімнаті збирались сутінки. Злякані, витягнуті обличчя у цій сірій напівтемряві здавалися страшними... Він відчував, як волосся на його голові починає ворухитись і серце замирає в грудях.

— Прощайте, панове-товариші, спасибі за пригощання, а мені треба до Києва

поспішати! — прохрипів він тремтячим голосом і, поклонившись усім, насунув шапку та вийшов із шинку.

Вечір уже сливе зовсім розкинувся над землею. Де-не-де загорялися в глибині неба бліді зірки, хоча вікна хат ще переливалися зеленим і червоним перламутром та на дахах горіла остання, прощальна зоря.

Повільно, крок за кроком ступав Ходика за своїм возом. Попереду, на чималій відстані, рухався перший віз; Ходика, на свою прикристь, помітив, що погонич доволі сильно заточувався, йдучи поруч із своїм возом. У його голові теж шуміло, досада і страх наповнювали душу. І нащо він до шинку зайшов? От і досидівся до такої пори. І сам випив, і погонича напоїли, а тепер будь ласкавий по цих пустках та руїнах їхати удвох, та ще з п'яним. «Ух, — здригнувся він, тісніше закутуючись у каптан та кидаючи довкола боязкий погляд, і в голові його мимоволі піднялися знову всі чуті ним страхіття. — Та невже ж він літає до війтової доньки? От тобі й вийт! Ну, дав би Бог тільки женитися та прибрати всі її маєтки до рук, а там можна й позбутися. — Ходика поспішно захрестився під киреєю. — У містечко Печери пішки сходжу, Богородиці двопудову свічку поставлю... Тільки б щасливо доїхати додому! І нащо він решту погоничів одпустив?.. Та що вже там», — махнув рукою Ходика, і, стьобнувши коней батогом, повернув услід за першим возом повз руїни святої Софії та рушив широкою порожньою вулицею просто до Дніпра.

Білою сиротливою громадою здіймалися сиротливі руїни... От зубчасті стіни, в деяких місцях вони зовсім розсілися, і сніг завалив їх заметами... От в'їзна башта з перекидним мостом. Мосту давно вже немає... Церква, збудована над воротами, зруйнована; у порожні отвори вікон вривається вітер і злобний стогін його носить над руїнами, а крізь баштовий проїзд видніються всередині монастиря розламані, розтріскані руїни величного храму, внизані нерухомими чорними воронячими зграями. «Ух!» — повернувся вбік Ходика, покvapом творячи молитву. Праворуч тягся довгий і високий земляний вал, де-не-де на ньому виднілися нікчемні залишки розвалених стін. Попереду у вечірній напівтемряві неясно вимальовувались стіни та башти Михайлівського Золотоверхого монастиря. За валами гори круто обривалися вниз, далі ж перед Ходикою тягнулися рівні, занесені снігом галяви. Швидко темніло. Від валів потяглися довгі тіні. І, разом із настанням темряви, Ходику все дужче і дужче охоплював страх. До того ж, він чимало відстав від першого возу, який уже неясним силуетом виднівся перед ним. Ходика раз у раз підстьобував коня, але втомлена тварина ледь тягла важку поклажу і лише похрапувала, поводячи вухами. Звук цього тяжкого храпу серед безмовної і безлюдної пустки ще сильніше наганяв на Ходику забобонний шалений страх; шапка починала тихо ворухитися на його голові... От праворуч з'явилися якісь дивні руїни. Ходика згадав, як старі люди казали, що колись тут стояли багаті хороби, а тепер блукають привиди, шукаючи забуті скарби, і щосили погнав коня. Кілька раз він окликав погонича, але на його поклик не було жодної відповіді, а голос його так дико і хрипко звучав у нічній тиші, що наганяв на Ходику ще більший страх. Нарешті попереду з'явилися руїни Десятинної церкви з чорним розламаним куполом і дзвіницею. Полегшене, радісне зітхання вихопилось із грудей Ходики. Тут уже недалеко до митниці, та ось і вогники замерехтіли. Ох! Людським житлом повіяло! Ходика розправив спину і плечі та бадьоріше закрокував уперед. Тепер лише спуститися з гори — і місто. «Господи, довези, тільки довези! Трипудової свічки не пожалію», промовив уголос Ходика, круто повертаючи і зупиняючи біля митниці коня.

Коли мито вже було сплачене і скрипучі ворота застави закрилися за возами, Ходика якийсь час нерухомо стояв, не зважаючи на рушити вперед. Перед ним відкрилася глибока прірва, з одного боку оточена горами, а з другого — збігаючим

униз гаєм. Крутий, погано уїжджений спуск вів донизу і губився у наступаючій темряві. Пропустивши останніх подорожніх, ворота митниці зачинилися, вогні у вікнах погасли і густі сутінки звідусіль охопили Ходика. Він глянув на свої високо навантажені вози, і досада, і вагання заворушилися у його серці. «Ех, краще було цього разу розкласти товари хоч на три вози, дорога крута і розмита... темно... не доведись до чого... — Ходика з жахом оглянувся, боячись помітити де-небудь червоний плащ. — Ну що ж, з Богом», — перехрестився він, уриваючи свої роздуми, і звернувся до погонича.

— Ну, Іване, спершу вийми там під возом прив'язані вірьовки, слід вози загальмувати.

— Загальмувати... так і... за... галь... мувати, — відповів той непевним язиком, схилившись усім тулубом уперед. — Під возом вірьовка... ну то під возом... а мені що, бодай і на возі... Я що? Я — сторона.

Але Ходика, побачивши, що погонич зі всіх сил намагається нахилитися, та, попри це, лише безпорадно похитується усім тілом, зупинив його:

— Стривай, Іване, ти лише коня потримай, щоб не рушив.

— Можна! — згодився Іван. — Все можна, бо я нічого не боюся! Він мені каже — червоний диявол, а я йому: що мені червоний диявол, хай хоч зараз явиться, я йому в сам писок плюну.

— Мовчи, блазню! — крикнув йому з-під воза Ходика, поспішаючи тремтячими руками розв'язати вірьовки і від хвилювання ще сильніше їх заплутуючи. — Нализався, п'яндига, а мені тепер мучся з ним; ще гірше, ніж самому!

Кілька раз йому почувся якийсь підозрілий шелест, урешті вози були загальмовані.

— Я вперед поїду, а ти за мною вслід, — повернувся він до погонича, — та дивись мені, куди я, туди й ти; ич, ірод, залив очі, а тепер возися з ним! — сердито буркнув Ходика в бік погонича, але сильно його ляяти він побоявся.

— Ну, з Богом! — торкнув він коня, проїжджаючи вперед.

Звичні коні повільно і обережно рушили вниз із гори. Вози раз у раз провалювалися у глибокі ями-калюжі і насилу з них вибиралися. Нарешті половина дороги була пройдена, залишилося лише зробити крутий поворот направо, обігнути виступаючу, навислу брилу гори, а там уже хоч вельми круто, зате рівно, без поворотів, можна попросту скотитися вниз.

— Но, но, но! — навіть прикрикнув Ходика на коня, помахуючи батогом.

Ось і гора... Як понуро, як зловісно насунулась вона, закриваючи дорогу. Обталі дерева здаються чорною страшною гривою, а сама гора головою якогось дикого, величезного страховиська.

«А що, як він, — подумав Ходика, боячись навіть подумки вимовити страшне ім'я та відчуваючи, що вже при одному споміні б'є його холодний піт. — А що, як він причаївся за горою у цих густих тінях і чекає на нього? Плащ мов жар червоний... Очі горять, як вуглини, — згадалися йому слова жовніра, — а пазурі так і загинаються... так і...»

Раптом яскравий сліпучий спалах осяяв усе довкола, пролунав дикий нелюдський вереск, і, наче чорна буря, просто на Ходика ринув страшний вершник на чорному, немов смола, коні.

— Диявол! — крикнув погонич.

— Диявол! — шалено крикнув услід за ним Ходика, випускаючи віжки та падаючи на землю.

Коні кинулися вбік і, підхоплені тягарем возів, покотилися із крутосхилу; вози наскочили на гору, перехнябилися, зі страшенним гуркотом полетіли з них важкі

пакунки, перевертаючи коней і людей.

Не встиг ошалілий, майже непритомний Ходика отямитися, як миттю з'явився натовп озброєних людей зі смолоскипами і з воєводою на чолі та оточив і товари, і лежачих людей.

— Що таке? Що тут сталося? — спитав воєвода, притримуючи коня і звертаючись до блілого, як смерть, Ходики. — А-а! Шахрайська витівка! Хотів уникнути мита, обікрасти скарбницю... Ну й попався... — грізно сказав він і наказав жовнірам: — Зібрати всі товари і негайно відвезти до замку!

— Ой, не губіть, ясновельможний пане, не губіть, помилуйте! — бухнувся Ходика на коліна перед воєводою, хапаючись за срібні стремена.

— Чого віз лише на двох возах? Чого так сильно навантажив?

— Не сильно, ясноосвещений, ясновельможний пане, не сильно, зовсім легко! Це він, — із зусиллям промовив Ходика, — червоний диявол...

— Диявол... так, диявол... ніхто, як він, — заговорив і погонич, підводячись із землі і оглядаючись довкола безтямними п'яними очима.

— Що ви тут мені бабську бридню розводите! — грізно крикнув воєвода, відсторонюючи Ходика, що лепетав беззв'язні слова. — Залили очі та й морочите добрих людей! Мені до вашого диявола жодного діла нема! Закони писані для людей, а не для чортів! А це ти знаєш? Гей, смолоскип сюди! — крикнув він, розгортаючи перед Ходикою жовтий сувій пергаменту.

Жовнір підніс смолоскип, вогонь якого розвіявся на вітрі. На жовтому пергаменті, освітленому червоним полум'ям смолоскипа, великими слов'янськими літерами стояло:

«Сим Александр^{xv} божою милостью великий князь Литовский, чиним знаменито сим нашим листом каждому доброму, хто на него узрит или чтучи его услышит, кому потреба будет того ведати. Иж купцы, которые коли едут в Киев и возы свои товаром тяжко накладывают для мыта, иж бы возов меньшей было; и в которого купца воз поломится с товаром, на одну сторону по Золотые ворота, а на другую сторону по Почайну реку, ино тот воз с товаром биривать на воеводу киевского, и мы тое врядили по-старому, как и перед тим бивало.

Писан у Вильни в лето 1494, мая 14 дня, индикта 12-го⁴⁴»^{xvi}.

Ухопився Ходика рукою за голову та так і grimнув на землю.

* * *

Всю ніч не спала Галочка. Щастя і радість не давали їй заснути. На її щоках ще горіли його поцілунки, вона бачила дороге, схилене над нею обличчя, його усмішку, його очі! «Милий, милий, коханий, жаданий, щастя моє, життя моє!» — шепотіла вона з вологими від щастя очима. І щоб тепер, після його слів, після його ласки піти заміж за Ходика? Ні, ні! Нізащо! Перед Божими очима заручилася вона з Мартином і лише його дружиною буде! Ах, які щасливі мрії, які дівочі марення всю ніч аж до ранку оп'яняли її бідну голівку. Щастя, щастя рвалося у це серце. І Галя то підводилася із постелі, згадуючи всі його слова, то знову падала в подушки, стискаючи серце руками, щоб стримати його болісно захоплене биття. Нарешті настав ранок.

Весь день Галя шукала нагоди поговорити з батьком, але це ніяк не вдавалося. Приходив Ходика сповістити, що ввечері брат прибуде до Києва. Пан вїт наказав робити усі приготування до вінця, а Галя все слухала зі щасливою посмішкою, наче й

⁴⁴ От що з цього приводу писав сучасник, С.Герберштейн: «У Києві є гора, через котру купці мусять переїздити трохи тяжкою дорогою; коли по в'їзді на неї випадково заломиться яка-небудь частина воза, то речі (майно), що везлося цим возом, забирають до державного скарбу». (Прим. пер.)

не про неї мова. Проходячи кімнатами, вона зупинялася, забувшись, і тоді її погляд заглиблювався в себе, а обличчя осявала щаслива безтурботна посмішка, що випливала із глибини душі. Вона бралася за роботу, але робота завмирала в її руках: світлі, дивні мрії відносили її далеко-далеко від цього обнесеного грізними стінами міста. Слова і речення тепер якось неясно долітали до того щасливого міста, в якому тепер жила Галя. Кажуть про весілля?.. Ні, весілля не може бути, твердила вона собі: Мартин її кохає, вона кохає Мартина, хто ж посміє в неї це щастя відібрати? Померти — це вона може, але за Ходику не піде ніколи!

Однак настав вечір і тривога все сильніше охоплювала Галину душу. Мартин не приходив. Адже мусив він знати, що Ходика сьогодні приїжджає до міста. Може, щось із ним трапилось? Чого ж і вісточки не перешле?!

Тим часом до весілля готувалися з усе більшим розмахом, очевидячки, вїт вирішив наполягти на своєму.

А славетний вїт київський сидів у своїй світлиці понурий і насуплений, наче осіння ніч. Все йшло, як йому хотілося: сьогодні ввечері Ходика в'їжджав до міста, завтра Галя, єдина його донька, піде з ним під вінець. Що ж, пара в місті не остання! Чого ще бажати? Та Галочка сама не побивається, байдуже, що той дурень Славута розпинався за неї... тому що розумна покірна донька... Але, здавалося, саме цей тихий і покірний образ Галочки зі щасливою дитячою безтурботною усмішкою найбільше і мучив сердитого вїта. І коли він уявляв собі милий образ своєї коханої, пещеної доньки поряд із цим кістлявим безкровним обличчям, з його зажерливими очима і здавленою головою, безпричинний, прихований гнів закипав у глибині його душі. Похмуро і непогідно дивився перед собою вїт, насупивши волохаті брови і опустивши сиву голову на груди. Понурі сутінки гусли довкола нього. Раптом тихе скрипіння дверей перебило його безвихідні думки.

На порозі стояла Галя, тендітна і бліда, з такою щасливою усмішкою на личку.

У вїтовому серці затремтіла якась м'яка і тепла струна, але обличчя його залишалося таким самим похмурим.

— Чого тобі? — спитав він, намагаючись надати своєму голосу суворого і грізного тону.

— Батечку! — боязко промовила Галя, входячи до світлиці та зачиняючи за собою двері.

— Ну, що?

— Батечку, рідний мій, та невже ж ви рішилися віддати мене за Ходику?

— Не бачиш чи що? — сердито буркнув вїт. — Таж не сьогодні рішилося! Завтра вінець.

— Батечку, коханий, я ж у вас одна дочка, — заламала Галя руки, і голос її зазвучав так тихо і тужно, що вїт з найбільшою досадою почув, як у його серці під впливом цих лагідних слів болісно зашкребли кішки.

— Хіба ж ви мене не любите, таточку? За що хочете мене загубити, чим прогнівила я вас? Хіба ж я вас колись смутила, хіба ж я вас не поважала? Немає в мене ні матері, ні сестри, самі тільки ви... — тут Галя не витерпіла, і жалісне придушене хлипання урвало її слова.

При звуці цього дитячого безпомічного плачу все схвилювалося у вїтовій душі, але, оскільки річ вже була непоправною, то досада охопила його ще сильніше. «Теж знайшла час, коли говорити, — швидко майнуло йому в голову. — Завтра весілля, а вона тільки сьогодні надумалась! Не осоромити ж мені себе перед усім містом через неї, та й воєвода...» — і вїт сердито стукнув кулаком по столі, підвищуючи голос:

— Ти що це, батькові докоряти прийшла? Батька учитимеш? Га?! Від землі не відросла, а батько вже в землю увійшов, а ти ще батькові рятимеш?! — кричав вїт

усе голосніше, дратуючись уже від звучання власних слів. — Я її не люблю, я про неї не думаю? Спасибі, дочко, — поклонився він, — діждався шани від тебе! За те, що любив і беріг, як зіницю ока...

Але Галя нічого не відповіла... Вона тільки тихо плакала біля дверей...

А вїт продовжував, усе сильніше хвилюючись:

— Та Ходика перший жених у місті, ти ще такого пошукай. Всі городянки від заздрості пропадуть, почувши, що ти за нього йдеш! Та за нього б кожна княгиня пішла, то чого тобі ще, га?

— Що мені з його багатства? — ледь вимовила Галочка крізь сльози. — Він од скупості чорний хліб гризе...

— У тебе все своє буде, все тобі відпишу, не бійся, першою панею будеш.

— Ах, нащо воно мені, нащо? — припала Галочка до одвірка, здригаючись усім своїм тілцем. — Він заморить, заморить мене...

— Не заморить, не бійся, дочко, любитиме, та ще як!

— Ой таточку ж мій ріднесенький, мій єдиний, мій коханий, — кинулася Галя перед батьком на коліна, хапаючи його руки та покриваючи їх поцілунками — Не віддавайте ж мене за Ходику, не губіте мого молодого віку! Ух, — здригнулася вона, — як мені подумати обійняти його, пригорнутися до нього, ріднее слово сказати?! Холодний, холодний, наче змія, наче жаба! Він висушить, вив'ялить моє серце! Та не давайте ж мене за нього!..

Вїт вирвався від Галі та кілька раз схвильовано пройшов по кімнаті. «А, чорт би побрав усіх на світі! От плаче, розливається, наче її на заріз ведуть! Прибралася до самого вінця, а тепер і голосить? Це він, він збаламутив її, ну постривай же, попадешся ти мені! — сердито говорив собі вїт, — намагаючись не дивитися в бік ридаючої доньки. — Завтра вінець, усе місто знає... Та і з Ходикою посваритися, назло на воєводин бік перейде! Та ні! — постарався він заспокоїти себе. — Якби вона була в когось закохана? Ну, інша річ, а то дівочі сльози швидко висихають, та вона раніше й не плакала. Е! Зживеться — злюбитьс!»

— Чого плачеш? — вже лагідніше звернувся він до Галі. — Сама не знаєш, що кажеш. Не всі ж красенями народилися. Буде любити тебе і жаліти, як чоловік.

— Та що мені в його любові, — припала Галя до вїтових ніг, — коли я, таточку, не люблю, не люблю його?

— Дурниці!! — крикнув уже роздратований вїт. — Поживеш — полюбиш! Не ти перша, не ти й остання! Ще потім дякуватимеш батькові, що не послухався дурних дівочих сліз!

— Не буду, не буду! Не губіте мене, таточку! Пожалійте ж мене!

— Та чи ти збожеволіла, чи що? — вирвався нарешті вїт із чіпких Галиних рук. — На завтра весілля, усе місто про це знає, а ти хочеш, щоб я осоромив, ославив і себе, і тебе на весь світ?!

Але Галя тільки ридала, припавши до землі.

— Дякувала б батькові за те, що думає про тебе! Батько краще знає, де своїй доньці щастя знайти! На нього покладайся, його слухай, а своїм дурним розумом не розкидай! Чи ти думаєш посивіти в дівках?

— І посивію, і помру, а за Ходику заміж не піду! — скрикнула раптом Галя рішуче, підводячись з підлоги.

— Не підеш? Ти смієш наперекір моєї волі йти? — аж відступив вїт, не вірячи своїм вухам.

— Не піду, не піду! Коли ви мене не жалієте, коли ви мене хочете зі світу зжити, то я сама себе уб'ю, а за Ходику не піду, не піду! — викрикнула Галя, захлинаючись істеричним риданням.

— Ти, ти так батькові! — тільки й міг вимовити війт, застигаючи від здивування і не вірячи, що це каже йому власна його донька. — Та як же ти насмілилась?

Але в цей час двері розчинилися і до кімнати вбіг розгублений, переляканий Славута.

— Ой! — скрикнула Галя.

Але Мартин не дав нікому отямитись.

— Пане війте, — закричав він іще з порога, — поспішіть... Нешастя! Ходика їхав з панськими товарами, та на горі вози обламалися, а воєвода забирає все на замок.

— Де? Як? — у відчаї крикнув Балика.

— За митницею. Хотів привластити мито з чотирьох возів, та й переклав усі товари на два вози і обламався.

— Зарізав! Ірод! Диявол! — заревів пан війт, хапаючи палицю та шапку, і кинувся слідом за Мартином з двору.

Однак, коли Мартин і пан війт прибігли до застави, на горі не залишилося жодного пакунку товарів, усе було складене і відвезене до замку.

При світлі червоного, розвіяного на вітрі полум'я смолоскипів перед їхніми очима постала страшна і строката картина. Біля воріт застави зібралося майже півміста. Протискаючись крізь юрбу, вони помітили і пані Кошколдовичеву з Богданою, і пані цехмайстрову, і самого Василя Ходику, і багатьох знайомих городян. Білі голови жінок схилялися одна до одної, чоловіки з жахом похитували головами. «Диявол, диявол, це він!» — чути було довкола стриманий шепіт.

На спуску гори лежали два поламані вози, коні уже були виплутані. Федір Ходика стояв біля них блідий, переляканий, без шапки.

— Що ж ти наробив, що ти наробив, гаспиде, виплодку чортячий! — застукав війт палицею, наступаючи на Ходику. — Ограбував, розорив мене! — кричав він, задихаючись від гніву і не знаходячи слів.

— Не моя вина, пане тестю, ніколи зі мною такого не траплялося, не я, він... — промовив Ходика, запинаючись, — він винен...

— Не ти? Не ти винен? — наступав війт ще грізніше. — А хто ж тобі казав товари на два вози поскладати, коли я казав везти на шести! Хто тобі дозволив, га?

— Тобі ж, пане війте, хотів користь зробити... Мито зберегти...

— Не мені, а собі! Не треба мені твого бережіння, — запально крикнув війт, — я не злиднем народився! Було б чим мито заплатити без твого ошуканства! Хто тобі дозволив моє ім'я ганьбити? Ограбувати, знеславити мене? Віддай мені назад мої товари, гроші поверни! Пропало три тисячі кіп литовських! На сміх мене воєводі видав, на позорище, на ганьбу! — Але в цю мить погляд розлюченого війта упав на Василя Ходику. — Це ж ти мене умовив доручити твоєму братові товари! Що ти накоїв? Видав мене воєводі всього, з головою!

— Стривай, свате, стривай! — спробував було Ходика заспокоїти його, але розлючений війт не слухав уже нікого й нічого.

— Який я тобі сват, враг мене побери?! — кричав він, стукаючи палицею, — ти мене воєводі з головою видав, то з такими жмикрутами, скупиндрами, харцизами я ріднитися не хочу! Не бачити тобі моєї Галі, як своїх вух!

У натовпі почувся рух.

Обличчя Василя Ходики скривилося злісною гримасою, очі загорілися, але він ще стримав себе.

— Не сердься даремно, пане війте, — промовив він тремтячим від гніву голосом, — брат не винен у тому, що вози перевернулися.

— Та хто ж тоді винен, хто? — наступав війт на Федора.

— Червоний диявол... Бач, він перевернув вози, підрізав вірьовки, — підняв

Федір одні зі справді перерізаних вірьовок.

— Нічого мені бабську бридню повторювати! Не на дурня напав, — кричав війт. — Знаю ваш жмикрутський рід! Заскупиндрити захотів? Мито схоронити задумав?

Але Ходика перебив війта.

— Що мито я собі схоронити хотів, того ти ще не знаєш, а що вози диявол через твою дочку перевернув, то це всі достеменно знають!

— Через мою дочку? — відступив війт, відчуваючи, як уся кров припливла йому до голови.

— А до кого ж диявол літає? Все місто знає, що до твоєї дочки! — кричав уже різко і Ходика, нахабно виступаючи вперед. — Адже завтра ти надумав вінчати мене з нею? Відома річ, за що диявол захотів насолити мені! — він нахабно і зухвало розреготався.

— Правда, правда, — почувся з різних боків у натовпі боязке підтвердження.

— Брехня, брехня! — крикнув війт громовим голосом. — Горло тому перерву, хто посміє повторювати цю брехню! То мало тобі, що ти мене ограбував, ти ще й мою дочку ославив?! — накинувся він на Ходику. — Не будеш же ти моїм зятем, жмикруте проклятий! Не будеш вовіки!

— Ми й самі твоєї дочки не хочемо. Чого розходився? — виступив уперед Василь Ходика. — Думав нам порчену підсунути?! — тонкі губи Ходики скривилися у злу ухмилку. — Ні, пане війте, хитро ти придумав, та Ходику трудно перехитрити!

— Я, я? — схопився війт за свою сиву голову.

— Підсунути думав! Ха-ха-ха! — підхопив і Федір. — Тільки, думаю, тепер, після диявола, твою дочку ніхто і взяти не захоче!

— Мою дочку ніхто не візьме? — крикнув війт, оглядаючись кругом, але натовп відсахнувся від нього; підозріливий шепіт чувся то тут, то там; Ходики злорадно посміхалися; Богдана хихотіла, а обличчя пані Кошколдовичевої так і палало від насолоди.

Розгублений, убитий стояв пан війт київський. Раптом серед довколишньої тиші залунав гучний голос Мартина.

— Славетний пане війте київський, віддайте за мене вашу доньку; за щастя, за честь почитатиму, буду все життя за вас Бога молити!

— Мартин Славута! — відкинувся натовп.

— Ой! — скрикнула Богдана і впала матері на груди.

* * *

Галя стояла у світлиці, наче остовпіла, нічого не розуміючи і не знаючи, що трапилось. Раптом двері поспішно розчинилися і до кімнати увійшов пан війт у супроводі Мартина. Обличчя війта було невдоволеним, схвилюваним та блідим, а Мартин аж світився від радості та щастя.

— Ну, дочко, — тремтячим голосом звернувся війт до Галі, — тепер хоч порохом розсипся, а завтра ж ти з ним — він вказав на Мартина, — ідеш до вінця.

— Ой! — скрикнула Галя, не маючи сили стримати радісний оклик, і затулила руками розпашіле обличчя.

— Годі! — грізно гукнув війт, тяжко опускаючись на крісло. — Щоб я більше ні сліз не бачив, ні слова не чув! Чула! — гримнув він кулаком по столу. — Я кажу: і не писни! Не затуляй там лиця: хоч скільки плач, а завтра з ним до вінця йдеш! — Груді війта тяжко підіймалися, слова виривалися із зусиллями, очі налилися кров'ю. — Осоромила, ославила на весь Київ, то завтра ж, наперекір їм, наперекір усьому місту я покажу, хто такий війт і війтова донька.

А Галя все ще стояла, затуливши руками обличчя, не сміючи глянути на Мартина, не вірячи своїм вухам.

— Ну! Перестань там пхінкати! Наївся через тебе сорому, — тупнув ногою в'їт. — Кажуть тобі, завтра йдеш до вінця.

Але, в'їтові на подив, Галя відкрила обличчя і, низько-низько схиливши голову, відповіла покірним тоном:

— Ваша воля, батечку, мені ж вам не ряти.

— Що-о? — здивовано промовив в'їт, відхиляючись на спинку крісла.

— Батько краще знає, де своїй доньці щастя знайти, — так само тихо продовжувала Галя. — Я на вас і покладаюся, а своїм дурним розумом розкидати не буду...

В'їт не придумав, що відповісти на ці слова, тільки глянув у бік Мартина: Мартин стояв, світлячись захватом, і, здається, якби не присутність в'їта, кинувся б і задушив поцілунками свою маленьку кохану Галину.

В'їт із сумнівом похитав сивою головою і перевів очі на Галю. Слухняно схиливши голівку, стояла Галя біля дверей, і тільки її карі оченята, наче оченята мишки, крадькома поглядали крізь оксамитні вії на свого коханого, жаданого Мартина.

В'їт мовчки схилив свою сиву голову... Глибокі складки на його лобі почали потроху розгладжуватись. Нарешті добра усмішка освітила обличчя, з старечі очі ласкаво блиснули-під навислих брів.

— Лукаве зілля! — промовив він, кинувши на Галю люблячий погляд.

А «лукаве зілля» вже стояло на колінах біля його ніг, цілуючи його жилаві руки, тулячись голівкою до його грудей.

— Батечку, щастя наше, коханий наш, — шепотіли разом Мартин і Галя, обнімаючи і цілуючи в'їта.

Правда, кілька Мартинових поцілунків ненароком потрапили на вушко Галі, але в'їт цього не помічав.

— Стривайте, стривайте, ведмежата, — відбивався він, сильно змахуючи віями та посміхаючись своїм добрим старечим обличчям, — геть задушите!

* * *

На ранок весь Київ тільки й говорив, що про вчорашню пригоду і про те, що славетний в'їт київський віддає свою доньку Галю за майстра золотарів Мартина Славуту, а її колишній жених Федір Ходика побирається з багатою зем'янкою Богданою Кошколдівною⁴⁵.

До церкви Стрітеня та до церкви Миколая Доброго вже з раннього ранку збиралися багато виряджені юрби народу. Всім хотілося подивитися на пишні весілля, які склалися так дивно, так несподівано. Але більшість тягнулася до церкви Стрітеня, бо все місто, окрім невеликої партії нових людей, дуже любило свого старого буркотливого в'їта.

Врешті наблизився весільний поїзд. Дружки та світилки на вистелених килимах підводах, бояри на увішаних барвистими квітами конях і, врешті, сам славетний в'їт київський у золотому парчевому каптані, а за ним і Галочка, сяюча, розсміяна, наче весняний радісний день.

— Слава, слава, слава! — кричали довкола городяни, а в'їт щасливо та врочисто усміхався, киваючи всім направо і наліво своєю сивою головою.

У багатому дворищі в'їта ворота стояли навстіж. Уздовж всього двору

⁴⁵ Одруження Федора Ходики та Богдани Кошколдівни — історичний факт (Прим. пер.).

тягнулися довгі столи, покриті білими скатертинами; завалені яствами срібні миси і таці стояли на них; лежали груди пирогів; довкола височіли цілі бочки меду та пива. Серед срібних тарелів здіймалися гори солодоців, заморських ласощів.

У світлиці за великим столом сиділи найпочесніші гості. Красувалися дорогоцінні кунтуші та жупани, рідкісні камені, хутра та намітки, заткані золотом. За столом на посаді, на підвищеному сидінні, розмістились щойно повінчані молоді. «Лукаве зілля» зовсім притихло і кидало з-під довгого білого покривала щасливий засоромлений погляд на свого дорогого сусіда.

Хоробрий пан Лой, який умудрявся не пропускати жодного бенкету, був тут як тут. Пан цехмайстер, довідавшись про весілля Мартина, перемінив гнів на милість і, лише заради пам'яті покійного Славути, — так він сказав Мартину, — згодився вшанувати своєю присутністю веселий пир. Навіть сухорлява пані цехмайстрова, що замовкала тільки під поглядом свого суворого пана цехмайстра, сиділа тут же серед почесних городян; зрештою, вона не могла утриматись, щоб не сповістити упівголоса своїм сусідкам: не Галя, а Богдана Кошколдівна пролітала з червоним дияволом повз їхній дім, вона це на власні очі бачила і готова присягти на мощах усіх святих. Слуги обносили всіх пінистим вином, веселі вигуки та заздоровниці гриміли довкола.

Нарешті підвівся зі свого покритого оксамитом стільця і славетний війт київський:

— Ну, зятю ж мій коханий, — поважно почав він, наповнюючи важкий золотий кубок старим дідівським медом, що посивів у глибоких погребях, — бери ж мою доньку, люби її і шануй: одна вона в мене. — Голос війта здригнувся, але він мужньо підвів голову і вів далі. — Більше хотів я їй дати, та через того харциза пропало моїх грошей три тисячі литовських кіп. Що ж діяти! Що з воза впало, те пропало, а після моєї смерті усе забереш!

— Не сумуйте, пане тестю, — піднявся до нього щасливий і задоволений Мартин, — люблю я Галочку і без усякого добра, а товари ваші не пропали: все я їй за добре і цнотливе ховання в дар записав.

— Що? — вразився пан війт, не розуміючи, про що веде Мартин.

— А от що! — простяг той війтові великий аркуш паперу.

Швидко, швидко переглянувши війт дарчий запис і від радості та здивування перший час не міг і слова мовити.

— Як, ти? Всі мої товари їй відписав? Та як же ти їх у воєводи видер? Як?

— Ну, це вже наш клопіт! — по-молодецькому труснув Мартин головою і лукава посмішка освітила його обличчя. — А річ у тім, що війтові товари воєводі не дісталися, а дісталися війтовій доньці, як він того і бажав⁴⁶.

— Ото Мартин! Ото Славута! Молодець — лицар, а не цеховик! — загомоніли довкола гості, сповняючи кубки та простягаючи їх до нього, а задоволений тріумфуючий пан війт київський тільки і міг вимовити, звертаючись до всіх: «А що? Га?» Але весь його сяючий вигляд договорив решту слів: якого я собі зятя доп'яв!

— Гм... — по-філософському міркував пан цехмайстер, невеликими ковтками відпиваючи своє вино. — Годі після цього нарікати на нечисту силу, правду каже прислів'я: Богу кланяйся, а й чорта не забувай! Вже істинно, як захоче Господь людині

⁴⁶ Поведінка Мартина в описаному епізоді, безумовно, лицарська, але зовсім не виняткова для його часу. Згідно із загальноприйнятими звичаями, придане (посаг) розглядалося як власність дружини (чоловік міг ним управляти, але не мав права продати чи передати третій особі), натомість у нагороду «за добре і цнотливе ховання» новопошлюблений чоловік «оправляв віно совито», себто закріплював за дружиною майно, вартість якого рівнялася посагу. Ще це звалось «віно з привінком» і переходило у власність дружини на випадок її вдівства.

щастя послати, то й диявола на добру справу поверне!

— Авжеж, авжеж! — підхопив пан Лой, — мене про це спитайте, я їхню братію добре знаю. Є й між ними славні хлопці, гріх сказати. Треба тільки уміти тих голубчиків до рук прибрати, так! — обвів він усіх присутніх переможним поглядом. — Мені з ними часто доводилося справу мати, то я вже їх добре знаю, от як моїх вартових, — пан Лой обтер оксамитним рукавом піт з багряного обличчя та з насолодою перевернув свою шклянку. — Та от, для прикладу, розповім вам смішну пригоду, як мені колись чорт цілу копу збіжжя змолотив.

— Як, чорт молотив?! — залунало одразу кілька голосів.

— Так-таки й молотив, — упевнено кивнув пан Лой, погладжуючи своє товсте черево. — Не хотілося бідоласі, та що діяти, довелося послужити! Го-го-го! Від мене жоден не втече! Та от і ваш червоний диявол? Утік... Від мене утік і свій пекельний плащ мені покинув і пів хвоста у мене в руках залишилося, м-да!

— Пів хвоста? — захоплено зашепотіло пані цехмайстрова.

— А ви думали як? Пан Лой жартувати не любить! Мені краще в руки не потрапляй! Так!

Тут Мартин, який раніше непомітно вийшов до світлиці, з'явився у дверях і, піднявши червоного плаща, промовив моги́льним голосом:

— Цей пекельний плащ тут!

Неймовірний крик жаху вирвався з грудей усіх гостей. Кубки і пляшки покотилися зі столу. Гості кинулися тікати... У дверях піднялася страшенна тиснява: одні проштовхувались, щоб вистрибнути надвір, інші поспішали з двору довідатися, що трапилося за весільним столом. Неймовірний шум наповнив кімнату. Марно кричав Мартин із останніх сил, тримаючи в руці червоний плащ.

— Заспокойтеся, славетні городяни, це він, отой червоний плащ, накоїв усе лихо!

Ніхто його не слухав.

— Та стривайте ж, панове! Куди ви? Це Мартин Славута! — отямилися уже було найвідважніші, намагаючись заспокоїти ошалеліх гостей, але вдалося це нескоро.

Врешті, коли всі вже наочно впевнились, що перед ними стоїть істинний Мартин Славута, майстер із цеху золотарів, і лише тримає в руках червоного плаща, голосний регіт залунав у всій кімнаті.

— А ви всі вже й перелякалися? — почувся голос пана Лоя, скатертина припіднялася, і з-під столу з'явилася кругла голова пана Лоя; однак цього разу обличчя його було червоним і засоромленим. Він знічено оглядався довкола, стираючи з лоба рясний піт.

— А чого ж ти, пане-брате, під стіл утравив? — приголомшив його питанням пан цехмайстер.

— Га? — пан Лой затнувся. — Ге... Я хотів його за ноги піймати!

Але веселий сміх заглушив його слова.

— То це ти, бешкетнику, — звернувся цехмайстер до Мартина, — все місто на ноги підняв?

— Не я, не я, панове, — виправдовувався Мартин, посміхаючись. — У всьому завинив цей червоний плащ! На ж його, Галю, — кинув він червоного плаща дружині, — сховай його на саме дно нашої скрині, щоб розповісти і дітям, і нащадкам нашим, як нам з тобою, голубко, червоний плащ став у пригоді.

— Ех, надавати б тобі потиличників за твої штуки, та йди вже сюди, поцілую тебе, шибенику, — не витримав-таки вїт і, широко розкривши обійми, притис зята до грудей.

— Так, так, любо, пане вйіте! — загомоніли довкола гостя, підіймаючись із місць. — Будемо жити, як здавна бувало! Ходики нам не треба: ти за нас, а ми за тебе будемо стояти, як досі стояли і як здавна стояла наша київська земля!

Веселі голоси гостей заглушив шум біля вйітових воріт. «Воєвода! Воєвода!» — закричали з двору.

— Воєвода? — відступив пан вйіт, і в голові його швидко спалахнули недобрі думки: «Невже насмілюся приїхати? Ще хоче весілля перешкодити?» — І обличчя вйіта знову стало похмурим та суворим, але роздумувати було ніколи: пан воєвода уже входив у двір.

Його обличчя, підрум'янене і підрихтоване, освітлювала привітна милостива посмішка.

— Що ж, пане вйіте, — зупинився він посеред двору, — приймаєш на весілля гостей?

Ще хвилину давній гнів кипів у непокірному серці вйіта, але честь, виявлена йому воєводою перед усіма городянами, врешті його розтопила.

— Прошу, вельможний пане, честью вважатиму, — поклонився він у пояс воєводі, розчиняючи перед ним хвіртку.

— Отож-бо, пане вйіте, давай житимемо старим звичаєм, без сварок і суперечок, — усміхнувся воєвода, простягаючи руку вйіту. — Адже вся сварка вийшла у нас через того клятого Ходика: спершу він спонукав мене до всяких капостей, усяких видеркафів проти тебе, а коли я прикоротив йому його грабіжницькі лапи, то він на твій бік!..

Засяяв старий вйіт. Торжествуючи, потис він воєводську руку, а городяни обступили свого призвідцю щільною стіною.

— Спасибі, пане воєводо, слів твоїх довіку не забуду!

— Ну от, от, отак воно краще буде! А скажи, чи ти мені весільну куницю приготував? — воєвода жартома ударив вйіта по плечі. — Чи, може, забув пан вйіт старий звичай?

— Не забув, не забув, як забути! — весело скрикнув вйіт. — Гей, хлопці, весільну куницю сюди!

Біля ніг воєводи опустили масивну золоту мису, на якій лежало шість дорогих куничих хутер.

— Оце так вйіт, оце так господар! — задоволено посміхнувся воєвода, даючи своєму супроводу знак прибрати і хутра, і мису. — Умієш пошанувати гостей! — І задоволений воєвода весело пішов услід за вйітом.

Вже й сонце перейшло за полудень, а до дворища пана вйіта все ще прибував народ. З обталих дахів падали останні краплі води, сонце яскраво і весело світило з блакитного чистого неба; весняні струмки жебоніли довкола, а пан вйіт київський стояв на своїх широко розчинених воротах, оточений почесними гостями.

— Гей, панове городяни київські, цехмайстри, майстри і підмайстри, кушніри, золотарі та кравчики, — гучно кричав пан вйіт, скликаючи гостей, — ковалі, сідлярі і шевчики, чоботарі та каменярі, столярі і теслі, олійники, воскобійники, всі почесні крамарі та городяни київські, всіх прошу на широкий двір, на веселий пир старожитнім звичаєм, давнім звичаєм, як бувало і за наших дідів та батьків. «Яко мы никому не велим старовыны рухати, а новыны уводыты».

— Слава! Слава! — лунало довкола.

Додатки

Володимир Антонович

КИЇВСЬКІ ВІЙТИ ХОДИКИ

Епізод з історії міського самоврядування в Києві у XVI — XVII ст.

Наприкінці XV сторіччя місто Київ одержало від великого князя литовського Олександра Казимировича статутну грамоту, що дозволяла городянам повний самосуд і самоврядування згідно із магдебурзьким правом, а також надавала київській громаді численні пільги та привілеї, що заохочували розвиток міської торгівлі та промисловості. Добробут міста, і раніше значний, унаслідок зручного для торгівлі географічного розміщення, мусив значно збільшитися; завдяки самостійності міської громади, її самоврядуванню та одержаним пільгам городяни мали здобути значний простір дій, забезпеченість праці та легкості збуту її плодів; можна було очікувати всебічного розвитку міста і повного розквіту міської громади. Але ці сподівання здійснилися не повністю. Правда, торгівля пожвавилася, капітали збільшилися, численні міщанські родини розбагатіли, придбали земельні володіння і перейшли у стан зем'ян, а після 1569 року в шляхетський; але багатство і значення припали на долю лише нечисленних обраних. Нові пільги не вплинули плідно на підняття рівня добробуту усієї маси міського населення, утворилася міська аристократія, групка, тісно пов'язана інтересами, що дбала лише про розширення свого багатства і впливу; ця групка не лише не звертала уваги на потреби своїх бідніших співгромадян, але, навпаки, вдавалася до всеможливих засобів для того, щоб, захопивши у свої руки міські посади та спираючись на авторитет міського уряду, експлуатувати решту населення. Причина цього ненормального явища у житті київської міської громади полягала не виключно в егоїстичних інстинктах та корисливих спонуках осіб, що встигли висунутись у передові ряди: потяг до наживи знаходив багатий ґрунт у самій структурі міського самоврядування. Магдебурзьке право, згідно зі статтями якого повинне було врядуватися та судитися київське міщанство, надавало кодекс, що склався в інший час, серед іншого народу та за інших історичних умов; його юридичні поняття, форми міського суду та самоврядування могли бути застосовані до побуту саксонських міст X-XI століття, де й склалося магдебурзьке право, як результат понять і потреб свого часу і своєї країни, але це право не мало нічого спільного з руськими містами, що розвивалися за іншими принципами, схилялися до порядку вічевого, а не колегіального, а у звичайному праві дотримувалися інших юридичних понять та поглядів. Не впливаючи з місцевих потреб, не виробившись на місцевому ґрунті, магдебурзьке право надавало юридичну основу, незнайому, незрозумілу жителям руських міст, яка, до того ж, часто суперечила їхнім переконанням і поглядам; це право зоставалося для них чужим кодексом, істиною формальною, — мертвою, хоча й обов'язковою буквою, не згідною з тими поняттями про юридичну правду, що склалися у місцевих поглядах та звичках. Трапилося те, що звичайно трапляється в країнах, які керуються згідно із закономірностями запозиченими, такими, що не вирости на даному ґрунті; формальна істина протистояла правді народного розуміння і, ніким не вважаючись правдивою, стала лише зброєю в руках ділків, що забажали скористатися нею для особистої користі, на шкоду масі, якій була нав'язана чужа юридична норма, складена з безлічі статей і параграфів, мало зрозумілих і ще менш

симпатичних.

Звичайно, для того, щоб скористатися таким станом юридичних стосунків, кожна особа, яка бажала нажитися і увійти до рядів міської аристократії, мала належати до відомого і малопривабливого морального типу: для цього необхідно було відмовитися від народних поглядів та народної моралі, — відмовитися від правил совісті, принести всю свою моральну гідність у жертву особистому інтересу і потягу до наживи, шукати точки опори поза своєю громадою, постійно вороже настроєною до групки своїх урядовців, у зовнішніх силах, чужих їй і ворожих, і лише за таких умов можна було, користуючись то буквою писаного закону, то солідарністю між собою членів невеликого гуртка знатних співтоваришів, чинити всеможливі оборудки, щоправда, вельми вигідні для посилення багатства і значення ділків, але при цьому далеко не відповідні ані законам навіть найпростішої справедливості, ані інтересам міської громади.

Зрозуміло, що місцевим, старожилим київським городянам, яких значно стримували сімейні зв'язки, здобуті від свого середовища поняття і звичка поважати громадську думку, тяжко було увійти до складу міської аристократії, що творилася на таких засадах; натомість, цих перепон не існувало для іногородців та для осіб, які примкнули до міщанства з інших станів краю; ті й інші увійшли до складу міської громади виключно з метою захопити посади, нагромадити маєток і потім покинути місто, яке їм вигодувало, щоб продовжувати кар'єру на більш вигідній ниві. Справді, переглядаючи документи XVI століття, які до нас дійшли, ми зустрічаємо серед міської знаті численні імена іноземних литовців, поляків, вірмен, греків, хрещених татар, а також осіб, що приписалися до міста зі станів земського і боярського. Корінні київські міщани, які складали значну більшість міського населення, мусять постійно боротися з групою приходнів, але кияни діють значно менш солідарно і більше соромливо; вони менше спроможні на інтригу, менше нахабні, тому їм рідко вдається висунути свого кандидата у вийти чи райці. Тим часом, приходні зайняті винятково тим, щоб тримати управління містом у своїх руках; для цього вони пускають в дію всеможливі засоби: рідняться з багатшими киянами і таким чином втягують їх у свою партію, інших схиляють обіцянками частки у своїх прибутках, на інших впливають зв'язками із воеводою та залякують авторитетом королівської влади, з якою у них начебто ближчі стосунки, аніж у їхніх супротивників, врешті, намагаються посіяти суперечки та особисті сварки поміж старожилами і таким чином ослабити їхні сили.

Як епізод, що характеризує усі згадані явища в житті київської міської громади XVI-XVII століть, ми представляємо оповідання, видобуте з документів, які частково зберігаються в архіві міністерства зовнішніх справ у Москві, частково в київському міському архіві. Це оповідання про долю знатної міщанської родини, яка нагромадила в Києві величезне для свого часу майно і висунула зі свого середовища трьох київських вийтів. Ця сім'я, в міру того, як змінювалося її положення в суспільстві, носила різні прізвиська, натомість у місті, в період свого домінування, звалася Ходиками.

На початку XVI століття серед бояр, приписаних до мозирського замку, жила сім'я Кобизевичів. Рід Кобизевичів був татарського походження: їхній предок Кобиз входив до числа татарських полонених, поселених Вітовтом поблизу Мозиря і приписаних ним до числа замкових слуг. З часом Кобизевичі хрестилися і увійшли до складу мозирського боярства, придбавши невелику боярську землю: «третину землі Боковские, фольварок Пашковщину и Чортковщину, а в них 4 волок поля». Ця земля покладала на власників обов'язок військової служби і не підлягала поділу між співспадкоємцями; тому, коли представниками сім'ї на початку XVI століття виявились два рідні брати, Федір та Іван, то староста мозирський віддав землю у володіння старшому братові Федору, натомість молодший, Іван, одержав лише

половину рухомого майна і мусив шукати заняття на стороні, тому вирушив до Києва. Не знаємо, яким промислом він тут зайнявся, але впродовж 30 років розбагатів, купив будинок на Боричевому Току та залишив синові забезпечене майно. Цей син, Устим, що прийняв нове прізвище «Фіц», посів уже одну з важливих магістратських посад — райці і тримав від міста в оренді «местские корчмы», себто міські корчми. У 1578 році Устим Фіц-Кобизевич безпотомно помер.

Доки Іван та Устим Кобизевичі багатіли в Києві, представник іншої вітки їхнього роду, Федір, залишався на батьківщині, у Мозирському повіті. Обставини його були далеко не блискучими; доля нагородила його численною родиною; було у нього десятеро дітей: вісім синів та дві доньки, і його невеличка боярська вотчина виявилась недостатньою для утримування сімейства. Федір Кобизевич змушений був шукати нових засобів для збільшення своїх прибутків. Поклавши обов'язок військової служби і завідуванням боярським помістям на старших синів, він разом із молодшими дітьми перебрався до Мозиря. Тут він придбав двір із маленькою ділянкою «поля на косогорі» та крамницю на міському ринку і взявся за торгівлю. Року 1569 Федір Кобизевич помер і його численна сім'я заходилася ділити спадок; але брати і сестри не змогли залагодити справу мирно і тому звернулися до мозирського старости, пана Федька Балакира, з проханням розділити між ними батьківське майно. Згідно з рішенням старости, прийнятим 8 лютого 1569 року, поділ відбувся на таких засадах: боярська поземельна вотчина дісталася старшому із братів, Кузьмі, що в той час був у поході, крамниця і двір у Мозирі віддані іншому братові, Лазарю, що вже давно приписався до мозирських міщан і ще за батькового життя завідував торгівлею; при цьому Лазар сплатив на користь братів та сестер лишок вартості власності, яка йому дісталася: отож на користь незаміжньої сестри Овдотії було виділено в якості приданого 39 кіп грошів литовських, рештою грошей і рухомим майном мали поділитися порівну інші 6 братів, одна заміжня сестра і їхня мати, вдова Федора Кобизевича, Зоня. З рухомого майна староста виділив один повний чоловічий набір одягу та зброї і наказав залишити ці речі «при дому для господарской службы». Коли спадкоємці почали ділити решту рухомого майна, то виявилось, що кожному припало по 1 копійці та 6 1/2 грошів, по одній срібній ложці, по дві олов'яні тарілки («цени: одна миса и 1 талер»), по одному мідному казану, по шаблі, сідлу та сагайдаку; окрім цього, кожен зі спадкоємців одержав по одному коневі, волу, корові, свині та по 2 вівці.

Діставши убогу частку свого спадку, молоді Кобизевичі мусили негайно ж подумати про влаштування своєї майбутньої долі. Троє з них: Василь, Федір та Йов вирішили спробувати щастя у Києві, де на перших порах сподівалися знайти підтримку в особі свого двоюрідного брата, тоді вже магістратського райці — Устима Фіц-Кобизевича. Цей план запропонував братам старший із переселенців, Василь. Був то чоловік з величезним запасом енергії, завзятості та винахідливості: він вирішив за всяку ціну зробити кар'єру і добитися значення та багатства. Щоб досягти цієї мети, Василь Кобизевич мав намір не перебирати засобами і користати з кожної зручної нагоди; він відчував, що при таких моральних даних знайде у Києві широке поле для своєї діяльності і з повною впевненістю рушив на це поле. Покидаючи рідне місто, він хотів накопичити якомога більшу суму для початку майбутніх оборудок; усі три брати продали з цією метою їхню частку рухомого спадку, але вторгована сума виявилася надто мізерною, тому Василь вдався до заходів її збільшення. Заручившись згодою матері, він рушив у дім, що належав відсутньому братові Кузьмі, виламав двері його «світлиці» і присвоїв усе майно: гроші, одяг, худобу і т.д. Кузьма, перелічуючи пізніше у скарзі завдані йому збитки, вказує на те, що, окрім інших речей, у нього були забрані навіть два десятки стріл, які «коштовали копу и четьре гроши литовские». Продавши усе захоплене, Василь разом із братами негайно «под присуд замку Киевского зъехал»,

відмовчуючись потім на всі скарги брата, аж до його смерті, і не з'являвся на суд мазирського старости, незважаючи на численні виклики.

У Києві брати Кобизевичі були гостинно прийняті родичем. Багатий, значний і впливовий, але бездітний Устим Фіц радий був на схилі віку з товариства осіб, які доводилися йому кровними родичами; він ужив весь свій вплив, щоб здобути для братів вигідні заняття та частку в торгових операціях. Але повільний, поступовий приріст майна не влаштовував Василя Кобизевича, який мріяв про швидку та блискучу кар'єру. Впродовж кількох років, промишляючи то службою в багатих купців, то дрібною торгівлею, то позичанням у лихву своїх невеликих коштів, Василь Кобизевич виживав нагоди, яка дозволила б йому повести справи з ширшим розмахом. Таку нагоду надало йому громадське лихо. З 1569 року впродовж кількох літ у Литві та Південній Русі лютував голод; у 1571 році урожай був щедрим, але раптом під час цвітіння хліба трапився триденний мороз, що знищив усі надії на новий збір; восени хліба не було зовсім. За свідченням літописів, у Поліссі, на Волині, у Поділлі та Литві люди помирали і взагалі дуже потерпали від голоду; на початку наступного року від виснаження, гнилої та нездорової їжі у багатьох місцевостях з'явилося «морвое поветрие» (чума). Пошесть зачепила і Київ, хоча й не надто сильно. Серед жертв, які постраждали від морової язви, було багате сімейство купців Митковичів. Митковичі належали до числа київських старожилих міщан і вже впродовж кількох поколінь вели багату торгівлю сукном і тканинами, їм належало кілька «крамних комор» (тобто крамниць) на ринку, кілька будинків у місті та за містом, великі склади сукна та різних тканин і т.д. На фамільній печатці Митковичів красувалася емблема їхньої торгівлі — два «слікті», що лежали хрестоподібно, і дві літери: Ф. М. на спогад предка, Федора Митковича, що поклав початок торговій фірмі. У 1572 році на сім'ю впало нещастя; за кілька днів чума забрала батька Митка (Дмитра) Богдановича, матір Тетяну Крутликівну, чотирьох дочок і сина, а ще численних слуг і челядників; з багатолюдної сім'ї живими zostалися тільки: молода дівчина Пося (Єфросинія) і її малолітній брат Федір Миткович. Перш ніж минулася паніка, що охопила місто при появі чуми, перш ніж магістрат устиг вжити заходів для охорони майна Митковичів і призначити опіку над вцілілими дітьми, Василь Кобизевич уже скористався становищем сім'ї. Він запропонував Посі свої послуги для того, щоб тимчасово завідувати торговими справами, не побоюючись відвідувати дім, уражений чумою, від якого тікали друзі та родичі Митковичів, і поступово зблизився та подружився з дітьми. Не пройшло і місяця з часу катастрофи у родині Митковичів, як сусіди довідалися, що спадкоємиця повінчалася зі своїм новим прикажчиком. Василь Кобизевич, одразу ж після шлюбу, звернувся у магістрат з проханням доручити йому і його дружині, як найближчим родичам, опіку над малолітнім Федором та його майном; магістрату не зоставалося нічого, крім як пристати на таку пропозицію, і таким чином Василь став представником однієї з найбільших торгових фірм у Києві. З розпорядження магістрату, прийнятого з цього приводу, ми довідуємось, що брати Кобизевичі вже тоді носили нове прізвище, дане їм у Києві як прізвисько, а саме «Ходик», і магістрат видає розпорядження про вручення опіки «славетному Василю Кобизевичу Ходиці». Пізніше всі три брати підписуються винятково цим останнім прізвищем, ймовірно, бажаючи покрити забуттям своє первісне незнатне походження.

Впродовж одинадцяти років Василь Ходика безконтрольно управляв добром Митковичів і, окрім половини майна, що належало його дружині, як спадок, накопичив значні суми з торгових операцій.

Окрім того, він здобув значення та величезний вплив у місті: він поріднився або ввійшов у спілку з усіма впливовішими членами магістрату і заручився такими зв'язками, при яких кожна розпочата ним справа вирішувалась згідно з його волею,

навіть якщо ця справа була суперечливою або явно незаконною. Ходика використав свій вплив на те, щоб вивести в люди своїх родичів, але ще більше на те, щоб усякими правдами і неправдами збільшити власний маєток. Тепер він намічає іншу мету для своїх загарбань, намагаючись використати свій вплив і засоби на придбання земельної власності, що дала б йому змогу посісти помітне місце в рядах «шляхти» київської землі, що після Люблінського сейму 1569 року здобула величезне політичне значення і привілейоване становище в краї. Року 1583 Василь Ходика засідав уже в магістраті в якості «райці».

Більшість членів верховної міської колегії була з ним пов'язана родинними зв'язками або ж спільністю інтересів: його брат Федір був одружений з внучкою вїйта Василя Черевчея, поряд із ним сиділи: райці — Мартин Жовнір, одружений із сестрою Ходики Федорою, Гаврило Рай і Федір Левонович, які теж поріднилися з Ходикою, хоча документи на вказують на ступінь спорідненості; інші члени магістрату або ж перебували у кумівстві з ним, або ж, як бурмистр Стефан Кривкович, були його боржниками. Не дивно, що члени магістрату з тих чи інших причин постійно підтримували Ходику у всіх його справах і надавали міцну точку опори для його подальших починань. Внаслідок того, що польський суспільний лад, введений *de jure* після Люблінської унії, ще не встиг міцно встановитися і лише поступово витісняв поняття, звички і традиції, що склалися в литовські часи, в юридичному сенсі в краю панував значний безлад; різні судові органи ще не встановили точних меж свого відомства і кожен вважав себе компетентним у справах, що, згідно із нововстановленим законом, виходили за межі його підсудності; таким хаотичним станом справ і користувалися усякі спритники, щоб дістати зручні для себе судові рішення в тих установах, де вони мали протекцію або вплив, навіть у таких справах, які не були підсудними даній установі. Цим становищем скористався Василь Ходика для здобування земельної власності. Ми побачимо, що більшість справ, які стосувалися захоплення ним маєтків у різних осіб, він умів спрямувати в магістратський суд, у сприятливому рішенні якого він був повністю впевнений.

Але, перш ніж Ходика виступив на цій ниві, він подюав про те, щоб забезпечити за собою право володіти земельною власністю, а це право, згідно із Литовським статутом, визнавалося винятково за особами дворянського походження. Не покидаючи заняття торгівлею і посади райці магістрату, він почав збирати документи про своє начебто дворянське походження. Так, 1586 року він невідомими шляхами уже володів свідченням, виданим нібито ще у 1568 році литовським гетьманом Григорієм Олександровичем Ходкевичем (який помер 1569 року) в тому, що «землянин господарский повету Овруцкого, Василий Ходычич-Кобызевич, отбыл службу военную в два коня», і київський магістрат засвідчив достовірність цього документу.

Через три роки, 1589 року в нього вже з'являється інший, значно важливіший документ, — він пред'являє королівський привілей, який проголошував, що, згідно із представленням гетьмана Яна Замойського, сейм визнав «київських жителів»: Василя, Федора і Йова Ходик-Кобизевичів потомственними дворянами за послуги, вчинені ними за покійного короля Стефана Баторія під час Московської війни, у якій вони начебто брали участь за свій кошт. Хоча брати Ходики впродовж московської кампанії (1579-1581 р.) не покидали міста і займалися торгівлею, хоча документ, представлений Ходикою, був дуже сумнівним, магістрат без вагань визнав його дійсним.

Поступово запаасаючись документами, які мусили з часом відкрити йому доступ до шляхетства, Василь Ходика почав здобувати і земельну власність: 1586 року він купив у шляхтича Гулевича село Криничі, «в чотирьох милях від замку київського», і з того часу став іменуватися Ходикою-Криницьким, а пізніше син його підписувався просто Федором Криницьким, поклавши таким чином початок новому дворянському

родові. У документах не збереглося деталей придбання Ходикою Кринич, але ми маємо дуже характеристичні дані про спосіб здобуття ним наступного помістя, Юревич. Село Юревичі здавна належало старій родині київських зем'ян Сурин в якості «вислуги». 1579 року два брати Сурини, Гордій та Потій, продали цей маєток київському міщанину Ваську Кривковичу, і він спокійно володів ним до 1593 року; але саме в цей рік Василь Ходика вирішив тим чи іншим способом заволодіти маєтком. Влаштувавши сварку з Кривковичами, привід якої нам невідомий, Ходика з натовпом озброєних слуг напав на дім Кривковича в Юревичах, захопив його і посадив самого Кривковича в тюрму, що містилася при квартирі київського підвоеводія Яна Аксак. Всі протести Кривковича залишалися марними, бо підкуплений Ходикою Аксак не звертав уваги на його скарги, а київський воєвода, князь Костянтин Острозький, проживав на Волині; лише після 14 тижнів ув'язнення Кривкович зумів визволитися із тюрми та негайно ж вніс скаргу на насилля, вчинене щодо нього Ходикою; але голова суду, той самий Аксак, спираючись на свідчення членів київського магістрату, вирішив, що скарга Кривковича про напад на його дім і самовільне позбавлення свободи — цілковита вигадка, і присудив Кривковича до сплати штрафу за наклеп у 20 кіп грошів литовських на користь Ходики. Кривкович апелював на це рішення в трибунал, куди, між іншим, пред'явив свідчення від кн. Костянтина Острозького про те, що Аксак вчинив у його справі упереджено. Але в Ходики, як виявилось, була своя рука і у трибуналі, справа по апеляції затяглася на десятки років. Тим часом Ходика збирав вироки на штрафи на свою користь, обчислював від них проценти і нараховував судові витрати, поки врешті втомлений і розорений Кривкович не згодився покінчити справу миром. Року 1607 він визнав за собою зобов'язання сплатити на користь Ходики 120 кіп грошів литовських і видав на цю суму закладний запис на село Юревичі; через три роки термін закладного запису закінчився, Кривкович виявився неплатоспроможним боржником і Юревичі, згідно із вироком київського земського суду, були визнані потомственою власністю Ходики. Поки тяглася справа з Кривковичем, Ходика купив ще один маєток, село Щульжинці за дві милі від Києва, над Дніпром, і відсудив частину земель київського Кирилівського монастиря, що межували з його володіннями.

Але всі ці надбання були дрібницею порівняно зі значною метою, яку намітив Василь Ходика, засідаючи в якості райці у магістраті, і якої він вирішив добиватися з властивою йому наполегливістю; ця справа мала, щоправда, не без великих зусиль та перешкод, зробити його власником таких величезних володінь, якими могли похвалитися лише потомки удільних князів. Вона полягала у придбанні маєтків Басанського і Биковського та потребує детального пояснення.

Ще в кінці XV століття, після остаточного спустошення південної частини Київського князівства Менглі-Гіреєм 1482 року, Переяславський повіт став однією із областей, найбільше потерпілих від татарського погрому; повітове місто і його замок були зруйновані татарами; населення або забране у рабство, або втекло у північну частину Київщини; на території усього повіту zostалися лише нечисленні хутори та пасіки, сіл не було зовсім. Опустілу землю довго ніхто не хотів брати ні за службу, ні у вислугу. Врешті 1503 року великий князь Олександр грамотою, виданою ним на ім'я київського воєводи, князя Дмитрія Путятича, пожалував усю північну половину Переяславського повіту, що лежала уздовж Трубежу і Супою, в якості вислуги своєму дворянину Дашку Івановичу, син якого, відомий своїми подвигами черкаський і канівський староста Остафій Дашкович, що міцною організацією гуртованого тоді козацтва створив надійне забороло для відбиття татарських набігів і дав поштовх новій колонізації південних частин Київщини, а заодно і власних переяславських «вислуг», де «на грунтах басанському і биківському» невдовзі з'явилися 2 містечка, Басань і

Биків, та 9 сіл .

Ці значні володіння після смерті Остафія Дашковича перейшли до його старшої сестрінниці, Духни, що 1530 року вийшла заміж за зем'янина Стефана Дублянського. Його син Григорій через великі борги 1578 року продав ці вотчини розбагатілому київському міщанину (з хрещених татар), Андрієві Кошколдовичу, зятеві київського війта Василя Черевчєя. Коли між тестем і зятем виникла суперечка і Черевчєй став вимагати від Кошколдовича повернення якихсь векселів, виданих 11 років тому ще Григорієм Дублянським на ім'я київського війта Семена Мелешкевича, придбаних пізніше Черевчєєм і через які Дублянський і був переважно змушений продати свої маєтки, то, згідно із позовом Черевчєя проти Кошколдовича, київський магістрат сформував для розгляду справи комісію, що складалася із райців: Гаврила Рая, Василя Ходики та Леона Федоровича. Райці стали вимагати від Кошколдовича документи, згідно з якими він володів Басанню і Биковим, і, коли документи були надані, вони не віддали їх Кошколдовичу, вимагаючи, щоб він спершу вдовольнив претензії Черевчєя, а на протести Кошколдовича відповідали побоями під час самого засідання і ув'язненням його в тюрму, де протримали кілька місяців. Хоча, згідно зі скаргою Кошколдовича до київського воєводи, князя Костянтина Острозького, особлива комісія, призначена, за клопотанням цього останнього, королем, розглянувши дії магістрату, присудила райців до сплати 4000 золотих штрафу за кривди, завдані Кошколдовичу, і воєвода приступив уже було до стягнення цієї суми із майна винуватих, але несподівано потерпілий завив, що він унаслідок посередництва «зацних панов и добродєїв» відмовляється від одержання присудженої йому суми. Виявилося, що у проміжку Василь Ходика геть несподівано повернув справу: з одного боку, він приховав документи, відібрані у Кошколдовича в магістраті, і придбав у Черевчєя право на векселі, що були головною причиною суперечки, з другого — встиг зблизитися із Кошколдовичем та одружити з його єдиною донькою і спадкоємицею Богданою свого брата Федора. Потім, навпереміну, то впливаючи на нього, як на близького родича, то погрожуючи безконечним процесом унаслідок захоплених документів та векселів, він поступово довів Кошколдовича до укладення договору, в силу якого цей останній за повернення векселів та зобов'язання, дане Ходикою, не відновлювати процесу, а також виявляти постійну допомогу своєму братові Федору, поступився на його користь усіма своїми правами на Басанський і Биківський маєтки і залишив за собою лише право пожиттєвого володіння ними. Року 1592 Кошколдович помер і Василь Ходика пред'явив свої права на придбані маєтки. Вдова Кошколдовича, Палагея Черевчєївна, і його донька, Богдана Ходикова, визнали достовірність пред'явленого ним відступного запису. Таким чином, Василь Ходика-Криницький став найбагатшим шляхтичем-землевласником Київського воєводства. Тепер він відступив своє місце у магістраті та свої торгові справи братові Федору, а сам, проживаючи переважно у Басані та Переяславі, зайнявся облаштуванням та округленням свого майна. З цією метою він насамперед зазивав до себе селян із різних поліських володінь та вів з цього приводу безконечні судові процеси з їхніми колишніми власниками: Лозками, Тишами, Ратомськими і т.д. Помітивши, що Остерське староство клином врізається у його володіння, він зі збройним загоном зайняв містечко Дівицю, побив, пограбував і прогнав старостинських слуг і урядників, та приєднав містечко до своїх володінь, попри тривалий судовий процес із остерськими старостами. Дістаючи значні прибутки від своїх володінь, він став позичати сусідам-шляхтичам значні суми під заклад маєтків, і, у разі несплати, відбирав маєтки боржників у своє володіння, за суми, що далеко не відповідали їхній вартості; так він придбав села Варевичі та Рижки від Харлепських, Бугаївку та Давидковичі від Солтанів і т.д. У самому місті Києві, окрім трьох будинків, що дісталися йому у спадок від Митковичів та двоюрідного брата

Устима Фіца, Василь Ходика-Криницький спорудив великий дім на вулиці, яка з'єднувала ринок із Дніпром, та ще один в огорожі замку; крім того, він придбав у різних частинах міста 10 дворів, на яких набудував «халуп для куничників» (тобто, найманих приміщень), 6 сіножатей на київському Болоню, кілька садів на Кудрявці і т.д.

Втім, Василь Ходика не відразу міг спокійно володіти цим майном; темні шляхи, якими він придбав Басанський та Биківський маєтки, викликали сумнів у законності цього володіння і роздратовали інстинкти збагачення кількох заповзятливих суперників, від претензій яких Ходика звільнився лише з найбільшими зусиллями, завдяки своїй невичерпній наполегливості та спритності. Першим таким претендентом став королівський секретар Захарій Єловицький. Року 1596 він випросив у короля жалувану грамоту на Басань і Биків, як на помістя, що були вислугою Дашковичів і після вигасання їхнього роду не підлягали відчуженню без королівського дозволу; але Ходика не допустив Єловицького до володіння маєтком і впродовж розпочатого судового процесу встиг настільки надійно обставити свої права на спірні маєтки, що сам король року 1605 скасував свою жалувану грамоту і замість неї видав Єловицькому іншу, на маєтки в Остерському повіті.

Поки Василь Ходика вів процес із Єловицьким, права на Басань і Биків пред'явив новий, геть несподіваний претендент, що опирався на майже фантастичні права, а все-таки завдав Ходиці куди більше клопотів і турбот. Цей новий суперник, що називав себе князем Юрієм Семеновичем зі Сквиру Рожиновським-Половцем, був висунутий київським підвоєводієм, Яном Аксаком, який колись був прихильним до Ходики, але тепер із заздрістю дивився на його неймовірний успіх.

Ян Аксак, київський підвоєводій, пізніше земський київський суддя, являв собою тип, дуже близький до Василя Ходики. Походячи зі збіднілого зем'янського роду, який володів лише невеличким селом Путилівщина в Овруцькому повіті, він уперто, не гребуючи ніякими засобами, все життя нагромаджував майно і залишив дітям у власність 4 містечка із замками та 15 сіл у Київському та Волинському воєводствах. Своєю кар'єрою Аксак значною мірою завдячував своїм юридичним знанням та здібностям. Про нього встановилася думка, як про найдосвідченішого знавця судочинства згідно із Литовським статутом, і сучасники наївно вихваляли Яна Аксака за те, що він усякий вирок вміє так обставити, що його не зважиться скасувати ні трибунал, ні королівський задворний суд, навіть якщо б він явно суперечив справедливості. Виконуючи обов'язки київського підвоєводія та судді, Аксак, спираючись на свою репутацію першокласного юриста, завжди був готовий, звичайно, за відповідну винагороду, скрити душею, виправдати винуватого і звинуватити правого, приклад чого був раніше представлений у справі Ходики з Кривковичем, але, не обмежуючись пропозиціями, Аксак сам почав розшукувати сумнівні справи і підставляти осіб для вчинення позовів, якщо при цьому сподівався на значний власний прибуток. Чудово знаючи прийоми та юридичні дані свого колишнього клієнта, Василя Ходики, Аксак вирішив втрутитися у справу купівлі ним Басанського і Биківського маєтків, будучи повністю впевненим, що так чи інакше він здобуде з цієї справи вигоду. Обдумавши обставини справи, він висунув підставну особу, що називала себе князем Юрієм Половцем-Рожиновським.

У Київському князівстві з дуже давніх часів існував рід князів Половців зі Сквиру Рожиновських. Згідно із сімейними легендами цього роду, він походив від половецького хана Тугорхана (тестя Святополка II Ізяславича), син якого, Кариман, переселився на руську землю, прийняв хрещення під іменем Льва і одержав просторий уділ у Київському князівстві, нібито ще від Володимира Мономаха. Складно вирішити, наскільки достовірною була ця сімейна легенда князів зі Сквиру Половців-

Рожиновських, але безсумнівним є те, що у XIV-XV століттях цей рід володів значними землями у Київському князівстві, на які одержав підтверджувальні грамоти від князів Володимира Ольгердовича і Олелька Володимировича. Ці землі частково лежали біля самого Києва, частково ж розподілялися по обох берегах Дніпра. Одна, більша частина земель містилася між річками Стугоною, Тетеревом і Россю, вздовж по басейнах рік верхнього Ірпеню, Роставиці і Кам'янки, і центром цієї частини, а заодно резиденцією князів Половців був ними ж заснований замок Сквир (тепер місто Сквир). Друга, теж простора частина їх володінь знаходилася на лівій стороні Дніпра, в повітах Остерському та Переяславському, між ріками: нижньою течією Десни, Остером та Удаєм; центром цієї частини володінь був замок Рожинів, розміщений в Остерському повіті. До цієї частини володінь князів Половців зі Сквиру Рожиновських належали міста: Ніжин, Басань і Биків з довколишніми грунтами і селами. Татарське спустошення, що спіткало Київщину в кінці XV століття, лягло усім своїм тягарем на володіння князів Половців: їхні замки були розграбовані та зруйновані, села розорені, населення забране в полон або ж утекло; словом, за висловом великокняжої грамоти, «поместия их вельми спустошали от недругов наших». Два останні представники роду, князі: Михайло Юрійович і його син, Яцько Михайлович, даремно намагалися, «не литуючи здоровья и маетностей», відбивати напади хижаків; вони майже цілком розорилися і лише *de jure* вважалися власниками просторих земель, які тепер не приносили їм ніякої реальної користі. 1536 року помер князь Яцько Михайлович, доручивши опіку над своїми дітьми та майном своїм приятелям, київським зем'янам: Івану Немиричу та Юрію Скобейку. У духівниці, яка дійшла до нас, він просить опікунів закласти свої нечисленні маєтки, що zostалися в околиці Києва, а гроші використати на викуп сина Дем'яна, що потрапив у татарську неволю, і на забезпечення другого малолітнього сина Семена, а в заключній частині, наче передчуваючи швидке вигасання свого роду, він заповідає, у разі безпотомної кончини своїх дітей, решту майна Івану Немиричу. Не знаємо, чи князь Дем'ян Половець повернувся з полону, але, хай там як, і він, і його брат Семен померли безпотомно, тому що через 30 років після смерті князя Яцька син Івана Немирича — Йосиф — пред'явив великому князеві Сигізмунду Августу заповіт Яцька з проханням передати йому права на всі володіння вигаслого роду князів Половців. Оскільки заява Немирича була вчинена до Люблінської унії, коли ще діяло литовське право стосовно землеволодіння, то його вимога не була задоволена; маєтності вотчинні та вислужені у разі вигасання роду власників мусили переходити у державну власність; на цій основі маєтності князів Половців-Рожиновських частково були приписані до господарських староств, частково ж роздані, як служби, новим особам, в тому числі незначна частка і Йосифу Немиричу.

Ян Аксак близько 1600 року згадав усю цю давно вже минулу і забуту історію та вирішив використати її як зброю проти Ходик. Він ознайомився з документами і генеалогією останніх представників роду князів Половців і вирішив його воскресити. Замок Рожинів і призамкове містечко ще 1568 року були приписані до Остерського староства; серед мешканців містечка було кілька боярських сімей, що несли службу при остерському замку і, за місцем проживання, звалися боярами Рожиновськими. Один із цих бояр, Юрій Семенович Рожиновський 1592 року виявився причетним до козацького повстання Косинського і за цю провину остерський староста Ратомський конфіскував його боярську батьківщину. Повернувшись в Остер, Юрій Рожиновський мусив у якості «фукодайного слуги» стати на службу до старости. Звичайно, становище його було далеко не блискучим; тим часом випадкова схожість прізвища та по батькові привернула до себе увагу Аксака, за порадою якого, напевне, за відсутності Ратомського, Юрій Рожиновський виламав двері в комору, де зберігався

старостинський архів, викрав з нього усі документи, які стосувалися роду князів Половців-Рожиновських та їхніх маєностей, і втік з ними до Києва. Тут він передав документи Аксаку і, видаючи себе за сина князя Семена Яцьковича Половця-Рожиновського, доручив Аксаку клопотатися про відновлення своїх прав на спадкове майно своїх предків. 1602 року Аксак та Рожиновський уклали формальний договір, згідно з яким Аксак зобов'язувався за свій кошт «доходити» маєтків, розтриньканих опікунами гаданого батька Рожиновського, а цей останній, не маючи можливості «ложити великих коштів і накладів, для свого убожества», поступається Аксаку половиною «дойденого» маєтку. Озброївшись цією умовою, Аксак одночасно вів позов і проти остерського старости Ратомського, і проти Василя Ходики, вимагаючи повернення своєму клієнтову спадку князів Половців-Рожиновських; для підтримки позову він пред'являв грамоти князів Володимира Ольгердовича, Олелька Володимировича, заповіт князя Яцька Михайловича Половця і документи, які свідчили, що його клієнт справді є Юрієм Семеновичем Рожиновським.

Яким сумнівним не було б споріднення цього останнього з князями Половцями, в руках такого досвідченого юриста, як Аксак, справа ставала небезпечною для його супротивників. Дійсно, користуючись тим, що староста Ратомський, палкий учасник справи першого лже-Дмитрія, був відсутнім, Аксак устиг виграти справу в усіх інстанціях та 1606 року вступив у володіння замком Рожиновим та довколишніми селами і включив ці маєності до своєї частки, а для гаданого князя Половця зобов'язався повернути Басанський та Биківський маєтки. Він повів справу з Ходикою так, що, не вникаючи у правомірність купівлі ним маєтків у Кошколдовича і не опротестовуючи прав попередніх власників, доводив, що сам Остафій Дашкевич володів цими маєтками незаконно і що його батько одержав на них жалувану грамоту лише тому, що великий князь Олександр не знав, що спустілі на той час землі по праву належали князям Половцям-Рожиновським, предкам його клієнта. Зустрівши сильного і небезпечного противника в особі Аксака, Ходика вжив усіх сил для захисту; він і доводив неспроможність генеалогії Рожиновського, і виклопотав із литовської метрики копії документів Дашкевичів, і, врешті, попри всеможливі судові вирoki, не допускав супротивника до фактичного володіння маєностями, причому він знаходив опору в протекції київського воєводи, князя Костянтина Острозького, який не любив Аксака і вважав його злісним казуїстом та здирником. Зваживши стан справ і не маючи при цьому вже потреби у своєму клієнті, оскільки остерські волості перебували вже в його руках, Аксак, бажаючи одночасно позбутися і Ходики, і Рожиновського, порадив цьому останньому, замість тривалого і безплідного процесу, вдовольнитися невеликою, але реальною винагородою. Згідно із його порадою, гаданий князь Половець-Рожиновський на початку 1605 року за кількасот кіп грошей відступив свої претензії на Басань і Биків переяславському старості, князю Янушу Костянтиновичу Острозькому, сину київського воєводи. Таким чином, Ходика втратив свою найважливішу опору, а придбав могутнього супротивника. Негайно, 1605 року, князь Януш Острозький з допомогою збройного загону зайняв Басань і Биків, а на скаргу Василя Ходики відповів зустрічним позовом. Згідно з порадою Аксака, замість того, щоб доводити свої права на спірні маєтки, князь Острозький напав на найслабшу сторону Ходики: він звинуватив того у незаконному присвоєнні шляхетського звання, за що він мав, згідно із законом, підлягати конфіскації майна; при цьому князь Острозький твердив, що коли б Ходика навіть і міг довести дворянське походження, то він утратив дворянські права, оскільки впродовж багатьох років, живучи в місті, займався торгівлею і віддавав гроші в лихву. Ходика змушений був пред'явити документи, що доводили його дворянство; він і представив раніше згадані свідчення гетьмана Ходкевича 1568 року, і короля Стефана 1589 року, але, з огляду на таких

сильних супротивників, як князь Острозький та Аксак, не зважився показати сумнівних, видно, оригіналів, а представив лише копії, засвідчені київським магістратом, стверджуючи, що справжні грамоти згоріли у 1600 році під час пожежі, що знищила дім Ходики на території замку, де начебто і зберігалися усі його документи. До цих копій Ходика ще додав свідчення, видане йому київським війтом Яцьком Баликою та усім магістратом, про те, що хоча він і вів якийсь час торгівлю, але не займався нею особисто, а доручав її ведення уповноваженим, з часу ж одержання грамоти про шляхетство 1589 року повністю її облишив.

Посеред юридичних суперечок процес затягувався все далі й далі, а тим часом переяславські помістя перебували у володінні князя Острозького. Найважливішим для Ходики було здобути можливість завідувати ними, і, щоб досягти цієї мети, він 1607 року запропонував князю Острозькому закінчити справу миром. Обидві сторони згодилися на такі умови: Ходика продав князю Янушу свої права на Басанський та Биківський маєтки, одержав як завдаток 3000 золотих, а решту суми мав одержати при остаточному здійсненні акту на володіння; тим часом, аж до здійснення цього акту, князь Острозький повернув йому маєтки для приведення в порядок рухомого майна. Одержавши помістя назад, Василь Ходика почав під різними приводами відволікати здійснення продажного запису, поки 1608 року не помер київський воєвода князь Костянтин Острозький. Після батькової смерті Януш Костянтинович був постійно зайнятий то розділом волинських маєтків з братом, то сенаторськими обов'язками в якості краківського каштеляна; він постійно проживав то в столиці, то в Острозі і не дуже переймався переяславськими помістями. Цим становищем скористався Ходика, зовсім не здійснивши продажного запису і навіть відмовившись повернути завдаток.

Останні 8 років життя Василь Ходика прожив порівняно спокійно: видав заміж своїх численних дочок, частину за багатих міщан, частину за шляхтичів Київського воєводства, і переважно переймався виплатою їм приданого; всю ж земельну власність, помираючи 1618 року, заповів своєму єдиному синові Федору Васильовичу, який підписувався уже Криницьким, а не Ходикою. Цей Федір, що відзначався неспокійною вдачею та схильністю до сваволі, зустрічається у численних судових справах до 1640 року. Він ще збільшив величезний спадок завдяки новим придбанням, переважно захопленим силоміць. Зрештою, це велике майно, здобуте не працею, а темними засобами, виявилось нестійким; козацька завірюха, що здійнялася 1648 року, захопила усю територію, на якій містилися маєтки панів Криницьких, і повністю знищила їхні володіння; Биків та Басань, як сотенні містечка до складу Переяславського козачого полку, а внуки Василя Ходики-Криницького змушені були шукати притулку на Волині і проживати там на мізерні засоби.

На жаль, про братів Василя Ходики та їхнє потомство до нас дійшло значно менше документів, ніж про засновника знатності їхнього роду. Постараємося, наскільки нам дозволять вцілілі відомості, видобути дані про долю інших представників роду Ходик, які zostалися в середовищі київського міщанства. Коли Василь Ходика здобув переяславські маєтки, він передав свою міську торгівлю братові Федору, що встиг ще раніше, під його опікою, здобути значне майно. Федір Ходика, поступаючись брату здібностями, не відрізнявся від нього ні моральними якостями, ні прийомами досягнення практичної мети. Обіймаючи посаду київського райці, він поступово розширив свої зв'язки і вплив у гуртку міської аристократії та на початку XVII століття став добиватися обрання війтом. Але добитися цього обрання було нелегко: посаду київського війта з 1592 року займав представник партії старожилих міщан, Яцько Балика, якого за нормальних обставин сторонники Ходики 18 років не могли зсунути з його місця. Однак з кінця XVI століття боротьба київських міщанських партій ускладнилася дуже важливим питанням, що мало широке значення

для життя усієї країни, — було це питання про введення церковної унії, яку гаряче підтримував польський уряд. Тільки-но унія була проголошена на Берестькому соборі, вона негайно ж відобразилася на житті Києва: це місто, де перебували найважливіші храми та святині православ'я та яке було садибою православного митрополита, уніати мусили завоювати для зміцнення своєї справи; отож не дивно, що зусилля ієрархів, які підписали унію, і уряду, що їх підтримував, одразу ж були спрямовані на те, щоб оволодіти київськими церквами і духовними установами. Вже з 1597 року ми зустрічаємо розпорядження про відібрання Києво-Печерської архімандрії від ревного поборника православ'я, архімандрита Никифора Тура, про передачу митрополичих і монастирських маєтків у розпорядження митрополита Михайла Рогози, який прийняв унію, та його наступника Іпатія Потія, про передачу уніатам київських церков та монастирів і т.д. Але ці розпорядження довго залишалися без наслідків: київське духовенство, як світське, так і чернече, не визнало унії та не хотіло підпорядковуватися владі уніатських митрополитів; спроби оволодіти церквами були відбиті за допомогою київського населення; уряду необхідно було опертися на якусь впливову партію в місті та спробувати провести задуману справу з її допомогою. Уряд звернувся до гуртка міської аристократії, що переважно складався з прийшлих осіб, ні походженням, ні солідарністю переконань не пов'язаних з масою жителів і готових служити будь-якому напрямку заради задоволення особистого користюлюбства та честолюбства. Головним представником цього гуртка в даний час був райця Федір Ходика, що давно вже чекав на зручну нагоду за допомогою уряду посилити свій вплив у місті; він одразу ж заявив себе ревним поборником унії та вірним слугою уряду і не переставав підбурювати як уніатського митрополита, так і польського воєводу застосовувати суворі заходи для проведення насильницьки задуманої релігійної переміни.

Тим часом турботи уряду про введення унії, подібно до селянських і козацьких заворушень, що саме розпочалися, робили становище краю все тривожнішим. Через невдоволення населення жорсткі дії польського уряду та партій, які він підтримував, спричиняли все різкіші спалахи в народних масах. Збиралася повільна гроза, яка мала сорока роками пізніше вибухнути страшною катастрофою; але для людей гарту Ходики майбутнє країни було байдужим: зазвичай, люди безпринципні, для яких найважливішим є задоволення винятково особистих інтересів, зосереджують усю свою увагу та діяльність на сьогоденні, про майбутнє вони не думають, чим більш неясний і тривожний загальний стан суспільства, тим зручніше їм кидатися на поживу.

В обстановці накопиченого роздратування і у місті, і на всій Київщині, 1609 року київським воєводою був призначений чоловік рішучий і крутої вдачі, але вельми енергійний, розпорядливий і з репутацією досвідченого адміністратора та вмілого полководця. Це був Станіслав Жолкевський. Федір Ходика зумів добитися його прихильності, представляючи своїх супротивників — війта Балику та міську партію, що його підтримувала, зловмисними бунтівниками, що добивалися популярності і тому були прихильними до незаконних інстинктів міської черні. Окрім іншого, були дві справи, у яких війт і магістрат своєю пасивною поведінкою спричинили невдоволення властей: одна з них полягала у бездіяльності міського уряду в питанні про передачу православної церкви уніатам і навіть у непрямій підтримці православного духовництва, інша — в тому, що магістрат ухилявся від витрат на відновлення укріплень київського замку. У зв'язку з тривожним становищем у краї, на сеймі 1607 року було вирішено знову відбудувати та зміцнити київський замок і воєводі було доручено покласти витрати на жителів воєводства, переважно на багату міську громаду; але ні населення, ні магістрат не бажали витрачати свої кошти на побудову укріплень, спорудження яких вони, звичайно, не вважали надто бажаним для себе. Обидві справи відразу ж

поставили магістрат у неприязні стосунки з воєводою і, разом з тим, стали точками зближення між воєводою та Федором Ходикою і його партією.

Тим часом, розраховуючи на підтримку нового воєводи, уніатське духовництво вирішило діяти сміливіше. У Києві вже кілька років проживав уповноважений офіціал уніатського митрополита Потія, певний Антоній Грекович. 1605 року Грекович, що був тоді лише дияконом, підлягав духовному суду за якийсь скандал, «ексцес», здійснений у стінах монастиря. Ймовірно, він і поплатився б за своє правопорушення, якби Потій, маючи на увазі його відданість унії, не захистив його своєю опікою. Незабаром прихильність до нього Потія зросла настільки, що, швидко підвищуючи свого улюбленця в чинах, він, врешті, зробив його своїм офіціалом і доручив важливу справу — відібрати у православних у Києві церкви та монастирі. Спершу це доручення видавалося дуже складним: Грекович зумів заволодіти, і то не без великих перепон, лише Видубицьким монастирем і, постійно зустрічаючи відмову духовництва та невдоволення населення, не знав, що чинити далі. Але після призначення воєводою Жолкевського він заручився підтримкою міського уряду і вирішив діяти енергійніше. В неділю, на першому тижні великого посту, 1610 року, коли всі приходські священники міста зібралися для проведення собором церковної служби в храмі святої Софії, туди з конвоєм з'явився Грекович, він пред'явив грамоту Потія, що призначала його митрополичим намісником, і, коли духовні не згодилося визнати його, він вигнав їх із церкви, прийняв храм у своє відання та опечатав його. Ці дії викликали величезне обурення народу, присутні в церкві війт Яцько Балика, бурмистри Матвій Мачоха і Денис Мартинович та інші члени магістрату протестували проти вчинку Грековича, оголосили, що місто не визнає його духовної влади, і з погрозами покинули церкву. Того ж дня ввечері натовп народу зібрався біля Видубицького монастиря і один козак з цього натовпу вистрілив із мушкета в Грековича: той ледве встиг урятуватися, вибігши з монастирської огорожі та сховавшись на березі Дніпра. Духівництво, магістрат, православна шляхта Київського монастиря і козаки, що перебували в Києві, подали скарги на Грековича у гродський суд, звинувачуючи його в насиллі та порушенні порядку в церкві; натомість Потій скаржився на духовництво і членів магістрату за свавілля та докоряв їм, що вони підтримують стосунки з козаками та підбурюють їх до бунту: як доказ, Потій пред'явив листа, одержаного київським підвоєводієм від козацького гетьмана Григорія Тискиневича, в якому той погрожував «оного ростригу (Грековича), если бы умыслу своего отменить не мел, гдеж колвек сдыбавши, як пса убити». Почався тривалий процес, результат якого нам невідомий, але до його кінця не дожив київський війт Яцько Балика. 1613 року посада війта уже була вакантною і в боротьбу за неї вступили дві сильні партії: більшість міщан вибрала одного із синів покійного війта — Дениса Балику, та воєвода наполіг на затвердженні не його, а кандидата меншості — Федора Ходики. Втім, положення нового війта в магістраті було не надто надійним: більшість райців та бурмистрів належали до числа його супротивників, а міське населення ставилося до нього вороже.

Негайно ж після свого призначення Ходика підняв питання про побудову замку за міський кошт, але представники цехів та міських корпорацій відмовились від участі в цій справі; одночасно було висунута інша, цілком протилежна пропозиція, і магістрат, погодившись із ним, показав, що йде не однією дорогою з війтом. Річ у тому, що після зайняття Грековичем Софійського храму православні були позбавлені соборної церкви; бажаючи компенсувати цю втрату, магістрат вирішив відновити древню кам'яну церкву Успіння Пресвятої Богородиці, руїни якої містились на ринку (на Подолі). Ця церква була споруджена ще за київських князів, але 1482 року її спалили татари. Магістрат, цехи, багаті громадяни і «поспільство» взяли участь у зборі коштів і ревно зайнялися справою під керівництвом архітектора Себастьяна Браччі,

який вже давно жив у Києві, «а дозорцею той работы был пан Созон Балыка, упрошенный от всего места». Будівництво розпочалося 13 травня, а 1 жовтня вже було завершено. Війт цілком усунувся від цієї загальноміської справи і не припиняв клопотатися зведенням замку, але лише після трирічних зусиль, завдяки постійному наполяганні воєводи, встиг, зрештою, розпочати його. 1616 року під його керівництвом розпочали планувати гору Уздихальницю, що панувала над замком, але невдовзі ця робота була припинена і Ходика змушений тимчасово відмовитися від посади війта. 1618 року Жолкевський одержав посаду канцлера і його місце на київському воєводстві посів більш м'який і толерантний Томаш Замоїський, до того ж, цього ж року, завдяки політичному тактові Петра Сагайдачного, Київ підпорядкувався впливу козацького гетьмана, одночасно з цими подіями в місті були проведені нові вибори і посаду війта обійняв представник народної партії, Семен Мелешкевич.

Доки жив Сагайдачний і доки він міг опікати православну та народну партію в Києві, ми не знаходимо в документах згадок про Федора Ходика. Але після смерті козацького гетьмана, коли польський уряд знайшов за можливе повернутися в Києві до насильницьких заходів проти православ'я, він знову з'являється на сцені в попередній ролі помічника і ревнителя урядових старань про розширення унії. Вже в кінці 1621 року Ходика знову обіймає посаду війта і починає виконання свого уряду скаргою королю на київських міщан за те, що вони ухиляються від обов'язку «прикладатися до муниции замка», очевидно, він продовжує попередню тактику, піднімаючи давнє питання про спорудження і утримання київських укріплень коштом міста; точнісінько так само він поставився до іншого делікатного питання — про передачу уніатам київських православних церков. Зараз виконати цей намір було значно складніше, ніж під час зайняття Софійського собору Грековичем. Тепер, завдяки діяльності Сагайдачного, була відновлена церковна православна ієрархія; причому православ'я здобуло численних і щирих захисників — зміцніле козацтво. У небезпечності гострих заходів на власному досвіді впевнився сам Грекович. У 1618 році він пред'явив королівську грамоту, видану ще 1612 року про підпорядкування Михайлівського Золотоверхого монастиря уніатському митрополиту і збирався оволодіти ним силоміць, але 15 лютого на Звіринці був затриманий розквартированими там козаками і «против Выдубицкого монастыря под лед посажен воды пити».

Навчений досвідом Грековича, Ходика зволікав із виконанням передачі церков уніатам, очікуючи зручніших для цього обставин; зрештою, такі, на його думку, виникли 1624 року. В кінці минулого року у Вітебську під ударами виведених ним із терпіння міщан загинув гонитель православ'я Йосафат Кунцевич: його смерть дуже роздратовала польсько-католицьку громадськість і спричинила вкрай репресивні заходи уряду проти православ'я. Бажаючи скористатися зі зручного моменту та надати уряду послугу, що відповідала б його настрою, Федір Ходика зважився покінчити справу передачі церков у Києві. У супроводі бурмистрів, райців і міщан своєї партії та священника Трьохсвятительської церкви Івана Юзефовича, який перейшов до унії, він вирушив опечатувати православні церкви. Але виявилось, що у середовищі київських міщан страх перед урядовою реакцією, яка жорстко і грізно покарала Вітебськ, був слабшим за відданість своїй церкві і своїй народності. Ходика оточив натовп городян і розквартированих у місті козаків; серед нарікань і докорів війт та його товариші були схоплені: священнику Юзефовичу відрубали голову, а війт Федір Ходика розділив долю Грековича — його теж кинули у Дніпро «води пити».

Після трагічної смерті Федора залишилося його троє синів: Йосиф, Іван та Андрій. Відомості про них у архівних джерелах скупі та розрізнені, але, принаймні частково, дають характеристику їхній діяльності: усі троє братів продовжують відігравати помітну роль у місті і продовжують напрямом батька, вони постійно

знаходяться в рядах тієї нечисленної, але сильної завдяки підтримці польського уряду міської аристократичної партії, що намагалася досягти антинаціональної мети серед київського міського населення. Брати Ходики були не лише поборниками унії, як їхній батько, вони, за прикладом більшості дворян київської землі, намагаються примкнути до панівної народності, присвоюючи собі її характеристичні національні риси. Всі складені Ходиками акти, що дійшли до нас, навіть ті, які стосуються їх офіційних стосунків із магістратом, писані по-польськи, а не по-руськи, всі їхні підписи в якості райців та свідків теж польською мовою. Зібрані нами дані про їхню долю зводяться до таких нечисленних свідчень, які ми перелічимо у хронологічному порядку.

1631 року всі три брати займали посади райців у магістраті, що видно з процесу, веденого ними проти їхнього двоюрідного брата Федора Васильовича Криницького, який пограбував у них коней та вози з товарами у своєму маєтку Басані, а також із підписів на документах про купівлю, здійснених у цьому році.

1637 року Йосиф Ходика займав уже посаду київського вйта, а його брат Андрій — посаду райці; ім'я Івана серед членів магістрату не згадується. Незабаром Йосиф Ходика помер, натомість вйтом обраний Самуїл Мехидович, але 1644 року і цей вйт помер і король Владислав IV грамотою, даною 18 травня, затвердив київським вйтом Андрія Ходику. Вибираючи його з чотирьох кандидатів, затверджених магістратом, король так мотивує виявлену ним перевагу: «потвержаем Андрея Ходыку, сына славетного негды Федора Ходыки, войта киевского, добре нам и месту заслуженного мужа, который, против бунтов козацких крепко стоячи при достоинстве нашем господарском, горлом запечатовал, а брата родного зошлого негды Иосифа Ходыки, войта также киевского, добре уряд справуючаго». При цьому король вказує на досвідченість Андрія Ходики, яку він здобув, «заседаючи з молодых лет своих на вряде помененного места Киева». У дальшому тексті грамоти король доручає новому вйтові: «бунтовникам и шкодливим замишком в месте нашем Киеве вчасно забегати, и выкrotnых и непослушных в войтовском присуду водле права карати». Андрій Ходика старанно виконував цю інструкцію до 1648 року, коли спалахнуло повстання Хмельницького. Не здогадавшись про наслідки і не передбачивши його розмірів, Ходика продовжував посилено переслідувати у місті осіб, що підозрювалися у співчутті козакам, та вживав суворих заходів проти міщан «зуфалих» (непокірних). Тим часом події відбувалися надзвичайно швидко і невдовзі стало очевидним, що цього разу козацький рух здобуде перемогу: київське населення усе сильніше заявляло про своє співчуття і козаки наблизились до міста. Становище вйта і його партії дуже ускладнилось. Як пізніше скаржився Андрій Ходика, деякі члени магістрату вступили у змову проти вйта, вирішивши не лише позбавити його уряду, а й відібрати маєток і саме життя. Довгий час вйт був змушений переховуватись і, врешті, на початку 1649 року він підписав зречення з посади та письмово визнав незаконними усі свої дії впродовж чотирьохлітнього урядування містом. Місце вйта посів представник народної партії — Богдан Сомкович.

1651 року, після Берестецької битви та зайняття Києва Радзівілом, Андрій Ходика з'являється ще раз і поспішає розпочати позов проти осіб, що змусили його відректися від посади; але з відступом польського війська він назавжди щезає з міста. Багатство, накопичене міщанською віткою роду Ходик, розвіялося так само швидко, як маєтки, захоплені їхніми родичами Криницькими. Ходики змушені були покинути Київ разом із тим іноземним урядом, на догоду якому вони нехтували інтересами своїх співгромадян. Подальша доля їхнього роду нам невідома, але в рядах київського міщанства після 1651 року ім'я Ходик більше не зустрічається.

Післямова перекладача

Київські повісті М.Старицького: художній текст та історична дійсність

Уже багато років триває суперечка про те, чи можна зараховувати до української літератури твори, написані письменниками-українцями, на українському матеріалі, з використанням української лексики — як сучасної, так історичної, — але не українською мовою. Переважно ця суперечка починається і завершується Гоголем, та насправді згадувана літературна традиція задовго до Гоголя розпочалася, а хтозна, чи не триває досі? Хай там як, наприкінці 19-го століття вона ще існувала. А саме тоді були написані дві повісті на тему громадського життя Києва кінця XVI-го — початку XVII-го століття, які саме і хотілося б обговорити.

Написав їх Михайло Старицький у співавторстві з донькою, Людмилою Старицькою-Черняхівською, зайве навіть нагадувати, що обоє завжди позиціонували себе українцями, причиною вибору російської мови для частини їхніх творів стали міркування цензурного характеру і можливості публікації. Це стосується також київських повістей. Перша з них, «Червоний дьявол», друкувалася у 1896 році в газеті «Нижегородская почта», друга, «Первые коршуны» — в 1900, в газеті «Киевское слово». Важко, однак, назвати мову повістей безумовно російською: персонажі раз у раз вдаються до цілком українських висловів, цитуються історичні документи чи твори, які виглядають чужорідними в російському тексті. Та й взагалі описувана київська давнина настільки сильно співзвучна з українською дійсністю, аж деякі епізоди видаються живцем запозичені з найновішої історії.

Отож, чи не настав час повернути київські повісті в рідну для них українську літературу? А заодно розібратися, наскільки ж вони є історичними?

Бо щодо цього останнього питання теж виникають чималі сумніви. Старицькому не раз закидали наявність у його творах численних анахронізмів. Досить згадати хоча б картоплю посеред XVII-го століття (в романі «Перед бурею» трилогії «Богдан Хмельницький»). Тим паче підозрілим виглядає «Червоний диявол» — ну як може виявитися історичною коротенька повість з авантюрно-романтичним сюжетом (усілякі непорозуміння та зовнішній світ наче завдалися метою розділити закохану пару, однак, завдяки як глибині почуттів, так і певним хитрощам, вони зуміли перебороти всі перешкоди) та ще й зі щасливим завершенням (весіллям, звісно)? Трохи вірогіднішими здаються «Первые коршуны» (як сказано в післямові до одного з видань, «написані на тому ж історичному матеріалі», що й перша повість, зі спільними героями і навіть численними спільними уривками тексту, однак їхній час дії, порівняно з «Червоним дияволом», віднесений років на двадцять уперед). Але ця повість так і залишилася незавершеною.

Тим часом, тема, схоже, видавалася М.Старицькому важливою, бо він планував ще й третій твір на схожий сюжет — «Війт Балака».

Як подумати, то є в цьому щось знаменне. Письменник, творча й особиста доля якого тісно зв'язана з Києвом, на рубежі двох епох пише про Київ хоча й трьохсотлітньої, порівняно з його часом, давнини, але теж переломної епохи. Коли давнина, яку так хотіли б утримати при житті деякі герої твору, все одно змінюється новиною. Бажаною чи ні, але, щонайменше, тривожною.

Не випадково кінець XVI-го — початок XVII-го століття стали предметом особливого зацікавлення також тодішніх істориків, наприклад, В.Антоновича (є підстави вважати, що М.Старицький багато деталей та навіть концепцій цих своїх

творів почерпнув із класичної розвідки В.Антоновича «Київські війти Ходики»). Тоді ж був виявлений та оприлюднений так званий «Київський літопис», складений у першій чверті XVII-го століття, який досі вважається першорядним джерелом відомостей про киян та Київ тих часів.

За сотню з лишком років, які відділяють уже нас від епохи Старицького-Антоновича, історики встигли дещо переоцінити, дещо уточнити, дещо й видозмінити. Втім, залишаються в силі питання, які, мабуть, ставили собі вже й тоді. Чи існує щось таке, як національний характер? Чи дуже він змінюється при зміні соціального устрою, приналежності до певної держави? А характер міста, чи можна взагалі виявити і описати щось таке тяжкозрозуміле?

Коли міста, то, звісно, Києва. Бо Київ у повістях Старицького — не просто місце дії. Можна сказати, що це рівнорядний герой!

Київ ранньомодерної епохи

Опис Києва у «Червоному дияволі» може здивувати читача. Місто, яке перед нами постає, цілковито не схоже ні на блискучу столицю княжої доби, ні на сучасний мегаполіс. Готова декорація до фільму жахів, самі пустки та руїни, не треба й червоного диявола, щоб перелякатися. Ті споруди, храми та укріплення, які, здавалося б, визначають обличчя Києва впродовж усього часу його історичного життя, або давно покинуті і повільно розпадаються, або й зруйновані дощенту. Місто, схоже, скорчилось до невеликої частки своєї давнішої площі і, посеред грізних гір, під ще грізнішим замком, тривожно озирається, звідусіль чекаючи якоїсь напасті.

Але Київ ранньомодерної епохи саме таким і був.

«Київ лежить у глибокій долині між високими горами. Він простягся на три сторони, одну сторону трикутника становить Дніпро. Дві інші сторони впираються у гори. З одної сторони є трохи вільного місця між горою і містом, яке тут захищене дерев'яними хрестовинами. З другої сторони місто притиснене до стрімкої гори і тому не потребує іншої охорони. А зі сторони річки воно має замість муру паркани городів.

Над містом на високій горі лежить замок. Від замку до Дніпра простяглася далі гора, дещо вища, так що замок лежить неначе на окремій горі. На вищій горі є широка рівнина, частина якої від сторони міста відокремлена валами і ровами (всередині них приблизно стільки простору, як займають зерносховища в Гданську). Мешканці називають це оточене ровом місце «містом», але очевидно, це старий замок, навколо якого будувалося місто в усі сторони, — на горі, а також, як тепер, внизу». (*Мартін Грунвег, «З подорожніх записок»*)

«Там, де видно руїни й де колись стояло старе місто, будинків тепер або зовсім немає, або залишилось мало». (*Еріх Лясота, «Щоденник»*)

Воно й зрозуміло: саяк-так оклигавши після Батиєвого розоріння — хоча Київ князів Олельковичів далеко-далеко не досяг рівня стольного граду Володимира і Ярослава, — він став жертвою ще однієї історичної катастрофи: вельми ґрунтового нищення, здійсненого у 1482 році Менглі-Гіреєм. Київський замок був захоплений татарами, у полон потрапили численні кияни разом із тодішнім воєводою, храми ограбовані та поруйновані. На додачу, ця трагічна подія була непрямим наслідком теж дуже невеселих подій, коли Київ утратив останніх своїх князів (Олельковичів, з походження литвинів, але давно вже асимільованих, по суті, місцевої династії), а, отже, дуже знизився «суспільний ранг» міста. Не дивно, що тодішні кияни гостро відчували, наскільки їхня реальність поступається «давніні» (так воно у Старицького, так було і насправді — ми це знаємо з численних документів).

Загроза зі Сходу висіла над Києвом впродовж дальших століть — адже тодішній Київ, як не раз підкреслювали його мешканці, був містом «українним», прикордонням

не тільки держави, а й цивілізації, на межі з Диким Полем. Але додавалися також інші небезпеки, характерні для міст середньовіччя: пожежі, епідемії, стихійні нещастя. Всі ці лиха не минали Київ.

Були, однак, причини, які не дозволяли тодішнім киянам залишити своє місто і піти десь у спокійніші землі. По-перше, Київ, хоча один час і покинутий своїми церковними ієрархами, все-таки залишався значним центром православ'я, містом-святиною. По-друге, все ще діяв фактор, який і зробив колись Київ великокняжою столицею. Порубіжне місто було водночас і місцем перетину торгових шляхів: з півночі на південь, із заходу на схід.

Отож, Київ рубежу XVI-XVII століть — насамперед торгове місто. За кількістю населення він значно поступався більшим містам Речі Посполитої (70 тис. — Гданськ, 30 тисяч — Варшава, приблизно стільки ж Краків, 20-23 тисячі Львів, 10-12 тисяч — Київ), але був дуже важливим торговельним центром. Недурно ж лише три тодішні українські міста зуміли здобути «повний пакет» магдебурзького права, себто максимально можливе самоуправління — і Київ у їхньому числі (два інші — Львів та Кам'янець). Головне заняття киян — торгівля й ремесло, а замешкували вони ту частину міста, яка найбільше до цього пристосована. Себто Поділ. Як впливає з тодішніх документів, часто саме Поділ, «Дольне місто» і вважали Києвом у вузькому значенні слова. Натомість «колишній центр Києва X-XIII століть — Верхнє старе місто, де знаходився Софійський і Михайлівський Золотоверхий монастирі, на той час було напівзапустілим городищем» (Наталія Білоус, *«Київ наприкінці XV — у першій половині XVIII століття. Міська влада і самоврядування», Київ, Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008*, дуже раджу цю книгу всім, хто хотів би детальніше познайомитися з епохою, я сама часто на неї посилатимусь).

Мандрівники, що проїжджали через Київ, пізніше його описуючи охоче згадували про ті ще вцілілі осколки давньої величі. А от сучасне їм місто не надто вражало: хаотично забудоване, без гарних вулиць, переважно дерев'яне. Замок «згнив і не варт своєї назви», укріплення поганенькі. Міські межі навіть не визначені точно, а відомо ж, що місто роблять містом ратуша та мури. Ратуша, щоправда, в Києві була, от із мурами гірше і взагалі важко сказати, що було містом, що ні. Заселені квартали сусідили з чималими пустками, до міста примикали численні урочища, сіножаті та пасіки, бо й тодішні кияни не були такими вже урбанізованими і не цуралися хліборобства. Так само численні монастирища і Печерське містечко — наче щось окремішне від Києва.

Разом з тим, те місто-село з багатьох точок зору вражало.

«Київ переповнений чужоземним крамом, бо ж нема шляху більш знаного, як старовинна, бита і добре відома дорога, що веде з Чорноморського порту — міста Кафи (Феодосія) через ворота Таврики на таванський перевіз на Дніпрі, а звідти до Києва; по цьому шляху спроводжують з Азії, Персії, Індії, Арабії і Сирії на північ до Московії, Пскова, Новгорода, Швеції і Данії цілий східний крам, як — дорогоцінне каміння, шовк і шовкову тканину, ладан, парфуму, шафран, перець та інше коріння. По цьому шляху йдуть і чужоземні купці з цілими караванами. раніше збирали мито з тих караванів на переправі через Дніпро у Тавані, а тепер мито збирають у Києві».

Отакий товар, либонь, купив війт Балика для своєї єдиної доні, — щоб забезпечити її приданим. І через оте плачене в Києві мито трапилася лиха пригода, яка в підсумку виявилася зовсім не лихою. Однак продовжимо цитувати *Міхалона Литвина*:

«У Києві така кількість дорогих шовкових одягів, дорогоцінного каміння, соболів та ін. дорогоцінних хутер, що мені самому траплялося бачити шовк, що коштував дешевше, ніж у Вільні льон, а перець дешевше солі».

Пізніше цю фразу про шовк, перець, сіль та льон часто повторювали.

Але не самою тільки торгівлею жило місто. Київські ремісники та виготовлені ними товари мали високу репутацію, поступово ж — і саме з перших десятиліть XVII століття починаючи, — Київ стає також культурним та освітнім центром.

Нічого дивного, що такі умови — і чималі шанси, які Київ надавав своїм жителям, і той підвищений ризик, на який вони наражалися, — притягував до міста своєрідний елемент: людей енергійних, не без авантюрної жилки, таких, що в разі чого вміли захистити себе і свої права. Можна сказати, що «українність» у значній мірі сформувала характер тодішніх киян.

Київський спосіб життя

Вживаючи тепер слово «міщани», ми маємо на увазі не вельми привабливий типаж: людей доволі обмежених, примітивних у всьому, що не зачіпає їхньої безпосередньої вигоди, без крихти лицарських цнот. Але подібна оцінка глибоко помилкова: наші міщани аж ніяк не могли бути такими. Тим паче міщани київські.

З історичних документів ми довідуємося, що вони несли військову повинність нарівні з «лицарством», — представниками тих станів, які начебто були зобов'язані захищати всіх інших — під їхньою опікою міщани і селяни мали вести хоч нудне, але спокійне життя.

Однак — не вели. Мусили споруджувати укріплення, мусили, у разі воєнної небезпеки, відбивати ворожі напади або ж захищати певні ділянки міських укріплень, вже зарані закріплені за певними ремісничими цехами. І це не згадуючи про те, що часто вони з-під захисту стін рушали в широкий світ, наприклад, заради торгівлі, а тодішні купці неодмінно мусили бути також і воїнами.

Не могли міщани ігнорувати також такі аспекти життя, як освіта, культура, релігія (зайве навіть нагадувати, що для людини Середньовіччя освіта та культура тісно перепліталися з релігією). Ми знаємо, яким величезним був внесок львівських, а пізніше київських міщан у становлення української культури. До речі, недурно я згадую тут разом Львів та Київ — не вдаючись у особливості більш ранньої історії, варто зазначити, що нове культурне піднесення Києва в XVII століття почалося з прибуття до нього групи львів'ян — І.Борецького, Л.Зизанія, П.Беринди та інших, які на той час не могли залишатися у рідному місті. Натомість Київ віддячив Львову наприкінці XIX століття, коли вже скрутні тогочасні умови виштовхнули частину киян до Львова — і там вони «переважили шальку історичної ваги та змінили хід і швидкість історичних процесів».

Але це все ще є майбутнім для героїв як «Червоного диявола», так «Первых коршунов», хоча вони, особливо ж ті останні, поклик часу вже відчули. Наразі ж їхній спосіб життя не дуже відбіг від давнього. Бо, зізнатися, це було доволі комфортне життя. Дещо дивно, як на порубіжне місто? Але цілком відповідає історичній правді.

Як ми собі звичайно уявляємо середньовічне місто? Вузькі вулички — не те що перестрибнути, переплюнути легко. Як наслідок — тіснота і антисанітарія. Жодної рослини, тим паче дерева, адже міська територія дорога і за все треба платити податок. Зате величні готичні собори. Ну і площа Ринок посеред міста, там же й ратуша.

Для тодішнього Києва характерним було хіба що те останнє — ринок з ратушею. А все решта виглядало зовсім інакше.

Як зрозуміло з попереднього опису, довгий час у Києві було більше території, ніж населення, тому не було необхідності тіснитися на вузьких вулицях. А хоча пізніше населення Подолу збільшилося і ціни на «грунти» пішли вгору, то все ж люди, принаймні заможніші, «жили широко і привільно, як жили у давнину» («Червоний

диявол»). Їхні доми, хоча не надто високі, — Київ ще довго залишався одноповерховим, — були чималими, містили також численні господарські прибудови, властиво, це й не міські будинки були, а наче окремі хутірці-садиби. Довкола таких садиб пишалися буйні садки, — і гості міста, мандрівники-подорожні, не могли ними намилюватися та знайти відповідні епітети для багатого урожаю, який давали ті міські сади. Ба більше, — кияни тримали й худобу, отож та фраза з «Червоного диявола», де «Вже Галя з наймичкою подоїла корів і, закінчивши денну господарську роботу, присіла перепочити і помріяти в сутінках» цілком реалістична. Атож, вийтівна, себто донька київського мера, власноруч доїла корів! А простіші кияни не цуралися й іншої сільської роботи, — огірочки вирощували, скажімо, — недурно ж частина з них офіційно звалася «міськими селянами». Словом, як писав *М. Грунєвег*:

«...йдеш між дерев'яними будівлями і парканами, неначе у багатолюдному селі, покрученими нерегулярними вулицями. Кожен двір має власний великий садок, город і багато будівель для худоби та людей. Все це розкидане тут і там, неначе гониться одне за одним».

Не так зле виглядала справа і з найпростішими гігієнічними потребами. Продовжуючи того ж *Грунєвега*:

«Кожен дім має свою лазню» — і кияни майже щодня у тих лазнях купалися.

Легко здогадатися, що мешканці краю, природні багатства якого люди щойно почали експлуатувати, їжі мали вдосталь. Але тодішні кияни швидше були гурманами, ніж ненажерами, дуже дбаючи про усілякого роду прянощі та приправи. Це й не дивно, адже місто було тими прянощами переповнене.

«Торгівля ознайомила заможних людей з приправами, що ними й відрізнявся багатий стіл від простого. Приправи ці вживалися у великій кількості: з них перець був настільки розповсюджений, що майже вважався загальним знаряддям обміну. До «простого зілля», тобто доступного ціною своєю більш широким колам людності, треба ще додати мигдаль, імбир; ціннішими, значить доступними лише заможним колам вважалися шафран, мускат і мускатний цвіт, каштанчик. До цієї ж категорії «дорожчого зілля» належали й цілющі зілля — калган і глісник; за ласощі для заможних людей ставали фіги й ізюм». (*Ол. Єфименко, «Історія українського народу»*)

Що цікаво, певний мораліст ранньомодерного часу, докоряючи киянам за їхню любов до усіляких приправ, приводив як приклад сусідів-московитів, ті, мовляв, успішно обходяться часником та цибулею!

Не менше дбали кияни про одягу та прикраси, варто згадати сцену з «Червоного диявола», де Галя дуже старанно прибирається, готуючись до зустрічі з нареченим.

«Оперезавши свій тоненький стан шовковою, затканою золотом плахтою і поправивши шитий золотом поділ, Галя одягла ніжно-блакитну шовкову попередницю, темно-червоний оксамитовий спенсер, зашнурований спереду золоченими шнурочками, і ніжно-рожевий оксамитовий байбарак, густо опушений соболем».

Прочитавши цей опис вперше, я подумала було: воістину, лише автор-чоловік та ще у вікторіанську епоху міг накинути своїй героїні такий кольоровий дисонанс! Блакитне, червоне, рожеве, золоте! Але, по-перше, жінка (Людмила Старицька-Черняхівська) теж була співавтором повісті, по-друге, тоді справді так одягалися — і не лише в Києві. Варто б згадати начебто незначний епізод «Первых коршунов», де клієнти крамниці з тканинами практично не цікавляться чорним або сірим, хоч би якісним сукном, а всі, жінки й чоловіки, тягнуться до яскравого.

Якщо ж узагальнити наші знання про побут бодай заможнішої верстви киян рубежу XVI-XVII століть, то вийде таке:

«Дякуючи торгівлі, члени вищої верстви в цю добу мали вже досить багато

різного рухомого майна; розкішну одіж, зброю, прикраси, а саме: шуби дорогі, кереї, сояни з золотими і срібними гудзиками й кошулі, вишивані шовками різними й золотом, дорогоцінні ланцюги, каблучки, шпоньки, намиста, нарешті різну зброю, що дорого цінувалася за її штучну роботу й дорогоцінну оправу. Кожний заможний чоловік тих часів прагнув до того, щоб по силі й змозі придбати собі ці речі. Що ж до хатніх речей в тісному розумінні цього слова, то, здається, вимоги суспільства не були ще дуже високими. Велику увагу звертали на богів і їх дорогі шати — на дорогоцінні оправи для різного роду «святощів», — ці речі, правдоподібно, грали головну роль у внутрішній оздобі хат. Потім заможні люди мали різний посуд, що купували теж більше для оздобы, ніж для щоденного вжитку, келехи, чарки, рострухани, полумиски, рукомії. З речей хатньої оздобы і комфорту треба згадати ще як досить розповсюджені на Південній Русі східні килими, що ними заможні люди вкривали столи й ослони простої, доморобної роботи» (Ол.Єфименко, цитована праця).

Порівняймо це з описом Галиної горнички у «Червоному дияволі»:

«На середину кімнати виступала висока грубка з лежанкою, складена із зелених кахлів; персидський килим покривав кам'яну підлогу; такі ж килими висіли і на стінах; біля стін стояли низькі канапки, покриті особливими килимками — коцями і червоним сукном; біля образів теплилася срібна лампадка».

Що цікаво, навіть така порівняно дрібна деталь, як венеціанське дзеркальце, куплене війтом для доньки за великі гроші і дуже нею ціноване, — і та історична! Наприклад, багата панія Марія Гольшанська теж мала лише одне люстерко, окремо відмічене у списку її рухомого майна.

Отож можемо впевнено засвідчити: побутові описи та сцени у «Червоному дияволі» не вигадані, а загалом відповідають реаліям XVI сторіччя.

Гаразд, а як же виглядав соціальний устрій тодішнього Києва? Хто, скажімо, управляв містом, хто обирав чи призначав урядовців?

Війти, воєводи, бурмистри, райці, лавники

І цьому аспектові міського життя приділена значна увага — і теж у згоді з тодішніми науковими уявленнями. Всі знають, що ранньомодерні українські міста управлялися за магдебурзьким правом (навіть спростивши його назву до «майтбургії», а це вже ознака того, що і слово, і поняття міцно закоренилися). Але, якщо ми уявимо собі, що, згідно із цим правом, усі міські урядники, включаючи голову міста, вільно обиралися, то помилятимемось. Аж так добре не було.

Жодного загального правила щодо компетенцій-виборності війтів не існує. Так, починаючи з кінця 16 століття війтів дійсно часто обирали. Звісно, переоцінювати тодішню демократію не слід, не були то ні загальні, ні рівні вибори, все залежало від розкладу сил у тому прошарку заможного населення, з якого переважно і рекрутувалися правлячі кадри міської верхівки. Але до того доволі довго право самим обирати війта надавалося лише в особливих випадках, як привілей для міст. А поза тим війтівська посада, забезпечена чималим маєтком, розглядалася як нагорода і вислуга.

Цитуючи згадувану вже книгу Н.Білоус: «У XV-XVI ст. війтівства надавалися великим князем литовським в основному представникам військово-службового стану як «жовнірський хліб» у нагороду за службу (...) У містах Речі Посполитої війтівства становили вигідний об'єкт, яким королі охоче розпоряджалися на користь своїх вірних слуг. Траплялися випадки, коли війтівство переходило до рук короля кадуковим правом після смерті особи, що його тримала, а король надавав цей уряд шляхтичам за особливі заслуги. В інших випадках король офіційно викупував війтівство і надавав його на визначений привілеєм термін». (Тому й трапилося так, що наприкінці XVI ст. більшість міських війтівств опинилася в руках магнатів та заможної шляхти, далі

цитую Н.Білоус)

Або ж багаті міста самі викупували війтівство і тоді вже самі урядували, як хотіли, себто, як їм давали змогу урядувати воєводи та підвоєводи. (Як пам'ятають читачі «Червоного диявола», стосунки між цими різними гілками влади, себто війтом і воєводою, точніше, підвоєводою, були доволі напруженими.)

Зазначимо, однак, певну особливість Києва порівняно з більшістю інших міст РП. Чи то «українне» становище міста спричинилося, чи характер його мешканців, але накинути киянам «призначених» війтів не вдалося (хоча такі спроби були!), а компетенція війтівської влади значно розширилася. Війт звільнявся від присуду воєводи і підлягав безпосередньо королю.

Починаючи щонайменше від 1570 року кияни здобули привілей на безперечне право самим обирати своїх війтів, у відповідному документі значилося, що такою була «стародавня традиція». Правда, вірити безоглядно цим запевненням про традицію не варто, це «протокольна фраза», а все ж київські міщани, як уже згадувалося, вважали право на «власного війта» цілком природним. Отож, коли їм у 1593 році спробували накинути певного шляхтича-землевласника Еразма Стравинського, вони повстали згуртованими рядами і за три тижні зуміли позбутися прибуди. Війтом став київський городянин, довголітній райця, що вже й раніше виконував війтівські обов'язки, — наш добрий знайомий, один із героїв «Червоного диявола», Яцько Балика.

Київський війт мав чимало проблем із «держадміністрацією», себто воєводою, а, радше, його намісником — підвоєводою. І це теж цілковито відповідає історичним реаліям. Причиною таких непорозумінь були не тільки особисті незгоди, але й брак чіткого розмежування компетенцій різних гілок влади, простіше кажучи, кожен намагався втрутитися у справи, що, як вважали опоненти, були їхнім виключним доменом.

Отак виглядала справа з війтівством. Оскільки ж тільки війтом міська адміністрація, звісно, не обмежувалась, то згадаємо ще інших членів київського самоврядування. Це бурмистри, райці та лавники. У тексті «Червоного диявола» усі вони часто згадуються.

двері знову заскрипіли протяжно й жалібно, і в залу по трьох кам'яних сходинах спустилися двоє поважних райців. Вони мовчки поклонилися війтові і зайняли свої місця на довгих давках біля столу. Ще і ще раз скрикнули двері, впускаючи сивих достойних городян, панів райців та лавників (Лавник соответствует нашему гласному, а райца — советник — члену управы. (Прим. першодруку).)

Шановні міщани і городяни, бурмистри та райці, уся річ посполитая київська

Далі приведу кілька цитат з книги Н.Білоус:

«У міських актах вони (лавники) згадуються також як «лавниці», «присяжники», «присежники», а колегія — «лава» чи «лавиця».

До компетенції колегії лавників або лави, очолюваної війтом, входив, як правило, розгляд кримінальних справ: убивств, розбоїв, грабунків, крадіжок і т.п.»

Згідно з нормами магдебурзького права, лава як судовий орган мала бути відокремлена від міського уряду, оскільки вона була органом, який існував при війті».

Себто, лава — не те саме, що рада, це, кажучи по-сучасному, різні гілки влади, але тісно переплетені. На запрошення ради, лава з'являлася на її засідання, лавників і радників (принаймні, у Києві) обирали того ж дня, рада обирала лавників і часто з лави переходили до ради.

Натомість рада була найвищим органом міського самоврядування і займалася переважно цивільними справами: суперечками за спадщину і майно, дрібними

злочинами.

Раду очолював бурмистр, бурмистри часто змінювали одне одного (в Києві — раз на квартал), тому Яцько Балика, війт, звертається до них у множині — «бурмистри та райці».

У разі відсутності війта його міг замінити чинний бурмистр.

На завершення додам ще одну цитату — хто саме міг бути обраний радником-райцею. Згідно з «Порядком міських судів у Короні Польській» — чоловіки віком від 25 до 90 років, що постійно мешкали в місті, не багаті і не бідні, а середніх статків, не зрадники, не лихварі.

Непогане правило.

Цехмайстри, майстри, підмайстри, челядники та учні

Слідом за ними виступили цехи. Перед усіма, одразу ж за хоругвами, пройшов цех золотарів. Мартин ішов першим, несучи на золоченому деревку велике знамено, на якому з одного боку була зображена храмова ікона цехової церкви, а з другої — на червоному полі золотий ланцюг. Слідом за ним йшов цехмайстер, поважний сивобородий старець, за цехмайстром йшли майстри, а вже за ними — підмайстри й учні. За цехом золотарів пройшов цех кравців. Знамено ніс молодий цеховик. З одного боку знамена було зображення Миколая Доброго, а з другого красувалися величезні ножиці, наперсток і голка... Цехмайстер, майстри і підмайстри йшли у такому ж порядку. За кравцями пройшли кушніри з горностаєвою мантією, зображеною на блакитному тлі. За кушнірами рушили шевці з великим чоботом, зображенням на жовтому оксамиті, далі йшли сидлярі, столяри і теслі, каменярі, і перед зачарованими очима городян довгим ланцюгом розгорталася цехова процесія: мерехтіли строкаті знамена із зображенням інструментів ремесла з одної сторони та іконою патрона — з іншої; неквапом виступали цехмайстри і майстри. («Червоний диявол»)

Годі заперечувати, що цехова система була основою всього функціонування середньовічного європейського міста. Більше того, приналежність до цеху для окремо взятого городянина визначала не лише професію, а й ледь не весь життєвий шлях. І це стосувалося не тільки окремо взятого цеховика, а й усієї його сім'ї. Заміжні жінки і ще незаміжні дочки були наче кооптованими членами цеху чоловіка або батька (наприклад, «Для чого до Пріськи Горбачівни із шевського цеху диявол цюночі прилітав?»). Не вдаємося у причини прильоту диявола, але Пріська теж, очевидно, розглядається як приналежна до шевського цеху). Тим паче сини успадковували батьківську професію, дуже рідко зважуючись її змінити.

Але самого факту народження «в цеху» було недостатньо, слід ще було пройти тривале і нелегке навчання. Хлопчиків у 10-12 років віддавали «в учні» до поважного старшого майстра, зазвичай, таких учнів у одного майстра було кілька (число учнів суворо регламентувалося цехом). Особливо важкими були перші роки, коли бідний хлопчина мусив виконувати всілякі накази не те, що майстра, а й пані майстрової і навіть старших від нього учнів.

Через років два, пройшовши необхідну школу послуху, учень починав уже освоювати ази професії. Коли дещо підучився, то ставав челядником і допомагав майстрові у професійній діяльності. Нічого й казати, що розглядали його як дармову робочу силу, не платили ні копійки, скупі годували і ще скупіше одягали.

Весь цей процес науки називався терміном, тривав він, аж доки кандидатів в майстри не виповнювалося років 20 (якщо він раніше не втік, не помер від якоїсь хворості чи просто через недогляд). Термін загалом розглядався як свого роду неволя, недаремно той момент, коли він урешті закінчувався, поточно звався «визволенням».

Вчорашній учень здобував звання підмайстра і міг уже працювати на себе самого. Але для повноти освіти варто було б ще попрактикуватися у чужоміських, а то й чужоземних майстрів. Наші українські майстри часто вибирали для таких студій Німеччину — зі зрозумілих причин. Звалося це «мандрівкою», «вандрівкою», «вендрівкою» — від німецького слова Wandern з таким самим значенням. Отаку «вандрівку» відбув герой «Червоного диявола» і, слід відзначити, хоча й нелегко це було, то все ж справа того варта.

Повернувшись додому із закордонних мандрів, які зазвичай тривали рік-два, вчорашній підмайстер мав ще представити на загальний огляд свій особливо вдалий виріб, званий «штука містеріум», влаштувати для членів цеху святкову вечерю-коляцію і лише після цього визнавався повноправним майстром. А тоді вже, як дещо іронічно висловилося одна з героїнь повісті «Червоний диявол», Богдана Кошкодівна, «Підмайстер, ну, приїде, майстром стане... і там уже років через двадцять цехмайстром виберуть».

Якщо виберуть, то це вже дуже високий щабель кар'єри. Із цехмайстрів складалися органи міського самоуправління. Звичайно, цехмайстри були дуже невбогими людьми, а ще, у разі чого, мали в своєму розпорядженні чимало людності. Цілий цех.

Бо цех, як вже мовилося, не лише робота і професія, це й усе інше життя. Переважно члени одного цеху селилися на одній вулиці, яка діставала назву Слюсарської чи Шевської, чи навіть Різницької. Щоправда, для Києва, через особливості міської забудови, це було радше нехарактерно, але в багатьох галицьких і негалицьких містах та містечках такі вулиці залишилися досі.

Всі цеховики ходили до однієї церкви, а святий патрон такої церкви ставав начебто їхнім професійним покровителем. Мали свої хоругви, свої знамена.

У небезпечних містах — а Київ, через постійну татарську загрозу, був високонебезпечним, — цеховики мусили виконувати також військову повинність, захищаючи певну частину міських мурів. Зазвичай, ту, до якої примикала їхня діляниця. Якщо там була брама, то часто браму називали «за цехом»: Ткацькою чи Лимарською.

Цех був не лише місцем навчання, а й своєрідною профспілкою: за рахунок внесків формувалася каса, з якої потім надавалася допомога недужим майстрам або ж, у разі їхньої передчасної смерті, вдовам і сиротам.

Раз на рік цех влаштовував бенкет, званий «кануном», зазвичай це було на празник святого покровителя.

Отож, як бачимо, дійсно всеохопна організація. Недурно Мартин Славута, головний герой повісті «Червоний диявол», поставши перед необхідністю забирати кохану дівчину і тікати в інше місто, не зважився це зробити: адже тоді *«пропадуть усі старожитні маєтки і права»*. А не думайте, що Мартин був боязким або ж замало кохав свою Галочку!

Поза тим, цех — і то було його ледь не головне призначення — мав не допускати до професії конкуренцію: усякого роду «партачів». Партач — це, власне, і значило «окремішній», «позацеховий». Могли ними стати ті, що з якоїсь причини не витримали суворой цехової освіти. Або ж цілком повноправні майстри, але з іншого міста, яке вони змушені були покинути. Далеко не завжди з романтичних причин, частіше через релігійне чи інше переслідування.

Цехи мали свої кваліфікаційні комісії, свої професійні суди і якогось бракороба могли суворо покарати, навіть виключивши з цеху.

Легко здогадатися, що певні риси цехової системи: закритість, клановість, суворе регламентація, що мала на меті виключити усіляку конкуренцію між окремими

цеховиками та цілими цехами, нерівноправність членів цеху, — з часом перетворили її на гальмо прогресу. Образно кажучи, цехи були пристосовані для того, щоб створювати невеликі партії дуже якісного товару, тим часом життя вимагало великих партій недорогого і, щонайвище, «прийнятного». А вже промислова революція змела ту цехову систему остаточно. Хоча, як подумати, могла б вона собі й досі існувати, саме для випуску виробів дуже трудомістких, сказати б, ексклюзивних і, звісно, дуже недешевих.

Вечірні вогні, шинки та капщизна

Чомусь авторів історичних творів хвилювала тяжка доля ранньомодерних киян, яких невблаганний закон в особі чи то воєводи, чи то якогось іншого урядовця змушував ввечері гасити світло. От Ів. Кочерга у цікавій, хоча вельми фантазійній драмі «Свіччине весілля» обігрував цей сюжет, та у «Червоному дияволі» він згадується.

Заборона на вечірні вогні як така не була нічим незвичайним для тодішніх міст, її метою було мінімізувати небезпеку пожежі. Врешті-решт, кияни ще з часів великого князя Олександра одержали грамоту, згідно з якою догляд за світлом — прерогатива війта, а воєводі чи кому іншому нічого втручатися в цю справу.

Також, коли в ночі с огнем на месте в домех сиживали, за то на них воевода бирувал; ино мы то им отложили: нехай о том войт видает, как мает то в грози мити

Однак наявність такої серйозної грамоти не заважає підвоєводі таки пхатися куди не слід, намагаючись погасити ті злочасні вогні.

Хай там як, а заборона на світло начебто справила певний вплив на формування національного характеру киян. Як запевняє певна історична легенда, тоді-то вони набрали смаку до тривалого висиджування у шинках, де світло було, хоч і нелегально:

— Вогню? Боже сохрани! Я й так боюся, щоб не видно було світла на вулиці, а то як помітять бурмістри світло в таку пізню пору, одразу з мене штраф заберуть! («Червоний диявол»)

Жарти жартами, але кияни ранньомодерної епохи дуже всерйоз переймалися питанням про київські шинки і правом шинкувати на території міста. Монопольне право на це шинкування і на заборону будь-якої торгівлі горілкою без дозволу міської влади вони мали від кінця XV століття, сплачуючи за це право спеціальний податок, званий капщизною. Але деякі особи, що претендували на особливе становище, усе-таки порушували монополію, або запевняючи, що торгують не на території міста (ніхто точно не знав, де ця територія закінчується), або ж добивалися, щоб підвладні їм ділянки виводилися з-під міської юрисдикції (така територія звалася юридикою). Це серйозно зменшувало міські прибутки і обурені кияни жалілися королю, що не в силах сплачувати капщизну. Хто пригадує, у «Червоному дияволі» війт дуже переймався цією проблемою. Так воно було й історично.

Як подумати, то кияни з такою ж пристрасстю сприймали питання про те, кому належать київські шинки, як і про те, кому належать київські храми. Але це останнє заслуговує окремого розгляду. Ми ж поки що розглянемо певний ідеологічний пункт.

Добра давнина і грізна новина

Ми звикли до уявлення, що з бігом часу становище основної маси людей, їхній

рівень життя й добробуту та соціальний устрій покращуються. Хоча й нарікаємо інколи на занепад звичаїв порівняно зі старими добрими часами, все-таки не дуже б хотіли у ті добрі старі часи перебратися. І загалом віримо у науковий, технічний, суспільний та всякий інший прогрес.

Варто б, однак, пам'ятати, що ця ідея прогресу є доволі свіжою, сформованою чи не в добу Просвітництва. В попередні історичні епохи люди думали зовсім інакше. Античність вірила у золотий вік на початку існування світу, який потім змінився іншими віками, кожен гірший за попередній, аж до найгіршого, залізного, що вже припав на їхню долю. Людина середньовіччя і раннього модерну протиставляла давнину новині. Давнина була доброю, випробуваною часом, суголосною потребам та звичаям, новина — щонайменше підозрілою, а то й відверто зловісною, нічого доброго вона не приносила, від неї слід було забезпечуватись та захищатися.

Це загальне уявлення домодерної Європи і, мабуть, усього домодерного часу взагалі, однак кияни XVI століття мали особливі причини протиставляти давнину новині, віддаючи рішучу перевагу цій першій. У майже забутій, замерхлій, але все ще живій десь у глибинах історичної пам'яті давнині залишався золотий Київ з могутніми князями, величезна держава, знана і шанована у всьому світі, прекрасні храми, розкішні будівлі, — годі було сумніватися в їхньому існуванні, адже досі залишилися їхні сліди та руїни.

Повільно відходив у давнину Київ литовської доби, — з добрими толерантними князями і королями, які дбали про місто, давали йому всілякі пільги та привілеї, не чіпали усталених форм життя, не накидали величезних податків. Забувалися, натомість, розорення, пожежі, епідемії та інші нещастя, які не щадили той давній Київ.

Новина, навпаки, не обіцяла нічого доброго. Кожен новий податок майже офіційно звався «новиною». Новина — це приходні з підозрілою репутацією, які неспроможні засвоїти добрі та узвичаєні норми міського життя, хочуть лише використати Київ наче драбину, якомога швидше забагатівши і забравшись де-інде. Це нові релігійні конфесії та рухи, які не миряться з давньою вірою і ставлять місто на межу, а то й за межу релігійних воєн, — ще й яка новина для Києва, який навіть християнство прийняв доволі мирно, без великих заворушень. Це стрімке збагачення одних і збідніння інших. Нерозумні, навіть смішні моди, потяг до зайвої і шкідливої розкоші, забування доброго давнього у погоні за ефемерними одноденками.

А пройде ще кілька десятиліть, над Києвом прокотиться нова історична буря, змінивши його до невпізнання, — і зітхне якийсь коментатор, читаючи про дрібну судову справу кінця XVI століття: «Тоді добре було на сім світі мізерним».

Все це речі загальновідомі і часто описані (зокрема, про протиставлення новини і давнини багато писала *Наталя Яковенко*, скажімо, у своїй книзі «Паралельний світ»). Але варто б звернути увагу, як ця ідея відбилася на сторінках «Червоного диявола».

Ще й як відбилася, ледь не з самого початку пан вїт у видозміненій формі, цитує відомий, хоч і пародійний витвір на захист давнини — «Промову Івана Мелешка, каштеляна смоленського».

«Чи ж так було у добрі старі часи? Жили собі люди просто, зате сито. Ніяких цих нових звичаїв не знали. Пили мед та пиво, горілку дзюбали, а ні тих угорських, ні мальвазій і знаку не було. Їли добре по-старожитньому кашку з грибками, чи вареники, чи гуску з капустою, а на свята і кашу рижову з шафраном та дзіндзівером, а тепер спорудять усяких цих легумін та паштетів: наче гори стоять! А хоч би й одежа: мудрує вельможне панство, а за ним і городяни тягнуться. І людям соромне, і богу противне носити стали: черевики на високих підборах, шапки-магерки, кунтуші усілякі! «Ех, — махнув вїт рукою, — не так жили у давнину, зате міцно стояли за

свої привілеї, за свої права, — усі, як один!»

А оригінально було так:

«Торты гетые цынамоном, мигдалами цукроваты. А за моей памети прысмаков гетых не бывало! Добрая была гуска с грибами, кашка з перчыком, печонка з цыбулькою или чосныком, а коли на препышныє достатки — каша рыжовая з шафраном! Вина венгерского не заживали перед тым. Малмазию скромно пїяли, медок и горѣлочку дзюбали. А грошы подостатком мѣвали, муры сильныє муровали и войну славную крѣпко и лучшей держали как тепер». (Іван Мелешко. Промова на Варшавському сеймі 1589 року, насправді ж це не сеймова промова, а тогочасна пародія на неї.)

І хоча ця промова, вочевидь, писалася для розваги, звідси і скромна мальвазія (насправді одне з найдорожчих тогочасних вин) і куплений у Києві на тандеті (дешевому ринку) годинник — для того часу високотехнологічний продукт, витвір високої науки, яким зовсім не на тандетах торгують, то все ж загальний спосіб мислення відтворено правильно. Справді, навіть ганятися за модами, якщо і давній одяг був гарним та зручним, — недурно ж Галочка-війтівна, намагаючись якомога гарніше прибратися для зустрічі з коханим, переглядає не лише свої, а й материнські і навіть бабчині убори. І, з'явившись на людях, викликає загальне захоплення городян.

Але коли б то річ зводилася лише до недоречних мод!

«— Скажімо, що війт наш славний і твердо за наші права стоїть, і давнини міцно тримається, та куди йому проти цих собак!

(...)

— Нехай повернуть нам наші давні вольності, яких ми заживали за старих королів, — вів далі війт, — щоб знову все сталося у славному городі, як і здавна було!

(...)

«Правда, нема таких маєтностей, які от тепер придбав собі Ходика, зате давнє добро, дідівське, чесно нажите, а не награбоване, як у тих харцизів!» Війт сердито стукнув палицею по снігу. Ех, не лежить його серце до цих нових людей, себто, отак не лежить, а що поробиш? Дожився, пане війте, до краю, довелося на старості літ у Ходики допомоги шукати, до нових звичаїв звикати...

(...)

— Старе, старе!! — війт усе більше і більше гарячкував. — Старе тепер нікому непотрібне... Нове йде... Та коли б ти старе пам'ятав, то не смів би такі речі серед вулиці вести!»

Що ж, цього разу давнина наче перемагає.

«Будемо жити, як здавна бувало! Ти за нас, а ми за тебе будемо стояти, як досі стояли і як здавна стояла наша київська земля!

Житимемо старим звичаєм, без сварок і суперечок.

— Гей, панове городяни київські, цехмайстри, майстри і підмайстри, кушніри, золотарі та кравчики, — гучно кричав пан війт, скликаючи гостей, — ковалі, сідлярі і шевчики, чоботарі та каменярі, столяри і теслі, олійники, воскобійники, всі почесні крамарі та городяни київські, всіх прошу на широкий двір, на веселий пир старожитнім звичаєм, давнім звичаєм, як бувало і за наших дідів та батьків. «Яко мы никому не велим старовыны рухати, а новыны уводиты».

Та ба! Ми-то добре знаємо, що перемога ця тимчасова і більше уявна, адже новина вже з усіх сил грюкала в двері. А то й пробиралася потихеньку до самого серця міста, часто запевняючи при цьому, начебто єдина її мета — захистити добру святу давнину.

На цьому етапі обговорення можна вже визнати, що загальне тло київського міського життя описане. Пора нам братися за персоналії. Сподіваюся, що цей опис виявиться цікавішим. Адже хоч би як ставитися до тодішніх киян — мали вони чимало вад! — то одне безсумнівне: їхнє життя не було ні нудним, ні убогим. Навпаки, якби зібрати докупи усі ті пригоди, що випали на їхню долю, і ті авантюри, які часто самі вони й влаштовували, то вистачило б на цілу пригродницьку бібліотеку.

Ми, однак, не піддамося спокусі романтизувати дійсність, а писатимемо все суворо і згідно з правдою.

Наскільки це можливо.

Яцько Балика та інші київські війти

(Приведені у цьому підрозділі відомості та цитати, які не мають спеціальної відмітки, взяті з не раз уже згадуваної *книги Н.Білоус.*)

Першим київським війтом, відомим нам з документів, був Ганко Онкович Михайлович (згадується у листі-посесії від 15 квітня 1542 року). Серед інших війтів важливими для нашої теми (себто підведення історичного фундаменту під цілком начебто авантурні повісті) є такі:

Семен Мелешкович, посідав війтівський уряд у Києві, починаючи з березня 1548 року. «Семен Мелешкович належав до відомої заможної міщанської родини».

«У 1566-1567 рр. на війтівському уряді перебував Василь Черевчей. Уперше в ролі міського урядника він виступає у березні 1548 р., а в 1562 р. згадується як бурмистр. В.Черевчей належав до відомої київської міщанської родини, представники якої в різні часи обиралися радцями».

«Із середини 1576-го до кінця 1580 р. війтівський уряд посідав брат колишнього війта В.Черевчея Федір Черевчей».

Після Черевчея війтувало ще кілька «добрих зацних» городян, але ми поспішаємо перейти до нашого знайомого, себто Яцька Балики.

«Яцько Балика — представник однієї з найбільш відомих київських міщанських родин XVI-XVII ст., імовірно, син замкового міщанина Павла Балики. Будучи міщанином-війтом, він уживав шляхетський герб «Абданк».

Перш, ніж посісти найвище становище у міському уряді, Яцько Балика пройшов усі шаблі управлінської драбини, уже «з 1575 року обирався радцею магістрату».

«Війт сів на своє місце біля стола і задумався. Його сива голова опустилася на руки. Чи то згадався йому той щасливий час, коли він уперше молодим чорнявим радником-райцею увійшов до цієї ратуші, чи то пропливали перед ним довгі роки, проведені у цій, посивілій, як і він, залі, роки втомливої, упертої і переважно даремної боротьби за відчайдушний захист своїх вольностей, своїх старожитніх прав...» («Червоний диявол»).

Але чи такою вже даремною була ця боротьба? Мабуть, ні, а то не бути б йому війтом. Кияни хотіли бачити Яцька Балику головою міста одразу ж після смерті попереднього війта, Федора Волка і вже у 1591 році він виконував війтівські обов'язки. Однак привілей від Сигізмунда III отримав не місцевий висуванець, а шляхтич Еразм Стравинський, начебто як винагороду за довгу військову службу, насправді ж за протекцією брата, Мартина Стравинського, каштеляна мінського і вітебського.

Кияни, в свою чергу, вдалися до звичних засобів позбутися накиненого їм чужака, попросивши допомоги у київського воєводи, могутнього Костянтина Острозького. Врешті, король згодився і привілеєм від 13 червня 1593 року Яцько Балика був затверджений як київський війт. Йому вдалося поставити свого роду рекорд, пробувши на цій високій посаді майже 20 років. Ще дивніше, що впродовж тих років він не втратив загальної симпатії і постійно сприймався як представник «народної партії».

Що ж до родинного і сімейного становища, то Балики начебто були немісцевого — чи то молдавського, чи то татарського походження. Але насправді розібратися з усіма цими давніми родоводами не так легко, походження прізвища (Балика — очевидно, однокорінне зі словом «балик», копчена риба) плутається з походженням людини. Хай там як, але до кінця XVI століття Балики давно вже сприймалися як люди старожили, корінні кияни, заслужені перед містом. А хоч і дуже багаті, то це було чесно нажите майно, власники якого часто і щедро жертвували на громадські справи.

У Яцька Балики було кілька синів, які пізніше теж відзначилися в історії міста. «Його старші сини — Олександр і Созон — зробили кар'єру в міському уряді, а молодший, Богдан (Божко) — деякий час був міським писарем (1608 р.), потім брав участь у війні з Московською державою (1608-1613 рр.), про яку залишив спогади. На думку В.Антоновича, Я.Балика мав ще й четвертого сина — Діонісія, якого після смерті батька міщани начебто висунули на уряд війта, що не підтверджується джерелами» (На думку *Н.Білоус*, яка опирається на вже згадуваний «Київський літопис», Діонісій — це друге, «церковне» ім'я самого Яцька).

Нам, однак, цікавішою була б панна війтівна. Була й така, аякже, хоч не єдина дитина, то все ж єдина війтова донька. Щоправда, не Галею звалася, але це вже порівняно дрібниці.

Балики, хоча й міщани, уже чимало нобілізувалися, як бачимо, і приписалися до герба і поріднилися зі шляхтою, навіть княжої гідності. Не такі, звісно, князі, як Острозькі, дрібнішого поміру, а все ж Рюриковичі! Якось невідома нам з імені Баличанка стала дружиною Дмитра Денисовича. Грози-Хованського (згадується в «Українській шляхті» *Наталі Яковенко*), а так само за князів повиходять заміж внучки Яцька Балики.

Самого ж Яцька під кінець життя спіткала особиста трагедія — він «с преїзрена Божего олснул» — осліп. Тож-то у «Червоному дияволі» так часто згадуються його сірі, широко розплющені очі... Саме ця хвороба і змусила його покинути війтівську посаду.

Натомість Балиці і його потомкам пощастило в іншому — пізніші історики та історичні романисти були до них прихильними і зображали загалом у позитивному світлі. А це, повірте, не так часто траплялося! Принаймні, більшість наших наступних історичних персонажів аж надто доброї оцінки не заслужили.

Ян Аксак та інші Аксаки

Київський підвоєводій, той сам, що так довго чинив усілякі капості городянам, зокрема ж славному війту, а потім із ним помирився, пообіцявши добре притиснути зловмисного Ходику, ніде не названий на ім'я. Однак саме ця остання обставина, себто явна ворожнеча з кланом Ходик, а ще час урядування (1592-1600 роки, що відповідає часу перебування на війтівській посаді славетного Яцька Балики) дозволяє нам запідозрити в якості його прообразу київського підвоєводія, пізнішого київського земського суддю, Яна Мартиновича Аксака. Якщо це справді так, то нехай не введуть читача в оману описи володаря Київського замку як підстаркуватого бонівана, єдиними інтересами якого є залицяння до пишнотілої удовички та сусідська війна з

різними городянами. Ого, був то чоловік дуже прикметний, чого-чого, а різних помислів йому не бракувало. Навпаки, саме ті його помисли і могли б стати основою авантюрної історичної епопеї з початку XVII сторіччя, яку, може, хтось колись напише.

Але давайте по порядку. Ранньомодерна людина не існувала «сама собою», неодмінно будучи частиною своєї родини і роду взагалі. Як із цим було в Яна Мартиновича? Скажімо, від яких предків походив? Вельми важливе питання для тогочасного шляхтича, з володарями найвищих титулів включно. Вони любили бачити своїх протопластів у найвідоміших героях античної історії. Скажімо, рід Могил записав у свої предки Муція Сцевола.

Гаразд, то королята, претенденти на престол, тут, що називається, становище зобов'язує. Здавалося, родам не таким значним годилося б задовольнитися скромнішими предками, навіть якщо їм дуже прагнеться в такий спосіб бути причетними до античної історії. Куди там — Аксаки, нітрохи не вагаючись, виводили своє походження від Александра Македонського і Демосфена (незважаючи на те, що за життя ці протопласти не палали любов'ю один до одного). Але вже сучасники вважали, що такі претензії непомірні, а саме слово «аксак» звучить якось по-татарськи. Аксаки охоче з цим згодилися і внесли до списку предків ще й Тамерлана — Тимура Кульгавого, бо «кульгавий», начебто, по-татарськи «аксак». А то є і ще одне подібне слово — «аксакал».

На думку Наталі Яковенко, (*Наталія Яковенко, «Україна аристократична», розділ «Аксаки, правнуки Тамерлана»*) Аксаки «прийняли протекцію великого князя литовського Ольгерда разом з опальним династом Золотої Орди Мансур-Кіятом Мамайовичем після поразки Мамає в Куликовській битві». Мамайовичі — то і є пізніші Глинські. Натомість Аксаки згодом поділилися, якась їх частина вимандрувала до Московського князівства, пізніше підправила прізвище на Аксакових — і в 19 столітті один із членів роду прославився тим, що придумав концепцію слов'янофільства і написав на мотив «Красуні й чудовиська» казку, яку назвав «Аленьким цветочком».

А «наші» Аксаки послужили князю Ольгерду і дістали невелику земельну вислугу на Поліссі. У 1515 році в документах згадується Федір Аксак, схоже, що він був не тільки першим «документальним» Аксаком, але й представником першого християнського покоління роду: йому навіть нікого було вписати в дуже престижний Пом'яник Києво-Печерського монастиря через відсутність предків-християн. Дальша історія роду досить типова для литовської епохи. У Федора було два сини: Григорій і Мартин. Згідно із законами князівства, маєток поділу не підлягав. Тому батьківський спадок дістався старшому, Григорію, а менший, Мартин, вирушив робити кар'єру до столиці — Вільні. Там він здобув протектора в особі канцлера Миколая Радзивілла. Тим часом Григорій Аксак помер, Мартин повернувся додому, відсудив спадок від братової Овдотії, а племінники, якщо вони були, невідь-де поділися. У самого Мартина були два сини, менший, Михайло, загинув у сутичці з татарами, а старший, Ян, — це і є наш Ян Мартинович Аксак.

Швидко зрозумівши, що на батьківському спадку далеко не заїдеш, Ян Аксак подався під крило князя Костянтина-Василя Острозького. І в ході князівської служби проявився талант Яна — геніальний, незрівнянний юридичний хист. Як уже зрозуміло хоча б із сторінок «Червоного диявола», тодішнє право було не дуже легким до використання поєднанням Литовського Статуту, Саксона — міського магдебурзького і звичаєвого права, однак Ян Аксак умів це все запам'ятати, узгодити і використати. Його противники з часткою глузу заявляли, що він найбільш злодійський судовий вирок здатний обставити такими юридичними штучками, що жодному іншому суду не

вдається його скасувати.

Як відомо з історії Острозьких, князь Костянтин Костянтинович у майнових суперечках більше покладався на такі старі добрі методи, як заgonи слуг з вилами, косами і сокирами (якщо вже не просто військо), а також на глибоку переконаність, що йому, представнику майже королівської родини, можна все. Однак часи змінювалися і довелося князю Острозькому оцінити талант свого підлеглого. З одного боку, він Аксак недолюбливав і називав суцїгою, з другого — явно йому сприяв. За протекцією князя Острозького, що певний час справував службу воєводи київського, Ян Аксак став київським підвоєводою, а пізніше — київським земським суддею. Одружився з галицькою шляхтянкою Барбарою Кльонською, народилося в них троє синів — Стефан, Михайло і Марко, словом, все як у людей.

Мабуть, не без княжої допомоги Аксак у 1595 дістав від короля Сигізмунда III земельне надання на Київщині — село Гуляники, пізніше зване ще й Мотовилівкою.

Власне, з тією землею було не менше клопоту, ніж зиску від неї. Часи були бурхливі, представники багатьох родів десь щезали, потім виринали, на один і той же маєток не раз претендувало кілька осіб, причому права всіх були однаково законними. Отак раптом з'явився потомок начебто вимерлого роду попередніх власників Гуляників, Михайло Радзимінський, вимагаючи свого. Почався судовий процес, що загрожував тягнутися десятиліттями...

Але тут у житті Аксака стався крутий поворот, спричинений майже випадковою зустріччю. Ця зустріч дала початок фантастичній судовій справі, достойній навіки бути записаною в аннали як не судочинства, то науки про всеможливі афери й авантюри. Заодно ж інтереси Аксаків зіткнулися з інтересами іншого роду, в дечому навіть на Аксаків схожого.

Ходики

Схожого? До певної міри: Як і Аксаки, Ходики були татарського походження і християнами свіжої дати. Але, коли Аксаки, попри сутяжницькі таланти голови сім'ї, мали репутацію роду порядного, хоча не дуже заможного, то Ходики, цілком навпаки, були неймовірно, фантастично багатими, і дуже, дуже нешанованими. Власне, гіршу репутацію годі собі й уявити.

Так, принаймні, видається нам і, схоже, це заслуга історика В. Антоновича (і пізніше про Ходик писали не раз, хоча здебільшого переказуючи і в дечому підправляючи написане Антоновичем, зокрема, його статтю *«Київські війти Ходики»*, включену до складу цього видання в якості додатку). Антонович Ходик виразно не любив і, мало того, ще й використав історію давно минулих днів для того, щоб засудити й осміяти сучасну йому київську владу, котра, як і кожна київська влада, численні зловживання чинила. Заодно відомий історик ще й дуже критично оцінював міське право, котре ми знаємо під назвою магдебурзького і дуже ним пишаємося. На його думку, це право, що виникло в інший час, в інших умовах і в іншого народу, будучи прищепленим на наш ґрунт, забезпечило не розквіт міст і достойне життя городян, а стрімке безконтрольне збагачення невеликої і тісно спаяної групи міського патриціату, по-теперішньому — олігархів і плутократів. Ніби цього мало, в силу природи речей, на перший план у цій групі висунулися не представники місцевих, закорінених родів, вже через свою закоріненість змушених рахуватися з місцевими звичаями, інтересами інших людей та хоч би зі звичайними моральними приписами, а, цілком навпаки, — приходні, особи безсовісні і ледь не злочинні, нувориші, які живуть одним днем і за злодіяння яких не раз гірко покутують їх потомки. Ходики були саме такими.

Починали вони з дуже низького старту. Якийсь їхній предок на ім'я Кобиз

(тюркське слово, однокорінне з «кобза») був одним із татарських полонених князя Вітовта, згодом приписаних до мозирського замку як замкові слуги. Його потомки охрестилися, стали називатися Кобизевичами і дістали якусь невелику земельну вислугу.

На початку 16 ст. на цю земельну власність претендувало два рідні брати — Федір та Іван. Оскільки за законами князівства земля поділу не підлягала, то вся дісталася старшому брату Федору, а молодший помандрував у світ. Добрався він до Києва, тут поміняв прізвище на Фіц, зайнявся купецтвом і розжився, залишивши чималий масток єдиному синові Устиму. Все б гаразд, але в Устима, попри шлюб з Гальшкою Кошколдівною, представницею заможної київської родини, дітей не було.

І це при тому, що потомків Федора було аж забагато — десятеро, з них восьмеро синів. Прожити з невеликого земельного надання було годі, довелося потрохи підторговувати в Мозирі. Тим часом батько помер, земля відійшла старшому синові, що саме десь воював, торговий заклад — другому по старшинству, решта братії, виділивши придане сестрам, поділила миски і ложки (кожен зі спадкоємців дістав по одній срібній ложці і по дві олов'яні тарілки) та задумалася, як жити далі.

Найхитріший і найрозумніший з братів, Василь, згадав про київського родича. Він вмовив ще двох своїх братів, Федора та Йова (Івана), продати спадок і разом з ним рушати до Києва. Грошей, правда, забракло, тоді братчики грабунком відібрали ту частку, що мала би дістатися старшому брату (він ще довго з ними судився), з тим і помандрували.

Київський родич зустрів їх привітно, допоміг обжитися і знайти собі заробіток на перший час. Але, якщо він думав, що родичі займуться чесним ремеслом і торгуватимуть, за його прикладом, зі Львовом, Кримом, Молдавією, а то й Москвою, то помилявся. Братчики, особливо ж Василь, хотіли всього і відразу.

А щастило цьому Василю так, ніби за допомогою нечистої сили. Що там — йому допомогла навіть чума, епідемія якої в 1572 році зачепила Київ. Заразившись, майже вимерла заможна родина київських міщан Митковичів, вижили тільки донька Євфросинія, звана Посею, і її брат Федір, тоді малий хлопець. Василь Ходика був єдиним, хто відважився їх відвідувати під час хвороби — і не встиг магістрат опам'ятатися, як Пося і Василь оголосили про свій шлюб, а заодно Василь пред'явив права на опікунство над малолітнім Федором Митковичем. Зайве пояснювати, що, дійшовши «зупольних літ», Федір Миткович довго відсуджував свою спадщину і насилу зумів видерти сяку-таку компенсацію..

Після цього скороспілого шлюбу Василь Кобизевич вирішив, що дотеперішнє прізвище вже не відповідає його становищу. Отож став називатися Ходикою — мудрецем чи хитруном, так його історія й запам'ятала.

Звичайно, Василь Ходика подбав про те, щоб увійти до київського магістрату і посісти там гідне місце, от хоч би райці. Але швидко перестав вдовольнятися і своїм купецько-міщанським станом. Він мусив стати шляхтичем!

І став. Завдяки грамоті, виданій нібито ще 1568 року литовським гетьманом Григорієм Ходкевичем про те, що «землянин господарский повету Овруцкого, Василий Ходычич-Кобизевич, отбыл службу военную в два коня». Як уточнює Антонович, 1568 року Василь Кобизевич жив не в Овруцькому повіті, а в Мозирі, і не називався ще Ходикою. А трохи пізніше, 1589 року, з'явилася ще одна королівська привілеія, яка твердила, що брати Василь, Федір та Іван Ходики-Кобизевичі неабияк відзначилися під час московської війни при королі Стефанові Баторію. Брати, звичайно, далі Києва не бували, а привілей, як писали їх противники, купили за гроші, вкрадені у магістрату — «за гроши меские киевские выправили шляхецтво». А по дорозі до омріяного шляхетства Василь Ходика ще й гарбав, де попало, так втрапило йому в руки село

Криничі неподалік Києва. Захапавши Криничі, він ще раз перейменувався, щоб вже зовсім позбутися цього плебейського Кобизевича, і став називатися Ходикою-Криницьким. А його син — і попросту Криницьким.

Траплялося йому грабувати й монастирі, на що тодішнє суспільство дивилося досить криво (попри те, що городяни вічно судилися з монастирями за ярмарки і шинки); дрібнішу шляхту та й інших міщан. І тут вони з Аксаком і зійшлися: Василь належно оцінив юридичні таланти Яна Аксака і став його клієнтом. Спільно вони облаштували чимало сумнівних справ, аж доки Аксак не вирішив, що годі, треба й про себе подбати. В нього тоді в розпалі був судовий процес за Мотовилівку, в Ходики — у такому ж стані інша судова справа, яку я, не вигадуючи нічого, назву, слідом за Михайлом Старицьким «тяганиною за Басань».

Ми ж поки що переведемо подих і вирішимо, як нам оцінювати дотеперішню діяльність Василя Ходики, він же Кобизевич, він же Криницький. Хтозна, можливо, вмілий біограф зумів би все це перетрактувати у позитивному руслі, підкреслюючи такі риси свого героя, як безсумнівну енергійність, гострий розум, неабияку відвагу (для того, щоб увійти в зачумлений дім, потрібна була не менша відвага, ніж для битви із найлютішим татарським загоном). Та й, зрештою, хай би в який спосіб Василь Ходика одружився з Посею Митковичівною, не схоже, щоб цей шлюб виявився невдалим. Навпаки, якщо виходити з кількості потомків (доньки Настасія, Людмила, Тетяна, Богдана, Олена, син Федір) і виразної турботи батька про їхнє майбутнє (дочок віддав заміж за добрих шляхтичів, синові залишив велике майно і шляхетський титул), то все виглядало непогано. Що ж стосується майнових суперечок із братом дружини, то такі суперечки, навіть між найближчими родичами, не були рідкістю в його часи і траплялися також у цілком шанованих Балик.

Тим часом, ми добралися до ключової частини оповіді.

Тяганина за Басань

Це щось таке фантазмогорійне, що з цього історичного епізоду запросто вдалося б зробити наш варіант діккенсового «Холодного дому» і «Золотого теляти» водночас, а ще залишилося б досить матеріалу для Бальзака і Дюма. Не те, щоб про «басанську справу» нічого не писали, ... але не вадить все впорядкувати і нагадати. Правда, тут і серйозні історики суперечать одні одним, а то й собі самим, ну, але що вже вийде.

Отож: 16 століття було часом колонізації областей, які спустили від татарських набігів, у тому числі південної Київщини. Одній такій території особливо не щастило: рід за родом, почавши на ній господарювати, вигасав. Між тим, земля була багатою і за спокійних мирних умов не поступалася б удільним князівствам. Хай там як, але на ній виникли і заселилися містечка Басань та Биків, а при них — ще дев'ять сіл. Однак черговий власник, залізши в борги, в 1578 р. продав цю маєтність київському городянину Андрію Кошколдовичу. Отак у нас з'являється ще один рід багатих київських міщан — Кошколдовичі, — теж посвоячений з київським патриціатом. Сам Андрій був зятем київського віята Василя Черевчея, а з його родичкою, Гальшкою Кошколдівною, одружився двоюрідний брат Ходик, Устим Фіц.

Родинні суперечки — річ звичайна для 16 століття: тесть Черевчей і зять Кошколдович судилися через векселі, що стосувалися Басанського та Биківських маєтків. В якості посередників і суддів вони вибрали групу київських райців, у тому числі й Василя Ходику.

Райці підтримали тестя проти зятя, стали вимагати від Кошколдовича документи на Басань і Биків, «і, коли документи були надані, вони не віддали їх

Кошколдовичу, вимагаючи, щоб він спершу вдовольнив претензії Черевчея, а на протести Кошколдовича відповідали побоями під час самого засідання і ув'язнення його в тюрму, де протримали кілька місяців». (В. Антонович, «Київські війти Ходики»). А, коли Кошколдович, за підтримки князя Острозького, врешті визволився з ув'язнення і навіть зумів притягти своїх кривдників до відповідальності, то раптом виявилось, що Василь Ходика зумів викупити у Черевчея спірні векселі та добитися у Кошколдовича заяви, що він відступає усі свої права на Басань і Биків Василеві Ходиці, залишивши за собою лише право на пожиттєве володіння ними.

До такого несподіваного кроку Андрій Кошколдовича змусили міркування, які ми, до певної міри, можемо реконструювати. На колонізацію південнокиївських маєтків потрібні були значні зусилля, час і кошти, а йому, вочевидь, цього всього бракувало. Не менше важило те, що не було в нього синів, а єдиною спадкоємицею виявилася донька, Богдана Андріївна Кошколдівна. Думаю, читачі «Червоного диявола» вже згадали цю панну і зрозуміли, — зовсім не образа на афронт з війтівною змусила Василя Ходику добитися одруження свого брата, Федора Ходики, з Богданою Кошколдівною. Для всього клану в той час була то справа першорядної ваги.

Єдине, що виторгував Андрій Кошколдович, — це обіцянка Василя Ходики, що взамін за маєтки він передасть братові всі свої торговельні та міські справи, при цьому далі усіляко допомагаючи йому. Звичайно, Кошколдовичу йшлося не стільки про зятя, скільки про становище єдиної доньки та майбутніх внуків. Зрештою, ставши землевласником, Василь Ходика так і так мусив зректися торгівлі, оскільки шляхтичу-землевласнику не тільки не годилося, але й суворо було заборонено «ліктем міряти».

Року 1592 Кошколдович помер і «Василь Ходика пред'явив свої права на придбані маєтки. Вдова Кошколдовича, Палагея Черевчеївна, і його донька, Богдана Ходикова, визнали достовірність пред'явленого ним відступного запису. Таким чином, Василь Ходика-Криницький став найбагатшим шляхтичем-землевласником Київського воєводства». (В. Антонович, цитована стаття). Згідно з даною колись Кошколдовичу обіцянкою, Василь Ходика відступив своє місце у магістраті та всі торговельні справи брату Федору, а сам зайнявся землевпорядкуванням, часто при цьому грабуючи сусідів.

Зовсім гладко воно не йшло, 1596 р. з'явився ще один претендент на Басань — королівський секретар Захарія Я(Є)ловицький, який, користуючись безладом у королівській канцелярії, зумів виправити собі потрібні папери. Однак Ходика і Аксак, які тоді діяли спільно, зуміли позбутися Яловицького і добитися ануляції його надання

Але це все було тільки увертюрою і вступом до власне справи, яка розпочалася або останніми роками 16-го століття, або найпершими — 17-го із зустрічі Яна Аксака та певного шляхтича на ім'я — а як, власне, його звали по-справжньому? Начебто Юрієм Семеновичем Рожновським, хоча, може, Юрієм Семеновичем Половцем-Рожиновским. Нібито невелика різниця, а все ж!

Його життя вже й до зустрічі з Аксаком могло бути сюжетом авантюрного роману. Ми ще пам'ятаємо, з якої події в нашій історії почався період козацьких повстань? З повстання Криштофа Косинського. Козацьке-то козацьке, однак і сам Косинський був шляхетського походження, і серед його сторонників було чимало людей такого ж стану. Вплутався в повстання і остерський боярин Юрій Рожновський.

Повстання, як знаємо, було розгромлене, хто з повстанців не загинув, ті або втекли, або повернулися додому. Але Юрію Рожновському повертатися було нікуди: його родову маєтність Рожни на Остерщині конфіскували за участь у ребелії. Пішов безземельний боярин на службу до остерського старости, там мав доступ до канцелярії і от якось втрапили йому до рук папери вигаслого вже більш ніж півстоліття тому князівського роду Половців-Рожиновських. Самі ці князі начебто були потомками

половецького хана Тугорхана, перейшли на службу до Володимира Мономаха і дістали від нього величезні володіння. Потім ці земельні права були підтверджені також київськими князями Олельковичами. Резиденцією Половців був тодішній Сквир (теперішня Сквир), але, оскільки їх маєтки розміщувалися на обидвох берегах Дніпра, центром задніпровських володінь став замок Рожинів у Остерському повіті, від назви Рожинова і походить друга частина прізвища Половців — Рожиновські. Територіально до складу цих маєтностей входив і Басанський ключ, який Василь Ходика виманив у Кошколдовичів.

Але в часи Ходики про Рожиновичів давно вже ніхто не чув: бурхливі історичні події змели цей рід. Кінець існування Половців був невеселим: спершу їх володіння збезлюділи після нашествия Менглі-Геря 1482 р., потім всі зусилля наступних власників якось загосподарювати землю зійшли нанівець, син останнього власника Половцизни потрапив у татарський ясир, де і слід його загинув, а ще один син, малолітній Семен, востаннє згадувався у документах за 1536 рік. Тридцять років потому рід остаточно був визнаний вигаслим, земля — виморочним спадком, що підлягав переходу в королівську скарбницю і розподілу між новими пожалуваними.

Погортав Юрій Семенович Рожновський всі ці документи, звернув увагу на співзвучність власного наймення та імені останнього з Половців — Семена Рожиновського, і, прихопивши вкрадені папери, пішов із ними до геніального юриста Яна Аксак.

В. Антонович, який у щасливі випадки і чудесні осяяння не вірив, вважав, що всю цю історію з самого початку спланував і облаштував сам Аксак. Джерелом натхнення міг стати його власний досвід, коли з небуття з'явився цілком законний претендент на його власну Мотовилівку — Михайло Радзимінський.

Хай там як, обидва спільники — Ян Аксак і новоявлений князь Половець-Рожиновський уклали офіційну угоду. Внеском Аксак у спільну справу був його юридичний талант і оборотні засоби, Рож(и)новський прислужився своїм іменем і документами князів-Половців, а гонораром Аксак мала стати половина половецького спадку. Заодно з перспективою величезної матеріальної вигоди від цієї авантюри, Аксак здобув ще й можливість притиснути хвіст Василю Ходиці. Вони, правда, колись були спільниками, але давно вже встигли всерйоз розсваритися. Як це сталося, невідомо. Можливо, Аксак справді позаздрив маєткам звичайного начебто київського міщанина. А, можливо, Василь Ходика, як це трапляється скоробагатам, був у приватному спілкуванні далеко не найприємнішим чоловіком.

І справді, попри всі старання, Ходика не зумів побити козири супротивників. Як писав Антонович у згаданій вже статті: «... Аксак одночасно вів позов і проти остерського старости Ратомського, і проти Василя Ходики, вимагаючи повернення своєму клієнтову спадку князів Половців-Рожиновських; для підтримки позову він пред'являв грамоти князів Володимира Ольгердовича, Олелька Володимировича, заповіт князя Яцька Михайловича Половця і документи, які свідчили, що його клієнт справді є Юрієм Семеновичем Рожиновським», себто сином останнього з Половців, Семена. Воістину, ідея самозванства витала в повітрі! Нагадаємо при тому, що й найголовніший самозванець початку 17-го віку, царевич Дмитрій чи лже-Дмитрій, відвідав Київ і був тут тепло прийнятий. Він навіть встиг виписати привілеї київським купцям на безперешкодну торгівлю в його царстві.

Але дуету Аксак-Рожиновський пощастило більше, ніж московському претенденту. Користуючись тим, що адміністрація, в тому числі й остерський староста, були по вуха зайняті авантюрою з царевичем, Аксак виграв справу у всіх судових інстанціях. У Ходики були зв'язані руки: тільки-но він починав піддавати сумніву законність паперів Рожиновського, як супротивники негайно вимагали ревізії його

власних документів і шляхетських прав. А, оскільки тут і справді справа була дуже нечистою, довелося Ходиці влаштувати пожежу, під час якої, начебто, згоріли його шляхетські папери, і надалі показувати копії. А ще довелося йти на поклін до князя Костянтина Острозького — з якихось власних міркувань той підтримав Ходику проти Аксака.

Вступати в сварку з могутнім княжим родом Аксаку не хотілося, тому хитрий сутяга придумав ще один геніальний юридичний хід. 1604 року він, як пише Н.Яковенко (*«Аксаки, прануки Тамерлана»*): «не чекаючи фіналу справи, добився листа від короля, за яким придеснянські маєтки до остаточного вирішення справи умовно передавалися Юрію (Рожиновському), а той, у свою чергу, на другий же день «продав» їх Аксакові». З рештою маєтності Аксак порадив Рожиновському вчинити так: краще синиця в жмені, ніж журавель у небі, слід би продати права на ці землі якійсь впливовій особі, що не боялась би Ходики. Кому ж краще, як не сину князя Костянтина, Янушу Острозькому! Таким чином, одним махом вбивалися два зайці: Рожновський діставав грошову винагороду, що влаштовувала його далеко більше, ніж землі, в які ще треба би вкладати власні кошти, а заодно нейтралізувався найпотужніший покровитель Ходики, князь Острозький. Не буде ж він судитися з власним сином заради якогось татарського приходня!

Ех, якби то були кращі роки Костянтина Костянтиновича! Тікав би Ходика з Басані і не знати, чи втримався б у Києві. Але князь вже був у літах похилих, переймався більше релігійними суперечками, отож князь Януш лише зайняв Басань, а на скаргу Ходики відповів зустрічним позовом. Хоча Аксак вже не мав власного інтересу в справі, але охоче допомагав князю Янушу юридичними консультаціями. За порадою Аксака, противники Ходики вдарили по його найслабшому місці: сумнівному шляхетству (підробка шляхетських документів каралася конфіскацією всього майна). Як пише Н.Білоус (не раз уже цитована книга *«Київ наприкінці XV — у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування»*): «15 квітня 1609 року «київському скарбному» возним генералом був вручений позов до Коронного Трибуналу в Любліні по звинуваченню «о неслухное уживане титулу и прерогатив шляхетских ку затлумену вольностей народу шляхетского». Якщо ж би навіть, всупереч усьому, Ходика не сам змайстрував шляхетські папери, то давно втратив право на шляхетство, оскільки займався лихварством. Ходика ж запевняв, що давно облишив не тільки лихварство, а й всяку торгівлю взагалі, а відповідні справи передав брату Федору.

Правда, то вже була фінальна частина процесу. Що там казати, лиха личина не пропаде, Ходика знову викрутився. 1607 року він запропонував князю Янушу мирову. За Антоновичем: «Ходика продав князю Янушу свої права на Басанський та Биківський маєтки, одержав як завдаток 3000 золотих, а решту суми мав одержати при остаточному здійсненні акту на володіння; тим часом, аж до здійснення цього акту, князь Острозький повернув йому маєтки для приведення в порядок рухомого майна».

Князь Януш вчинив нерозсудливо: Ходика й не думав повертати маєтки. Тягнути і зволікаючи, він дочекався смерті батька Януша, могутнього Костянтина Острозького у 1608 р., а там, скориставшись тим, що Януш був зайнятий то поділом батьківської спадщини, то політичними й державними справами — він був сенатором і краківським каштеляном, — зовсім відмовився повертати переяславські маєтки. Навіть і завдатку не віддав! Єдине, чим зумів ще його дістати князь Острозький — це черговим оспорюванням ходиківського шляхетства. Знову цитуючи Н.Білоус: «17 серпня 1613 р. возний генерал П.Бухаловський вручив йому позов до Коронного Трибуналу в Любліні за звинуваченням краківського каштеляна Януша Острозького:

«писаний тот мандат по него самого от инстингатора его мл. и Речи Посполитое

... о то, иж он, будучи простое коньдиции человекомъ, ку отсуженю его того титулу шляхетского и всказано на немъ винъ в праве посполитомъ описаных, за то о томъ всем ширей тот мандат короля его мл. в себе обмовляет, за которым и рок завитый обомъ сторонам на сейме валном въ Варшаве албо там, где на тот час напервей по дате того мандату отпировати будет, перед его кр.мл. становитисе зложил и назначыл».

І так настав, нарешті, епілог басанської справи а, заодно, кінець життя Василя Ходики. Всіх своїх численних дочок він добре повіддавав заміж і наділив багатим приданим. Завдяки згаданій *книжці Н.Білоус* можна уточнити всі ці шлюби. Отож: «Людмилу — за Якова Кірдея Лемеша; Тетяну — за Івана Путятю; Настасію вперше — за Івана Леоновича, вдруге — за Василя Шаулу; втретє — за Семена Нападовського; Федору (це Федора-донька, а то була в нього і сестра Федора, яку він прилаштував за Данила Жовніра) — за Філона Богушевича-Глібовського; Олену — за Івана Драбовича-Оздиловського; Богдану вперше — за Семена Онисковича, вдруге — за Кирика Солтана». Натомість земельна власність дісталася єдиному синові, Федору Криницькому, людині буйної і нахабної вдачі.

Року 1616 глава роду Ходик помер, але це далеко не кінець пригод Ходик, Аксаків, Балик і деяких інших родин, їм ще судилося вписати яскраві епізоди навіть у «шкільну» історію.

Про закохану пару

Цілком можливо, що майнові порахунки вже втомили когось із можливих читачів, — хотілося б і про романтику! Скажімо, головні герої «Червоного диявола» — це пара закоханих, як же було з ними? Чи автори повісті повністю вигадали цю частину сюжету, чи щось там відповідало правді? Інакше кажучи: чи мали прототипів учасники любовного багатокутника? Адже, окрім Галі та Мартина, була ще фальшива приятелька Галі, Богдана, і невдалий претендент на руку вїтївни, Федір Ходика, який врешті мусив вдовольнитися одруженням із Богданою.

От з цією «неширою парою» розібратися найлегше. Звичайно ж, ми одразу впізнаємо і Федора Ходику, і Богдану Кошколдівну. Більше того, виявляється, що розказане про них відповідає документальним відомостям. Щоправда, мода на портретування красунь із міщанських родин ще не дісталася Києва і ми не знаємо, була ця Богдана білявою, темноволосою чи рудою, худенькою чи пишнотілою, зате нам відомо, що вона справді була внучкою вїта, Василя Черевчєя, внучатою племінницею іншого вїта, Федора Черевчєя, донькою Андрія Кошколдовича та спадкоємицею басанських маєтків. Можемо навіть уточнити, що Богданина мати, та сама *«поважна Духна Кошколдовичєва, дочка покійного вїта»*, насправді звалася чи то Полонією, чи то Пелагєєю Василівною Черевчєївною, і що, овдовівши, вона ще двічі входила заміж: «вдруге — за Олександра Остроуха, втретє — за Станіслава Вигуру, київського городничого» (*Н.Білоус, цитована книга*).

Натомість Федір Ходика, про якого вже чимало мовилося і ще піде мова, пережив свою першу дружину і вдруге одружився «зі шляхтянкою Марушою Шишчанкою» (*Н. Білоус*).

Ну гаразд, а як же головні герої? Себто, вїтова донька, Галя Балика (потодішньому — Баличанка) і Мартин Славута, відважний юнак, майстер цеху золотарів?

Донька у Яцька Балики справді була — єдина донька після кількох, начебто трьох синів. Щоправда, звалася вона не Галиною, а, згідно із тодішньою модою, Федорою, скорочено Федею (для сучасного читача може видатися дивним, що Федя і Вася у Києві XVI століття — жіночі імена). Федора — ім'я доволі поширене, так звалася, наприклад, одна зі сестер Василя та Федора Ходиків.

Складніше піде у нас справа з Мартином Славutoю. Ім'я для нього вибране

вдало, мало того, що в тогочасному Києві чимало знайшлося б Мартинів та Мартиновичів (Ян Мартинович Аксак, щоб далеко не ходити), то воно ще й має певний інтернаціональний присмак і добре звучало б хоч у Кракові, хоч у Нюренберзі. Зате прізвище Славута нагадує театральний або літературний псевдонім. Славуту називали Дніпро, а от людей з таким прізвищем у тодішньому Києві не було. Не міг же наш Мартин існувати сам собою, без предків, родичів або потомків.

Можливо, нам допоможе інша повість, себто «Первые коршуны», загалом схожа на «Червоного диявола», але час дії там перенесений років на 20 уперед і головний герой зветься інакше. Не Мартином Славуту, а Семеном Мелешкевичем. (Заодно пояснена причина ворожнечі між головним героєм та кланом Ходик. Не про саму лише війтівну йшлося: один із Ходик був опікуном героя і скористався з його відсутності, щоб відібрати в підопічного батьківську спадщину).

Оце вже інша річ. Мелешковичі — реальний київський рід, який неабияк відзначився у київській історії. Певний Семен Мелешк(е)ович був київським війтом у середині XVI століття (нашому героєві він міг доводитися дідом), пізніше ще один Семен Мелешкович згадуватиметься у зв'язку з історією війтування Федора Ходики, наступника Яцька Балики. Супротивна Ходиці партія висунула Мелешковича як кандидата на посаду війта, однак, схоже, цього разу не зуміла зігнати Ходику з посади. Легко, однак, здогадатися, що надто приязних стосунків між двома претендентами існувати не могло, а раптом причиною їхнього суперництва була також давня ворожнеча через прекрасну війтівну? (У «Первых коршунах» сам Федір Ходика на руку Галі не претендує, хоча й міг би, бо вже овдовів, натомість сватає її за свого «придуркуватого сина Панька»)

Версія, що не кажи, заманлива, однак не все в ній тримається купи. От, скажімо, таке: чого б то один із Ходик став опікуном Семена Мелешковича, розпоряджаючись його майном на час відсутності підопічного, що виїхав на науку до чужих країн? Про якісь родинні зв'язки між ними ми нічого не знаємо, а таке мусило бути, інакше ніхто б Ходик до опіки не підпустив, якими б ті часи не були беззаконними.

Та й, схоже, той Семен Мелешкович, який був суперником Федора Ходики, нічим особливим не вирізнявся. Це не той герой, який колись ганяв вулицями древнього міста на чорному коні, лякаючи зацних городян своїм червоним плащем — аж вони повірили у пришествя до них червоного диявола. Навіть якщо врахувати, що пройшло багато років...

То, може, спробуємо інакше. За кого насправді вийшла Федора Баличанка? Чи це нам відомо?

Відомо.

За Федора Митковича, інакше Митьковича.

Ті, кому його ім'я видалося знайомим, не помилилися. Атож, це саме той брат Посі Митковичівни, дружини Василя Ходики, що малою дитиною осиротів, втрапив під опіку Ходики, як єдиного родича чоловічої статі, а потім довго судився з ним за свою частку батьківської спадщини.

Отепер все стає на своє місце, — стає зрозумілим і те, чому один із Ходик (щоправда, Василь, а не Федір) розпоряджався майном головного героя, і причини, м'яко кажучи, не надто родинних стосунків між ними⁴⁷.

⁴⁷ Правда, залишається спірним питання часу. Шлюб Федора Ходики і Богдани Кошколдівни відбувся десь у 80-х роках XVI століття, а, виходячи з того, що Федір Миткович 1582 року вже був повнолітнім, — то, мабуть, теж одружився з Федорою Баличанкою у вісімдесятих. Себто, Яцько Балика ще не був війтом. Але таке зближення різночасових подій — цілком звичайна річ для художнього твору.

Абсолютно все, що ми знаємо про Федора Митковича, підтверджує гіпотезу: саме цей чоловік є головним прообразом і Мартина Славuti з «Червоного диявола», і Семена Мелешкевича з «Первых коршунов». Нахил до авантюризму він зберіг упродовж всього життя. Скажімо, приймав у своєму домі головного тогочасного авантюриста, Дмитрія Самозванця. Той, як записано у «Київському літописі»

«Пришол до Києва октебрю 3 днѣя, был в Києве двѣ нѣдѣли, стоял у Митковича бурмистра, пошол на Вышшегород и шол до Путивля».

Перед тим ще й пообіцяв київським міщанам виняткові торговельні права у своєму царстві, однак, з відомих причин, вони не встигли ними скористатися.

Прожив, однак, Федір Миткович недовго, бо 1618 року встиг уже й закінчитися тривалий процес за його спадщину. Якщо врахувати, що повноліття він досяг 1582 року, то народився десь 1564-го, прожив, мабуть, років із п'ятдесят. Його вдова, себто літературна Галя, реальна Федора, вдруге вийшла заміж за шляхтича Олександра Олексича. Достеменно знаємо, що від шлюбу з першим чоловіком вона мала двох доньок.

Оскільки шлюбні союзи наступного покоління родини Балик були доволі цікавими і неординарними, то присвяtimo їм окремий розділ.

Про італійського архітектора та черкаську чарівницю

Як сказано у не раз вже цитованій книзі Н.Білоус: «Онуку віита Яцька Балики, дочку бурмистра Федора Митковича Богдану пошлюбив Олександр Хованський, іншу — Люцію — князь Семен Лико».

Варто б уточнити, що Олександр Хованський повністю звався Олександром Дмитровичем Гроза Хованським, був він сином Дмитрія Денисовича Грози Хованського, а цей рід вже у попередньому поколінні посвоячився з Баликами і дружиною Дмитрія Денисовича була якась невідома з імені Баличанка. Можливо, саме вона і влаштувала шлюб Олександра і Богдани (не можемо впевнено твердити, чи була Олександровою матір'ю, чи мачухою). Хованські, як зрозуміло з прізвища, — князі, з походження Рюриковичі, емігранти з Московської держави.

Подібним є походження Ликів Оболенських, предків чоловіка іншої Митковичівни, князя Семена Лика. Це, звісно, не такі магнати, як Острозькі чи Вишневецькі, князь Семен Лико був «служебним князем» цих останніх і обіймав посади лубенського урядника князів Вишневецьких, овруцького підстарости і черкаського підстарости. Шлюб із Люцією (Луцею) Митковичівною був для нього третім.

Наталя Яковенко у книзі «Українська шляхта» пише про нього таке:

«Князь Семен Іванович Лико за «рицарські заслуги» 1614 року дістав у пожиттєве володіння села Йолче, Березки і Біловичі в Любецькому старостві (власних спадкових земель не мав зовсім). До смерті (1621) перебував на службі у князів Вишневецьких як овруцький, лубенський, потім черкаський підстароста. Попри своє більш ніж скромне становище, князь Семен 1620 року гордовито коментує вручений йому королівський судовий позов, написаний по-польськи: «То страхи на ляхи, а я-м русин. Відает король его мл., же-м русин, а позви мені по-полску шлеть». Далі у нехитрих звичаях свого часу князь Семен наказав утопити возного, який наважився принести йому такий «невідповідний» до поняття самоповаги позов (бідоласі, щоправда, вдалося врятуватися). Смерть князя Семена супроводжував несумірний з його скромною особою пишний панегіричний вірш, а тіло небіжчика перевезли з Черкас до Києва і поховали в Києво-Печерському монастирі, що було за честь і для впливовішої шляхти».

Цей панегіричний вірш ми можемо знайти в не раз уже згадуваному

«Київському літописові», а заодно довідатися про певні шокуючі обставини передчасної і трагічної загибелі хороброго князя.

«В том же року АХКА [1621] в рыцерских справах досветченны его мл. княз Семен Михайлович Лыко на подстаростве черкасскомъ, который не был преконаныи боем, але през чаровницу там же в Черкасах с тым се светом пожекнал». Тут же приведено і той довгий панегіричний вірш, — ось уривок з нього:

*Бо то ест дорогии обычаи рицера жаловать
И смерть его своею смертию откуповать.
Так чинили иные валежники,
купуючи Гектора зацного троянчици:
золото взаєм ваги поступили,
тело оное мужне великим коштом читили.
В каждом то давном рыцерском народе
мужа до бою золотого даровали свободе
и его рыцерские поступки оферовали,
бгу несмертелному за него дяковали.
Такого вожя [зыскало] росииское племе,
дорогии карбункулю нещацованои цене.
Зацна кров межного кнзя Лыка кости,
рыцер нещацованыи жалости.
Княз Семен Лыко вож делныи,
цнот, умеетности и ск[ром]ности полныи.
Кгда за его приводом замок московскии Белгород добывали,
кгда през штурмъ добыл места и замку,
где воиско добило скарбу немало.
Потом збурил Рылскъ и Путивел
с подивенемъ всех, яко оныи княз был таким рыцерем.*

(Автор цієї частини літопису мав до князя Семена особливу симпатію, запевняючи, що сам при його боку бувши, став свідком його лицарських справ)

Не переймаючись наразі долею Білгороду і Путивля, задумаємося, що воно за чарівниця така і чого завзялася на князя Семена? Валерій Шевчук присвятив князеві Семенові Лику одну з частин збірника «Фрагменти із сувою мойр» («Фрагмент третій, «Милий кохання тягар»), припустивши, що причиною трагедії стало любовне розчарування і зрада. Хтозна, черкаська чарівниця зовсім не конче мусила бути молодою красунею, яка бодай ненадовго полонила героїчного князя. У ранньомодерному світі чародійством більше поралися жінки літні і не такі вже й красуні (швидше навпаки, у польській мові чарівниця й досі розпатлана бабега, спроможна радше залякати, аніж зачарувати). Хай там як, але тодішні чарівниці, видно, чимало уміли, — не лише морочити голову наївним закоханим дівчатам, як це трапилося з героїнею «Червоного диявола». А все-таки і та доволі страховинна циганка теж дещо зробила, хоча й запевняла свою клієнтку, що доля назавжди розвела її з коханим, та ще й відібрала в неї золоті прикраси. Адже по дорозі від циганки Галя зустрілася з Мартином, всі їхні непорозуміння миттю розвіялися (як це вони порозумілися, нічого одне одному не пояснивши?) і, врешті, все закінчилося цілком щасливо. Можливо, маніпуляції з вигнанням недобрих духів таки допомогли?

Повернувшись до «Київського літопису»: в іншому його місці йдеться про відбудову Успенської церкви в Києві (цій відбудові чимало уваги присвячує також В.Антонович у статті «Київські війти Ходики»). «Дозорцею» тієї роботи був пан Созон

Балика (син Яцька, брат Галі-Федори), а виконавцем робіт — італійський архітектор Себастьян Браччі:

«А поправлял тую црков маїстръ зе Влох Савостиян Брану, почал мсѣа мая Гї [13] днѣа на Возносе́нїе Гсѣ́днє».

В іншому списку «Літопису»:

«А поправлялѣ тую церковѣ майстрѣ зе Влохѣ, Савостиянѣ Брачѣ».

Взагалі Созон Балика та Себастьян Браччі так часто згадувалися разом у документах та пам'ятних записках, що аж виникла версія, наче Созон доводився архітектору зятем. Ця версія навіть втратилася у Вікіпедію.

«До речі, саме Созон Балика здійснював нагляд за відбудовою цієї церкви і, мабуть, не випадково: він доводився зятем архітектору Себастьяну Браччі, який займався цією відбудовою». (*Вікіпедія, стаття Балики*).

Ще інше припущення викладене у вступній статті до «Київського літопису» (В. І. Ульяновський, Н. М. Яковенко, *Київський літопис першої чверті XVII ст. [Український історичний журнал 1989, №2. — С.107-120; 1989, №5. — С.103-114.]*

«Себастьян Браччі був тестем Богдана Балики, сина Созона Балики».

Але насправді зятем Себастьяна Браччі був інший Богдан Балика, син Яцька Балики і Созонів брат, той самий, що залишив записки про свою участь у Московській війні. Вже на початку цих записок він так описує своє прощання з ріднею:

«Тогожъ дня, на день святого мученика Поліевкта, былемъ я, Богданъ Балыка, у дому ихъ милостей: пана Александра и пана Созона Балыкъ, войтовичовъ кїевскихъ, братїи моеї, а потомъ былемъ въ дому **пана Савостїяна, бурмистра кїевского, тестя своего**». (*Записки кїевского мѣщанина Божска Балыки о московской осаде 1612 года. Изъ лѣтописнаго сборника Ильи Коцаковскаго, видѣлення мое.*)

Хай там як, але це чи не перший відомий нам приклад шлюбного союзу київського урядовця за межами усталеного кола — з чужоземкою і донькою не купця, а митця.

Захопившись, однак, шлюбними перипетіями Балик, ми забули про Ходик. А в них теж чимало всякого відбулося.

Загибель Федора Ходики

У другому десятилітті 17-го століття в Києві відбулася зміна влади. Заслужений і всіма поважаний Яцько Балика через хворобу мусив залишити війтівську посаду. Сталося це у липні 1612 року, а на війтівській посаді його заступив Федір Ходика. Він, схоже, вибився на перший план і серед родичів, оскільки Василь, змучений тяганиною за Басань і регулярними пізнішими позовами, волів не висовуватися та зайнятися сімейними справами. А, може, теж хворів. Його син, Федір Криницький, мав типові замашки плейбоя, чинив скандал за скандалом, сварився навіть із приятелями та двоюрідними братами.

А от Федір — брат Василя і його сини — Йосиф, Іван та Андрій усіма силами намагалися якось загладити погану славу роду. Чого ж кращого, як показати свою ревність у релігійних справах! От тільки в Києві десятих-двадцятих років 17-го століття то була справа аж надто ковзка. Догоджаючи одній релігії, неодмінно зачепиш іншу...

Ну що ж, не буду особливо затягувати. Почалося все з прийняття 1592 року Берестейської унії, яка дуже загострила вже існуюче релігійне протистояння. Року 1620 році православні богослови на чолі з Борецьким перебралися зі Львова до Києва. Ще раніше вони знайшли могутніх протекторів в особі козацтва і гетьмана Сагайдачного. Обидві сторони релігійного конфлікту були вкрай роздратованими. Хоча православні завжди підкреслювали своє незavidне становище і численні кривди, гинули чомусь

їхні противники — Кунцевич у Вітебську і Грекович у Києві.

Зрештою, у 1624-25 роках відбулися трагічні події. За Антоновичем і Грушевським, справа виглядала так. Київське міщанство, точніше, патриціат, були незадоволені прокозацькою політикою Іова Борецького і підтримали, наперекір тому, унійного митрополита Рутського. Тут ще й додалася справа з Воскресенською церквою в Києві, настоятелем якої мав стати Іван Юзефович, що перейшов з православ'я в унію. Федір Ходика як війт і прихожанин церкви мав її опечатати для передачі новому настоятелю. Цього вистачило, щоб його самого окричали таємним уніатом. У схожому становищі опинилася також частина лояльного до влади київського патриціату, наприклад, Созон Балика, але, схоже, Федорові нагадали всі давні гріхи Ходик. Начебто викликане листом Іова Борецького (начебто, бо пізніше він того листа заперечував), до Києва увійшло козацьке військо.

За джерельною реконструкцією Н.Білоус, далі все відбувалося так: козаки ув'язнили війта Федора Ходику і бурмистра Созона Балику та ще деяких міських урядників, а після Водохреща відімкнули запечатану церкву і випустили війта на поруку. Сутичка мала шанси закінчитися більш-менш мирно, єдиною жертвою був страчений зопалу в перші дні Юзефович. Але, схоже, саме тепер вороги Ходик скористалися ситуацією і вирішили позбутися його за всяку ціну. Знову пішли чутки про його уніатство. Чи була то правда? Хтозна. В усякому разі, православні ієрархи, налякавшись бурі, яку самі й спричиняли, всіляко це заперечували. «Щоб запобігти розправі над міськими урядниками, архімандрит Києво-Печерського монастиря Захарія Копистенський 6 березня (1625 р.) в листі до запорожців спростовував інформацію щодо переходу в унію цих урядників і вимагав негайного їх звільнення. Крім того, архімандрит повідомляв про те, що Ф.Ходику на той час уже залишив війтівський уряд і збирався прийняти чернецтво у Межигірському монастирі. Й.Борецький, зі свого боку, 7 березня 1625 р. разом із духовенством київської митрополії звернувся до козацьких посланців та всього Війська Запорозького з проханням не допустити пролиття крові невинних православних братів, зазначивши, що він не писав до них жодних листів зі скаргами на війта та інших урядників магістрату і не причетний до звинувачень їх у намірах перейти в унію, а також згадав про те, що війт, «яко благочестивий син східної церкви, великим коштом за допомогою панів бурмистрів якоби знову збудовал» муровану церкву Успіння Богородиці Пирогощі». (Н.Білоус, цитована книга.)

Але вже було запізно, хоча, може, листи допомогли врятувати інших затриманих урядників, крім Ходику і міського писаря Михайла Панчерка. Прихопивши їх обох, козаки вирушили на Запоріжжя, а по дорозі, поблизу Трипілля, стратили Ходику.

Залишилося начебто другорядне питання про характер загибелі колишнього війта. Бо в літературі про це пишеться по-різному: хто вважає, що Ходику втопили, хто — що стяли голову. В обох випадках це може бути впливом реляцій з інших трагічних випадків: утопили (чи, як образно тоді висловилися, «посадили під лід води пити») Грековича, а голову відрубали Юзефовичу. Якщо можна послатися на лист київських райців до воєводи Т.Замойського, написаний по гарячих слідах, 1 червня 1625 року, то там сказано таке:

«... wyprowadziwszy go z miasta do Trypola w szesciu milach scięc kazali y ścięto go niewinnie».

Себто, радше відрубали голову, ніж утопили, хоча, звісно, автори того листа могли висловлюватися узагальнено, та й навряд чи були свідками страти.

Що було далі

Життя міста не припиняють ні пожежа, ні епідемія, що вже казати про трагічну загибель міського очільника? Покійного Федора Ходику на посту київського війта замінив Артем Конашкович, наступним був уже нам знайомий Созон Балика, тоді ще дехто, а з 1633 року — син Федора, Йосиф Ходика. Війтував він досить довго, аж до своєї смерті 1641 року. Тоді ще був Самійло Мефедович, а за ним — Андрій Ходика, брат Йосифа. Як виявилось, останній київський війт доби Речі Посполитої.

А виглядало так, що все потроху заспокоюється. особливих релігійних суперечок у місті вже не було, київський митрополит Петро Могила вмів знаходити спільну мову і з урядом, і з паствою. Короля Сигізмунда, «фанатичного католика», змінив його син, віротерпимий Владислав. Навіть протистояння чільних київських родин пригасало: Андрій Ходика одружився з Баличанкою, можливо, донькою одного із братів-войтовичів.

Однак у 1648 році, зі спалахом Хмельниччини, історія знову розвела давніх супротивників по різні боки барикад. Більшість киян одразу ж перейшла на бік козаків. У верхівці міста цей процент був нижчим, а все ж істотним. Як запевняє Н.Білоус, «аналіз списків «Реєстру Війська Запорізького» 1649 року свідчить про показання ледве не половини всіх родин, що належали до тогочасної правлячої міської еліти. У «Реєстрі» зафіксовані імена й прізвища нащадків радців та їхніх родичів...» — а на першому місці Павло і Герасим Балики.

Натомість Андрій Ходика рішуче виступив на боці проурядової, «пропольської» партії, на початку повстання пацифікуючи двори та господарства неблагонадійних киян, заодно не жалуючи своїх сусідів, себто супротивників, хоч би вони були переконаними лоялістами, змушеними через це покинути Київ. Певні шляхтичі Михайло і Габріель Тиші-Биківські скаржилися на війта Ходику, який «скористався їхньою відсутністю та загальним безладом у Києві й ущент спустошив їхній двір» (Н.Білоус): поруйнував і позносив будівлі, а навіть звелів вирубати сад.

«Тим часом події відбувалися надзвичайно швидко і невдовзі стало очевидним, що цього разу козацький рух здобуде перемогу: київське населення усе сильніше заявляло про своє співчуття і козаки наблизились до міста. Становище війта і його партії дуже ускладнилось. Як пізніше скаржився Андрій Ходика, деякі члени магістрату вступили у змову проти війта, вирішивши не лише позбавити його уряду, а й відібрати маєток і саме життя. Довгий час війт був змушений переховуватись і, врешті, на початку 1649 року він підписав зречення з посади та письмово визнав незаконними усі свої дії впродовж чотирьохлітнього урядування містом». (В.Антонович).

Що ж, схоже, що за чверть століття кияни значно уцивілізувалися і навчилися усувати війтів, не вдаючись до драстичних методів!

У липні 1651 року, після поразки козаків під Берестечком, до Києва увійшли війська Януша Радзивілла. Чи то намагаючись врятувати місто від спустошення, чи то у тривозі за власне життя, «...війт з писарем клали князеві під ноги короги і ключі городові віддали, і зложили наново присягу». (М.С.Грушевський, «Історія України-Руси», т.9). Але цей сервілізм Києва не врятував: спершу раздивівівські війська розграбували місто, потім спалахнула така страшна пожежа, що, як писав один із її свідків, очевидцям «привиджувалося пекло, або Содом а й Гомора».

Коли литовські війська у вересні того ж 1651 року покинули Київ, пішов із ними також Андрій Ходика. Розумів, мабуть, що всі мости зірвані і повороту назад не буде. Невідомо, з яким почуттям прощався він із містом, де народився і прожив усе життя, де жило кілька поколінь його роду. Невідома також його дальша доля, але більше Ходики в Києві не з'являлися.

Натомість Балики ще на початку XVIII століття в Києві були. «В одному з

виписів із київських міських книг за 16 липня 1708 року зазначається, що «вдова, прежде бывшая жителка Печерска, а тепер в Києве мешкаюча» Катерина Баличанка продала свою нерухомість поблизу Воскресенської церкви» (*Н.Білоус*). Можливо, ця Катерина, вдова Якова, була останньою з роду Балик, які жили в Києві.

Майже до середини XVIII століття дотягнули Аксаки — останній представник роду по чоловічій лінії помер 1749 року. Себто, йдеться про покатоличених, «ополячених» Аксаків — Ян Мартинович начебто перемінив віросповідання на смертному ложі, його сини вчинили це ще раніше. Були й інші Аксаки — про російських Аксакових, що мали з нашими Аксаками спільного предка і спільний герб, вже йшлося. І це ще не все: у тому ж «Реєстрі Війська Запорізького» за 1649 рік значаться аж двоє Аксаків. За припущенням Н.Яковенко (*«Аксаки, правнуки Тамерлана»*), це могли бути потомки тих племінників Мартина Аксака, у яких він колись відібрав батьківську спадщину.

А найцікавішу кар'єру зробили Половці-Рожиновські. Певний Семен Юрійович, вже не Половець-Рожиновський, а просто Половець, син басанського самозванця, рішуче перейшов на козацький бік (як згадати, що вже його батечко був учасником повстання Косинського, то й не дивно) і дослужився до посади білоцерківського полковника. Щоправда, обіймав цю посаду недовго, як запевняли недоброзичливці, відсторонили його через службову непридатність. Більше пощастило Половцям у шлюбних зв'язках. Одна із дочок Семена Юрійовича, Ганна, вийшла за Петра Дорошенка, майбутнього гетьмана. Щоправда, прожила недовго, померла вже через рік після шлюбу, залишивши сиротою донечку на ім'я Любов. Пізніше ця Любов вийшла за Юхима Лизогуба. Їх сином був наказний гетьман Яків Юхимович Лизогуб, гіпотетичний автор «Лизогубівського літопису». Інший син Юхима Лизогуба та Любові Дорошенко, Семен, побрався з дочкою гетьмана Скоропадського, Іриною, їхній син, Семен Семенович Лизогуб, — з Анною Василівною Танською, а донька цієї пари, Тетяна Семенівна Лизогуб, праправнучка гетьмана Дорошенка, внучка гетьмана Скоропадського, вийшла заміж за Опанаса Дем'яновича Гоголь-Яновського і доводилася бабусею Миколі Васильовичу Гоголь-Яновському. От. У мастку цієї поважної пані начебто гостював Тарас Шевченко.

Повернувшись до Семена Юрійовича Половця, полковника білоцерківського: була в нього ще одна донька, теж охрещена Ганною. (В ті часи не бачили нічого дивного в тому, що рідні сестри звалися однаково, у гетьмана Полуботка теж були дві доньки Ганни, цікаво, що подібної іменної традиції, принаймні щодо дочок, дотримувалися давні римляни). Ця Ганна-молодша вперше вийшла заміж за Самійла Фридрикевича, польського шляхтича, що перейшов на бік козаків, вдруге — за Івана Семеновича Мазепу, тоді ще не гетьмана, а не дуже значного, хоч дуже амбітного честолюбця. Шлюб з Ганною, старшою від свого другого чоловіка удовою з двома дітьми, не з романтичних причин укладався, а мав допомогти тодішньому чигиринському підчашію увійти до кола козацької старшини. Дітей у цьому шлюбі не було і взагалі нічим особливим Ганна Мазепина не відзначилася, переважно займалася домашніми справами і господарством. А все ж завдяки їй геніальний письменник Гоголь виявився посвояченим із бунтівним гетьманом.

Шлюбний фарт не покинув Половців і в XIX столітті: один із них одружився з дівчиною неясного, але дуже високого походження: вона начебто була дитям імператорського дому, незаконнонародженою донькою когось із великих князів. Немовлям її підкинули в дім найбагатшого петербурзького банкіра, вона стала його вихованкою і спадкоємицею.

Але це вже геть інша історія, цю, натомість, пора завершувати — вона й так уже затягнулася понад усіляку міру.

На прощання

Здавалося б, не так складно писати історичні романи. Не треба вигадувати фавулу дай Боже описати усе, що трапилося насправді. Та й з характерами проблем не буде.

Так просто воно, звісно, не є, історичним письменникам чимало доводиться напружуватися, вибираючи з історичного океану саме те, що йому придасться, розповідаючи цікаво та ще й не без моралі. А от від таких, як ваша покірна служниця, справді тільки й вимагається, що правдивість, уважність і нелінивість.

Все-таки певного кодексу дотримуюся і я, зокрема, намагаюся описати людей минулих епох з точки зору саме їхнього часу, усіляко уникаючи поділу історичних персоналій на добрих і злих та виставлення їм оцінок за поведінку. Дуже при цьому сподіваючись, що і така історія теж комусь видасться цікавою. Когось змусить замислитися. Ще когось — сягнути до поважних історичних праць.

А ще хтось, разом зі мною, порівнюючи події рубежу XVI-XVII століть з найновішою історією, вирішить: хоч пройшло кілька століть, хоч Київ став великим містом, а киян тепер мільйони, та все ж характер міста залишився таким самим.

ⁱ Домінікани — католицький чернечий орден, заснований 1215 р., колись стояв на чолі інквізиції.

ⁱⁱ Святий Паликопа — Пантелеймон, православний «святий».

ⁱⁱⁱ Золоті ворота — Київський князь Ярослав Мудрий 1037 року поширив місто Київ на південь і захід, обніс його земляним валом (Ярославів вал), спорудив у ньому Золоті ворота (в'їзну браму). Руїни Золотих воріт збереглися донині.

^{iv} Софіївський собор у Києві теж збудований Ярославом Мудрим; 1482 р. собор був зруйнований кримським ханом Менглі-Гіреєм.

^v Магдебурзьке право — закон і статут, за яким існували і діяли органи міського самоврядування деяких міст на Україні. Литовський князь Олександр Казимирович магдебурзьке право надав Києву 1494-1497 рр. У зміненому вигляді це право збереглося на Україні до початку XIX ст.

^{vi} Мова йде про Василя Ходику, який різними здирствами, позовами і грабунками зібрав великі маєтки.

^{vii} Воеводська брама — виходила на північний схід із замка.

^{viii} Бернардини — католицький чернечий орден.

^{ix} Яцько (Яків) Балика був київським війтом 1592-1613 рр.

^x Магістрат — орган міського самоврядування за магдебурзьким правом. До магістрату входили міська рада, лавницький (купецько-міщанський) суд і гмінна ізба, яка складалася з ремісників і купців.

^{xi} Київський воєвода десь наприкінці XV ст. під загрозою великих штрафів і вигнання з міста заборонив населенню Києва користуватися світлом. Ця заборона внаслідок неодноразових скарг киян була скасована 8/XII 1506 р. польським королем Сигізмундом.

^{xii} Тут М.Старицький цитує уривок уставної грамоти великого князя литовського Олександра Казимировича киянам від 26 травня 1494 року.

^{xiii} В давнину весілля відбувалося значно пізніше від церковного шлюбного обряду. До весілля молоді жили кожен у своєму домі.

^{xiv} Драбська брама (від драбант — солдат, жовнір) — з південної сторони міста.

^{xv} Олександр Казимирович був великим литовським князем 1492—1506 рр., а з 1501 р. ще й королем польським.

^{xvi} В першодруку, безперечно, помилка: в лето 1702. Відповідно до того, що в час князювання Олександра Казимировича тільки 1494 р. позначався 12-м індіктом, зроблено виправлення.